

ЕТНИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

ОД Д-РА МИЛ. С. ФИЛИПОВИЋА

ЕТНИЧКИ ПОЛОЖАЈ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

Ако посматрамо положај Јужне Србије на етнолошкој карти Балканског Полуострва, и то у профилима, видећемо какав је њен однос у етничком погледу према осталим јужнословенским и балканским земљама и народима. Ако се посматра профил у правцу исток-запад, отприлике на географској ширини Приштине и Пећи, видећемо да на тој ширини и северно одатле има само незнатних арбанашких оаза: северни део Јужне Србије насељен је, дакле, српским становништвом које се на северу наслања на српску масу у Северној Србији, а и на истоку и на западу је словенско становништво — на истоку бугарско, на западу српско. Тако и у етничком погледу Јужна Србија заузима унеколико средишњи положај међу самим Јужним Словенима. Направи ли се профил у истом правцу, али јужније, тако да пресеца Вардар, добиће се знатно друкчија слика: оазе страног, несрпског, становништва су чешће и веће, на истоку се и даље наслањају на словенско, бугарско становништво, али на западу јужносрбијански Срби граниче непосредно с Арбанасима, којих има у знатном броју и на тлу саме Јужне Србије, док међу Арбанасима има и нашег становништва. На овом профилу се нарочито види велики значај долине Вардара и јужносрбијанских котлина, у којима су доскора постојале бројно јаке турске и арбанашке оазе: главну балканску комуникацију настојали су Турци да обезбеде турским колонијама, а косовско-метохиска, дебарска и скопска област привукле су у току три последња столећа у знатној мери Арбанасе.

Улога Вардара и моравско-вардарске комуникације види се још боље кад се Јужна Србија посматра у профилу у правцу север-југ. У том правцу показује се како се српски елемент спустио далеко на југ; изузимајући поменуте турске оазе, којих је из дана у дан мање, и арбанашку оазу око Скопља, Срби држе и етнички све крајеве дуж моравско-вардарске комуникације, уколико је она у границама Јужне Србије и Југославије. У том правцу су се Срби били спустили далеко на југ, користећи тај природом дани правац

и општи нагиб земљишта и тежећи к мору. И заиста, и крајеви око доњег Вардара, све до његова ушћа и до Солуна, били су доскора по етничком саставу словенски и српски. Ту се најбоље види какав је велики значај имао Вардар и да су долине Мораве и Вардара чиниле не само једну географску и саобраћајну него и једну етничку целину. Међутим, ту су се мешали и снажни историски и политички чиниоци. Од свих њих за нас је данас најважније то да цела долина Вардара није припала Југославији и да је с тим и крај око доњег Вардара и етнички изгубљен за Јужне Словене. У крајевима на југу од данашње јужнословенско—грчке границе било је до ратова 1912—1918 год. око 300.000 словенских становника. За време ратова та су насеља веома страдала, и многа села су била сасвим опустела. Највеће промене, каквих је мало у историји, извршене су у току од неколико година после светског рата. У села из којих се било иселило словенско становништво, а тако и у села која су морали да напусте Турци, доведене су грчке избеглице из Тракије и Мале Азије, када су Грци после свог несрећног рата с Турцима и пораза 1922 извршили с њима велику размену становништва: од око 1½ милиона таквих грчких избеглица највећи део их је насељен у грчкој Македонији. Словени су избегли у Бугарску и Југославију. Они који су остали у Грчкој претстављају сада у некада чисто словенској области само незнатну словенску мањину (изгледа да их заиста и нема више од 100.000), које ће сразмерно брзо нестати, јер Грци на том раде с много система и журбе и не бирајући средства. Према томе, јужна граница Јужне Србије, уједно и део државне границе, претставља већ данас најјужнију тачку до које се распростиру Јужни Словени у компактној маси.

Интересантан је значај Вардара с обзиром на ширење других група. Док је долина Вардара била природан пут ширењу Срба и других народа у правцу север—југ, и док се низ Вардар и уз Вардар врше српски етнички покрети у току векова, сасвим је друкчији положај Арбанаса и Турака према Вардару. Турци и сами долазе у Повардарје, и њихова села се стварају уз Вардар левом страном; на десној страни, западно од Вардара, било је само незнатних турских група. Сасвим је супротно било с Арбанасима, који су се ширили и у крајеве источно од Вардара, али су се сви они који су прешли Вардар ниже од Скопља претопили у Турке.

Међутим, иако Јужна Србија захвата на Балкану средишне крајеве, ипак српско становништво у њеном већем делу, а то је становништво вардарске Јужне Србије, има перифериски положај у етничком погледу. То је део Срба који се спустио низ Вардар далеко на југ и знатно удаљио од нашег етничког средишта а зашао дубоко у област грчких утицаја. Тај део је био и највише подложен утицајима не само грчким него и турским. Будући удаљен од етничког језгра, овај део Срба није био захваћен оним интензивним процесима који су се вршили у нашим средишњим областима. Стога су код њега и национална свест и етничке особине биле с једне стране врло лабаве. С друге стране ту је очувано много веома архаичног како у говору тако и у целокупној

култури, поред тога што је било много примања, особито од Грка. Јужна српска граница, граница према Грцима, била је уопште врло колебљива. Док су у првим столећима по досељењу на Балкан, Словени били преплавили не само северну Грчку, него их било у маси чак и на Пелопонезу, већ у позном средњем веку та се јужна српска граница повлачи далеко на север у Повардарје и горњи ток Бистрице. Име града Сервије на Бистрици (као и многи други топографски називи) успомена је на то доба. Сем Грка, с југа и истока Србе су доцније потискивали и Турци. Миграције из северних српских крајева у доње Повардарје, Тесалију и Епир у средњем веку и за време Турака, којих је било на махове, нису имале ни из далека онај значај који су имале миграције с југа, из Повардарја, на север, услед којих је још више слабљена етничка снага и отпорност овог дела Срба.

Овај део Срба (изузимајући и у овом погледу Рашку) био је, дакле, у непосредном додиру с Грцима на југу и с Арбанасима на западу. На истоку је био у вези посредством једног пошироког прелазног појаса са Бугарима. Ма да је у крајевима с обе стране данашње југословенско—бугарске границе становништво углавном истих особина, национални развитак с обе стране већ је толико одмакао да се Словени на истоку од бугарске границе сматрају и осећају Бугарима а они на западу Србима.

У Повардарју и у сливу Струмице јављају се и претставници још једног страног народа, с којим су Срби местимично и у ближем етничком додиру. То су *Турци*, којих је у источном Повардарју било у нешто већем броју, а на западу од Вардара само по варошима и мања острва код Дебра, Гостивара и у Битољској Котлини. Турци су вршили велик утицај на Србе, али нарочито посредством власти и Турака насељених по варошима. Повлачење Турске из Европе повукло је за собом и велик број Турака из Јужне Србије.

Од свих народа с којима су Срби на тлу Јужне Србије били у додиру најштетнији су по српски етнички развитак били *Арбанаси*, који су од краја XVIII в. показали огромну експанзивну снагу, а једини пут ширењу без отпора водио их је у српске земље. Нарочито је било велико ширење северних Арбанаса у правцу према североистоку и према истоку, у горње Повардарје и косовско-метохиску област. У сразмерно кратком времену били су се у толикој мери раширили да је постојала опасност да сасвим прекину континуитет између српског становништва у старој Рашкој и Повардарју. Док су за ширење Срба и колонизацију Турака биле од главног значаја уздужне балканске комуникације и повезаност котлина, Арбанаси су надирали са запада попречним путевима.

Будући тако на периферији и опкољени страним народима, Срби у Повардарју и у косовско-метохиској области су, у доба Турака, били у узмицању. Само је на високим планинама било још остало аромунских *Цинцара (Влаха)*, и ти су били једини страни етнички елемент на српском тлу који се није ширио на српску штету. Штавише, и под најтежим приликама било је асимилације

Цинцара у Србе, нарочито у планинама око Дебра и Охрида. Планине Јужне Србије, Тесалије и Епира чине област у којој су Цинцари и постали као народ.

Никаква трајна успеха није имала колонизација *Тайара* и *Черкеза*, коју су хтели да изведу Турци у другој половини XIX века нарочито на Косову и дуж пређашње српско-турске границе, док је нешто више успеха имала колонизација муслиманских избеглица из Србије и Бугарске.

Иако су Срби у Јужној Србији и даље остали као широк клин између Арбанаса и Бугара и задржали свој положај на етничкој периферији, њихов се етнички положај после ратова 1912—1918 много поправио, а тим уједно и положај Срба уопште. Отпочела је колонизација, приватна и државна, којом је не само повећан број српског становништва у крајевима где је постојала опасност да га нестане, него је колонизацијом, спровођењем аграрне реформе, побољшањем саобраћајних и привредних прилика, подизањем просвете и стварањем народне црквене организације појачана отпорна снага и самих староседелаца. Од највећег је значаја да је престало даље етничко напредовање Арбанаса.

Поред етничких померања која су била условљена таквим положајем и историским догађањем, за етнички развитак овог дела Срба било је од значаја да су неки од тих народа били претставници и носиоци култура сасвим различитих од првобитне српске и да су Срби, заузевши земље данашње Јужне Србије, дошли у области са различитим културама и са различитим етничким супстратом. Тако су у крајевима који чине Рашку, косовско-метохиску област и горње Повардарје са Скопљем раније живела илирска, у осталом делу трачка племена. Та двојна подела осећала се и у доба римско-грчке владавине: илирске земље биле су изложене поглавито романизацији, док су средње и доње Повардарје и тада биле области јелинске односно византиске цивилизације. Та подвојеност у културној оријентацији осећала се у почетку и код Срба, али је коначним опредељивањем Срба за источну православну цркву, крајем XII в., превладао византиски над романским утицајем. Истина, ти утицаји нису нигде били толико јаки да би довели до напуштања домаће народне културе и језика, али су давали импулса за виши културни развитак, особито у доба српске средње-вековне самосталности. Византиски (грчки) утицаји су били најјачи у оном делу који је и иначе у саставу медитеранске области, дакле у средњем и доњем Повардарју. Одатле су се ширили даље у унутрашњост. Тим путем, после изграђивања железнице Солун—Митровица (1873), ширили су се у новије време и утицаји из Западне Европе, али су ти ипак долазили више са севера и северозапада, моравском долином и босанским путем. Рашка је била у везама с Босном, па је и сматрана делом Босне.

Перифериски положај већег дела Јужне Србије, у етничком погледу, а нарочито дуготрајна потчињеност Византији и Турској као политичким, а цариградској патријаршији и охридској архиепископији као духовним господарима, довели су до слабљења све-

сти о правом етничком карактеру и првобитног националног осећања ове групе Срба, код које таква осећања ни иначе нису могла да буду дубока. То стање хтели су да искористе Бугари, нарочито после оснивања бугарске егзархије, те да словенском становништву Јужне Србије наметну бугарско име и бугарска национална осећања. Отпор са српске стране довео је до дуготрајне културне и оружане борбе, која се свршила у корист српску. Етничке, културне и политичке везе са Србима на северу биле су увек јаче него ли са Бугарима, те су и те чињенице највише допринеле таквом решењу спора.

Како су Срби из вардарског дела Јужне Србије у непосредном додиру са Грцима, Арбанасима, Турцима и Цинцарима, а у неким крајевима живе и измешани с њима, ту не само да се огледа у малом етничко шаренило Балкана (са којим се може поредити само шаренило у Тракији и црноморском приморју или код нас у Војводини), него је ту дошло до израза и балканско културно јединство: сви ти претставници разних народа имају углавном исту културу, уколико се баве истим начином привређивања. Разлике у вери су с једне стране стварале разлике (на пр. у ношњи и погледима на свет и државу) између припадника разних конфесија, а с друге стране вршиле уједначавање код припадника исте конфесије а разних народности. То је био случај с православљем, нарочито у раније време, а тако исто и с исламом.

Етнички положај Рашке (Санџака) знатно се разликује од положаја остале Јужне Србије. У средњем веку је Рашка била српска средишња област и област српске експанзије. За време Турака, Рашка губи потпуно тај значај. Само рашко српско становништво се помера, нарочито у правцу према северу, у долине Мораве и Дрине, а кроз рашке крајеве, нарочито кроз Стари Влах, почињу да се крећу миграционе струје српске из косовско-метохиске области, Црне Горе и Брда и Источне Херцеговине. Столећима је текао тај процес исељавања из Рашке и пролажења кроз њу. Док су се православни Срби исељавали, било је у Санџаку концентрације муслиманских Срба, особито емиграната из Србије, Црне Горе и Херцеговине, доцније и из Босне, тзв. Бошњака. Стварањем нових српских етничких и културних средишта најпре крајем средњег века у Повардарју, а затим у Поморављу, те образовањем српских држава Србије и Црне Горе, и скретањем трговачког саобраћаја на нове правце, Рашка је пред крај турског владања постала забачена област, те је привредно и културно веома заостала.

СРЕДЊИ ВЕК

Прелаз из старог у средњи век обележен је на тлу Јужне Србије великим променама, које су уопште у вези и само део великих етничких поремећаја у тадашњој Европи. Настао је период немира и несталности: са разних страна упадају у средишње и источне балканске земље разни народи, али не остављају никаква трага за собом сем пустоши и рушевина. Такво ће стање трајати све до прве половине VII века, када ће се завршити словенско насеља-

вање на Балкану и крајеви Јужне Србије добити словенски карактер који су очували до данас. Већ од краја прве половине III века балканске земље су узнемиравали Готи (а с њима и други), којима су цареви Грацијан и Теодосије I морали допустити да се настане у подунавским провинцијама (382). Крајем IV в., у току V в. и у почетку VI в. проваљивали су и пљачкали у земљама Источног Царства Готи, Гепиди, Херули, Хуни и Словени. Једно време, нарочито у западним балканским земљама, било је и доста насељених Гота: од краја V в. до год. 535 држали су Готи у својој власти Далмацију и савску Панонију; год 504—505 проширили су своје границе све до Београда и на југу до близу средње Арбаније. Између тих Гота и Словена било је неких етничких веза.

У тим бурним временима јављају се на историској позорници и *Јужни Словени*, који су, потискивани од других народа с истока (особито од турских Хуна и Бугара), у V веку по Хр. већ били испунили средње Подунавље и земље на северу од доњег Дунава. Прве вести о продирању и насељавању Словена на Балканском Полуострву су из прве половине VI в. Међутим, врло је вероватно да су мање њихове групе и много пре тога времена прелазиле на Балканско Полуострво, јер се у Панонској Низији њихова насеља јављају од III в., вероватно већ и од I в. по Хр. Од 518 г. Словени почињу да узнемиравају северну византиску границу, у прво време у заједници с другим народима (Хунима, Гепидима, Бугарима), прве њихове провале се помињу у доба цара Јустина I (518—527), а учестале су иза 548 год. У другој половини VI в. многи Словени су потпали под Аваре, турски народ који је у то време доспео до Дунава и завладао целим средњим Подунављем. Ти потчињени Словени учествују у аварским нападима на византиске земље, а с друге стране слободни Словени нападају и даље са доњег Дунава. Од краја VI в. било је већ стално настањених Словена по Византији. Било их је свакако већ и у Повардарју, јер су 586 продрли и опседали и сам Солун. Словени су и даље, сами и у заједници с Аварима, упадали у Византију. Понова су 609 г. опседали Солун. Те године су се у Солун склонили испред Словена многи бегунци са севера, све од Ниша и Сердије, међу којима и бегунци из Дарданије. А међу Словенима који су опседали Солун помињу се пет племена, од којих су Другувити и Сагудати још 904 становали испред Солуна, Велегезити, који су доцније прешли у Тесалију, те Вајунити и Брзити. Према томе, већ почетком VII в. Словени су били испунили средње и доње Повардарје. За време сталних ратова између Авара и Словена на једној а Византије на другој страни све до аварско-словенског пораза од 626 под Цариградом, вршено је постепено насељавање Словена у унутрашњости Балканског Полуострва, које је било прилично пусто. После пораза од 626 вршено је и даље насељавање, али мирним путем, и око средине VII в. завршено је насељавање Словена на Балканском Полуострву. Из Повардарја једна струја Словена била је доспела чак до Пелопонеза, где је њених остатака било све до XV в. Они су погрчени, као што су се погрчили и сви

Словени у Тесалији, Епиру и Јелади. Али су зато Словени у Повардарју успели не само да се одрже него да асимилију и знатан број староседелаца.

Тих Словена на Балканском Полуострву уопште а посебно у Повардарју било је толико да се у VII в. »словенском земљом« не зову више крајеви на левој страни Дунава него у унутрашњости Балканског Полуострва. Год. 658 ишао је цар Констанс против једне »Славиније« и покорио је; цар Јустинијан II је, 688, прошао победоносно кроз »Славинију« до Солуна, а цар Константин Копроним војевао је 758, на »Славинију Македоније«. Ипак су за цело време трајања византиске империје приморски крајеви Македоније остали у рукама Византије: Словени који су се били населили у читавој солунској равници, нису никада успели да заузму Солун, па га није заузео ни велики српски освајач у XIV в. цар Душан.

Ма да је пустошење и пљачкање, које су вршили разни варвари, а уз које су ишле честе куге и гладне године, трајало тако дуго, све до средине VII в., док се словенска племена нису коначно сместила, поромањених остатака ипак није сасвим нестало. Они су успели да се делом одрже, а сасвим је нестало претставника других народа који су долазили пре Словена и вероватно се и насељавали (Гота, Гепида, Хуна, Авара и др.). Словени су и сами рушили и уништавали, али, населивши се, ипак су умели да присвајају елементе туђе културе и успевали да асимилију стране етничке елементе.

Као што је било и у западном делу Балканског Полуострва, тако исто и у средишњем и источном делу страдали су градови, сем оних у приморју, у које се повукао и део погрченог и поромањеног староседелачког становништва, док се други део, свакако већином сеоски, повукао у високе забачене планине. Изгледа тако да су на тлу данашње Јужне Србије били уништени сви градови, а грчко становништво, уколико га је било, прешло у градове у Егејском Приморју. Тек доцније ће се на рушевинама неких градова обнављати градови. Може се претпоставити да је из Рашке и косовско-метохиске области било бежања у далматинске и арбанашке градове Јадранског Приморја, који су до дуго у средњи век чували латински карактер.

У писаним изворима се тек у XI в. јављају *Власи*, како су Јужни Словени и Грци називали поромањене остатке балканских староседелаца. Први помени Влаха су из Јужне Македоније, а у XIII и XIV в. њихово је средиште била стара Тесалија, коју грчки писани извори зову *Влашком* (Βλαχία) и *Великом Влашком* (Μεγάλη Βλαχία). Било их је и у Епиру и на југу у Грчкој, затим по свим крајевима од Софије на истоку па до Велебита на западу. На тлу српске средњевековне државе, дакле у данашњој Јужној Србији, веома се често помињу Власи као сточари. У српским земљама рано је отпочео процес асимилације Влаха, тако да већ у средњем веку израз Влах не значи само сточара арумунског језика него и Србина сточара. Значајно је да су се ти Власи, познати данас нарочито

под именом Цинцара, очували у незнатном броју само на Пинду и на оближњим планинама, где су се и формирали као народ.

Поред Цинцара, који су у средњем веку настали једним делом на тлу данашње Јужне Србије, на њену тлу се изгледа формирао од поромањених староседелаца још један народ: врло је вероватно да су *Румуни* постали у унутрашњости Балканског Полуострва. Одатле су прешли у Карпате, где су се намножили и раширили у равнице источно и западно од Карпата.

Прва столећа словенског и српског живота и развитка на Балкану су тамна. Јужни Словени, иако су дошли у великом броју, нису одмах упочетку стварали веће политичке организације. Док су нападали на византиске градове, нарочито на Солун, здружило би се по више племена. Трајнијих већих политичких организација нису стварали, јер — с једне стране — нису знали за њих ни у својој старој постојбини, а с друге стране они су се ипак сматрали дошљацима у туђој земљи, јер је свест о византиском легитимитету била јака и код тих варвара. Ма да су били уништили многе старе градове, ипак је утицај балканске културе на дошљаке био силан, нарочито доцније, после примања хришћанства, и дошљаци су постепено подлегали утицајима грчко-римске цивилизације.

Јужни Словени су дошли на Балканско Полуострво као читав низ племена: код једног дела њихова, у југоисточном делу динарске области (Бока, Источна Херцеговина, Црна Гора и Брда) очувао се живот у племенима до данас. Између појединих племена није у прво време било никаквих осетних разлика у етничком погледу. Разлике ће се појачати и стварати тек временом услед мешања са староседеоцима и другим расним и етничким елементима, под утицајима са стране и под утицајем нове географске средине. Једно од главних племена били су *Срби*. Велико племе Срби, у старијим изворима и *Србљи*, Срби у ужем смислу, како их зове цар Константин Порфирогенит, заузели су углавном данашњу средњу и источну Босну, западну Србију до Рудника, затим крајеве око Ибра, Лима, Таре и Пиве и данашњу Црну Гору и Херцеговину. То племе захватало је, дакле, северозападни део данашње Јужне Србије, рашку област. Познато је и више племенских имена из повардарске Јужне Србије и суседних области. Западно од Солуна су били *Сагудати*, а поред њих *Ринхини* око реке Ринхиноса (не зна се која је то река). У близини Солуна, после вероватно у Пологу, били су се сместили и *Друговићи*; по свој прилици негде у Македонији су становали *Вајунићи*, који су после прешли у Епир, у пространој Пелагонији са суседним крајевима, све од Охрида до Велеса сместили су се *Брзићи*, данашњи Брсјаци. Првобитно око Солуна а доцније у Тесалији живело је племе *Велегезићи*. Могуће је да се и у предањима о старом становништву очувало име понеке мање племенске јединице. Такво једно племе могли су бити Крочи око Таре и Лима, које су потиснули Дробњаци, али су оставили трага у имену предела Крчка на десној страни Таре.

Сва та племена на тлу Јужне Србије, па знатним делом и она даље на југу, на земљишту данашње Грчке, била су српског ет-

ничког карактера. Доказ су томе многи трагови у данашњем грчком језику, а нарочито у топографским називима. Две су групе таквих топографских назива: једну чине имена начињена од српског етничког имена, а другу имена с карактеристичним особинама српског језика.¹ На овом месту треба нарочито да се истакну два податка. Један град у Витинији, у Малој Азији, звао се Γορδοσερβα (од 1200 цео крај се звао *Сервохорија*), и у њему је било седиште владичанства. Неколико векова живело је у Витинији словенско становништво, које је средином VII в. тамо пресељено с Балканског Полуострва. По мишљењу проф. Ст. Станојевића ти су Срби пресељени из предела између Струме и Вардара. Поуздана успомена на Србе је очувана и у имену града Сервије на реци Бистрици у Грчкој (раније τὰ Σέρβλια, τὰ Σέρβια), који спомиње још цар Константин Порфирогенит, где је, према томе, живела нека већа група Срба. У Јужној Србији и суседним областима много је имена села и других објеката која су изведена од имена *Србин* односно од основе *срб*—(на пр. Србиново, Србјани, Србица, Србиница, Српска Река итд.), али сва та имена нису довољно проучена, те нису издвојена она која су новијег постанка од оних старијих. Ипак је несумњиво да је међу Словенима који су се у току VI и VII в. населили по Повардарју и суседним областима било и већих група које су се називале Србима. Занимљиво је да има и таквих имена која су начињена од имена *Хрваџи*, и то у Грчкој, на пр. недалеко од Микене и у Атици, код Ресна има и сада село Арвати, па је некада и у околини Скопља било село Арватско. Не зна се какав је био однос српских група у овим крајевима према главном српском племену. И позније су земље у Повардарју сматране српским. Тако су их сматрали не само српски рашки владари него и бугарски. Тако 1230 (дакле пре рашких освајања у Повардарју) бугарски цар Јован Асен II каже како је освојио »сву земљу од Једрена до Драча, грчку и још арбанашку и српску«: заузео је био земље »преко Скопља и Охрида« ка Драчу. Још у току средњег века српско име ће се веома раширити и сасвим потиснути многа племенска имена или их свести на значај имена мањих етничких група.

Једна група становништва у долини Лима а на тлу Васојевића зове се *Србљацима*. Тако исто се у североисточној Србији зове Србљацима становништво које је пореклом од Сјенице. У Повардарју, Дебру и Струмичком зову се Србацима (дијалекатски облик за Србљаци) родови пореклом из јужног и западног Поморавља, дакле у свим случајевима тај је назив у вези с првобитном облашћу главне српске етничке групе.

У доњем Повардарју је дуго времена живело и опште словенско име *Словени* као народно име. Старији византиски писци називали су Македонију од средине VII века даље *Склавинијом*, тј. словенском земљом, а у околини Солуна се говорио *словенски језик*, који ће заслугом св. Ђирила и Методија постати први књижевни језик словенски и тада заједнички свим словенским народима. У

¹ Много таквих примера је изнето у делу *L. Niederle: Slovanské starožyt-nosti II/2 389—399 и 444—446.*

старим изворима — најпре у легендама из IX в. о животу св. Ђирила и Методија — говори се о *словенском језику* и *словенском народу*. Важан је податак што Арбанаси и данас све Словене, у првом реду суседе Србе, зову *Скја*, *Шкја*, *Шкјеји*, тј. Словени. Како је то име у употреби и код северних Арбанаса, може се узети као поуздано да су то име употребљавали у прво време и Срби у крајевима који граниче са северним Арбанасима, за које (Србе) иначе нема поузданих података да су употребљавали то име по досељењу: код њих, као и код Хрвата, била су њихова посебна имена јача и истиснула су брзо из употребе опште словенско име. Руски писац Качановски у XIX в. и наш научник Ј. Цвијић почетком XX в. слушали су у јужној »Македонији« да се сељаци зову Словенима. Ја сам имао прилике да то чујем 1931 и 1934 у околини Струмице. Могућно је да ту има неке успомене на већу старину, као што су мислили Качановски и Цвијић, али треба рачунати и са сасвим новим утицајима школа манастирског метода: у струмичком Новом Селу је све до последњих година XIX в. била »славјанска ука«.

У првим stoleћима по свом досељењу у своје данашње земље на Балканском Полуострву, Јужни Словени су били доста заокупљени прилагођавањем новој географској и културној средини. И иначе политички разједињени, и не покушавају они да стварају неке своје државе. Док су код њих трајали ти процеси прилагођавања, и византиска власт је понова јачала. Поред осталих средстава државне организације, јачању византиске политичке моћи много је доприносило и хришћанство које се уводило и међу Словене.

На тлу данашње Јужне Србије било је хришћанство пре доласка Срба већ дубоко укоревљено и постојала је моћна црквена организација са много епископских седишта (Стоби, Скупи, Улпиана—Липљан и др.). Словени су дошли као многобошци, потиснули хришћанске староседеоце и уништили њихову црквену организацију, која се одржала једино у приморју. Ипак нису могли да униште све трагове хришћанства. Под утицајем хришћанских традиција на самом тлу, затим радом цркава из приморја као и настојањем византиских државних власти, особито царева Ираклија и Василија I, ширило се хришћанство и код словенских дошљака. Ширење хришћанства међу балканским Словенима у том првом периоду, када се оно шири само на латинском и грчком језику, није ипак било незнатно, кад се још у то време могло десити да један Словенин седне на престо цариградског патријарха, патријарх Никита (766—780), који, као што примећује Јиречек, вероватно није био једини Словенин међу епископима тог времена. Хришћанство у северозападном делу Јужне Србије (у Рашкој) имало је у прво време више латински карактер, чији се остаци опажају и доцније, у XIII—XV в. За Словене су рано осниване и нарочите епископије. Тако су Грци за рад међу Словенима основали смољанску, друго-вићску, језерску и радовишску, српску односно србиску и епископију звану Великаја.

Право ширење хришћанства међу Јужним Словенима и покрштавање словенског становништва на тлу данашње Јужне Србије извршено је у време кад је Словенима дато богослужење на словенском језику. Док је раније хришћанство ширено углавном површно, хришћанство које су на словенском језику проповедали ученици словенских апостола Тирила и Методија, који су после смрти Методијеве (885) морали да напусте Моравску и повукли се у балканске словенске земље. У то време нестају и последњи многобошци на тлу Јужне Србије, које је покрестио епископ Климент крајем IX века.

Ма да су у народу на тлу Јужне Србије, као и другде код Јужних Словена, до данас остале много верске претставе и обреди из прехришћанских времена, ипак је примање хришћанства било један од веома значајних момената у етничкој историји: са примањем хришћанства улазило се тада у Европи у ред културних народа, а кроз цркву су у народне масе улазили у већој мери страни — у овом случају грчко-римски односно медитерански и источњачки — културни елементи. Са хришћанством и са богослужењем на словенском језику почиње књижевност не само код Срба него и код свих осталих Словена, а с књижевношћу и други облици вишег културног живота. Са гледишта етничке историје Јужне Србије важно је да је као црквени словенски језик и у прво време као књижевни језик свих Словена послужило словенско наречје које се говорило у доњем Повардарју, око Солуна. С друге стране, по протеривању Методијевих ученика из Моравске, један њихов део склониће се баш у крајеве данашње Јужне Србије, и у области око Охрида образоваће се значајан словенски црквени и културни центар. Култ св. Наума († 910) и св. Климента († 916), ученика Методијевих, и данас је необично жив у крајевима око Охрида. Охридска епископија односно архиепископија ће се доцније, први пут већ 1018, прометнути у грчку ненародну и преко ње ће се у новије време ширити грчки језик и писмо не само у цркви него и у приватном животу и спроводити ненародна грчка политика. Друго средиште словенске и српске црквене културе било је у Св. Гори.

Односи између словенских поданика и византиске државне власти нису били увек нормални: бивало је често и локалних побуна. Те побуне биле су повод етничким поремећајима: поједини одреди Словена су премештани у друге области царства као што су, из истих или сличних разлога, међу њих насељаване групе других народности. Византиски цареви су често пресељавали словенске одреде. Најзанимљивије је већ поменуто пресељавање Срба у Малу Азију у VII в. С друге стране, цар Јустинијан II је населио на доњој Струми масу неких Скита, против Словена, а цар Теофило (829—842) на доњем Вардару, чак до иза Дојрана, покрштене Турке Вардариоте. Скити на Струми помињу се чак и око средине X в., а Вардариоти и доцније. Од VIII в. доводили су византиски цареви у Тракију и Македонију Сирце и Јермене да би ослабили Словене.

Уколико се одмицало даље од времена њихова досељења, словенска племена су показивала све више тежње за самостал-

ношћу. Разлога је било више, а главни су да се и на Балкану јавио јак непријатељ Византије и да су балкански Словени, потчињени Византији, почели да искоришћују слабост Византије, која је водила тешке ратове с Арапима и другим непријатељима. Тако ће почетком IX в. један део данашње Јужне Србије потпасти за неко време под бугарску власт, а у другом делу, Рашкој, створиће се самостална српска држава, која ће доцније обухватити и читаво Повардарје сем Солуна и суседне области.

Год. 679 прешла је једна овећа група турских *Бугара* преко доњег Дунава, заузела крајеве између доњег Дунава и планине Балкана и одмах створила државу, у којој су већину становништва чинили Словени. До краја VIII в. бугарска држава је допирала само нешто мало на запад од Искра. Процеси асимилације између Бугара и њихових словенских поданика ишли су доста споро, нешто брже пошто су и Бугари примили хришћанство (865), које је помагало да се ублаже супротности, и то у том смислу да су потчињени Словени наметнули освајачима свој језик и народну културу, али примили њихово име. Првобитно су изрази »Бугари« и »бугарски« у бугарској држави имали само политичко значење, а тек од XIII в. употребљавају се и у етничком смислу.

Бугарски владари ширили су границе своје државе поглавито на рачун ослабљене Византије, а главни правац ширења био је према западу, дакле и на земљиште данашње Јужне Србије. Бугари су источним деловима Јужне Србије на југу од Шар-Планине владали од 861 до краја IX в., а отада па до 969 и целом том облашћу на југу од Шар-Планине. Тада, после смрти цара Петра, »македонски« Словени су подигли устанак против Бугара, али у тај мах нису имали успеха: 971 заузео је целу бугарску државу византиски цар Јован Цимискија. После његове смрти, 976, јавља се нов устанак у »Македонији« и устанак у Рашкој. Овај је устанак имао успеха, те је основана држава »македонских« Словена, чији ће владар Самуило завладати и целом Бугарском. Стога је та држава, чије је средиште било око Преспе и у Охриду, била у бугарским политичким традицијама. Али је трајање те државе било кратко: коначно је пропала 1018 год., и земља је потпала под Византију.

У том првом периоду бугарских освајања, власт бугарских владара протезала се на махове и на Рашку, па и на друге српске земље, а и цар Самуило беше завладао Рашком. И доцније, у XIII в., бугарски владари ће на махове владати појединим деловима данашње Јужне Србије (1202—1207, 1230—1246, 1254—1256). Владавина бугарског цара Михаила-Бориса (852—888) значајна је утолико што је он радио на ширењу и учвршћењу хришћанства, шаљући једну групу Методијевих ученика у охридску област. Иначе та бугарска власт није била народу омиљена, и стога је 969 подигао поменути устанак. Бугарска власт уопште била је краткотрајна и није могла да се утврди, те није била ни од каквог значаја по етнички и културни развитак, као што није била од таквог значаја ни у другим српским земљама (Северна Србија, Стара Србија, делови Босне и Херцеговине и Црне Горе), у којима су Бу-

гари владали подуже у IX и X веку. Бугари нису оставили трага ни у етничком саставу ни у етничкој култури. Њихова је историјска заслуга што су они први отргли Повардарје и охридско-дебарски крај испод византиске власти и дали потстицаја стварању самосталне државе и што су изазвали и код рашких Срба борбу за политичку независност. Срби су првобитно живели у жупама и имали своје наследне владаре, али власт тих владара није обухватала више области. Први по имену познати српски владар у Рашкој је Вишеслав око средине VIII в. О првим тим владарима зна се мало. Тек је Вишеславов праунук, Властимир, савременик бугарског владара Пресјама, окупио око себе већи број српских области, које су били угрозили Бугари, али је то скупљање било привремено. Исто тако је привремен карактер имало окупљање српских земаља око кнеза Часлава у X в., праунука Властиминова, који је, ослободивши се ропства у Бугарској за време цара Петра, заузео Србију и око 931 признао врховну власт византиског цара. Међутим, и после његове смрти, у почетку друге половине X в., распало се јединство те државе, која је обухватала и источни део Босне.

Ма да први покушаји Властимира и Часлава нису имали већег успеха, ипак ће се у Рашкој створити доцније моћна српска држава, јер је Рашка била тада у етничком погледу средишна српска област и јер је имала веома повољне услове да буде и политичко средиште: ту је извориште многих река које одатле полазе и отварају пут на све стране, ту су високе планине подесне за одбрану, а уз то много плодних поља и добрих испаша за стоку. Држава Немањића, створена у другој половини XII века, шириће се поглавито према истоку и југоистоку: у јужно Поморавље и преко Косова у Повардарје. Српски владари учествују у политичким догађајима у Повардарју већ од почетка XIII в.: на пр. Стеван Првовенчани помаже Стрезу у Просеку. Ако се изузму краткотрајне владе бугарске и период самосталне државе »македонских«¹ Словена, крајеви Јужне Србије на југу од Шар-Планине, док нису потпали под српску власт, стално су били под влашћу Византије или у саставу држава које су постале на њеном тлу после пада Цариграда под Латине (1204).

Ширење немањићке државе напредовало је брзо. Већ 1282 краљ Милутин осваја неколико области око горњег Вардара и Брегалнице, а онда се ређају даља освајања у сливу Треске и око Дебра. Сама српска престоница се преноси у Скопље. Милутинови наследници су наставили с освајањима по Повардарју и суседним областима, тако да је у доба Душаново цела данашња Јужна Србија била у саставу српске државе: Душан је држао цело Повардарје сем Солуна, а тако исто и Струмицу на истоку и охридско-дебарске крајеве на западу, не узимајући у обзир његова остала освајања изван граница данашње Јужне Србије. Српска освајања у средњем веку су веома значајна, јер су имала трајан карактер: једанпут заузете, те области су остале у саставу српске државе све док нису дошли Турци.

Период српског владања у данашњој Јужној Србији био је период њеног напредовања: не само политичког него и привредног и културног. Са ширењем српске државе према југоистоку померало се и српско политичко и културно средиште из рашке планинске области у косовско-метохиску област, а затим у горње Повардарје. Скопље је постало једном од главних престоница, а владари су радо боравили и у Пологу, цар Душан и у Прилепу. Тај период је уједно и сјајно доба српске политичке и културне историје, чему су доказ и данас многобројни споменици српске средње-вековне књижевности, сликарства и архитектуре, расејани по целој Јужној Србији. То је, с друге стране, доказ високог економског просперитета и сређених етничких прилика у држави, где домаћи елемент долази до пуног израза у целокупном државном и културном животу, али се господари с пажњом опходе и према мало-бројном туђем, грчком, становништву у својој држави. Тек за време цара Душана, који је освојио и многе арбанашке и готово сасвим грчке области, број туђих елемената у српској средње-вековној држави ће се знатно увећати, али одмах после Душанове смрти држава ће се распасти на многе мање, перифериске области (Епир, Тесалија) те отпасти од српског језгра, па ће се погрчити и она српска властела и владари који су тамо били. Ипак ће на тлу Јужне Србије српски елемент остати, а правих Грка ће доцније, за време Турака, готово сасвим нестати.

У српској средње-вековној држави су етнички односи били врло повољни. Огромну већину становништва су чинили Срби. Уколико је Грка било и по Рашкој и косовско-метохиској области, њих је свакако нестало рано. Више их је било као властеле и градског становништва у градовима у Повардарју, где су и за време српских владара многи остали и уживали пуна права. Српска државна власт у својој трпељивости и у свом великом поштовању грчке цивилизације и прошлости ишла је толико далеко да се у односу са својим грчким поданицима служила и грчким као службеним језиком, а грчки клир и властела у Душановој држави су пуноправно учествовали на државним саборима. И данас у Јужној Србији има доста успомена на Грке и грчке утицаје у именима насеља (на пр. Метохија, Паликура на Црној, Моноспитово код Струмице, Ђао код Ђевђелије и Ђават између Битоља и Ресна и др.), у народним предањима (о последњем цару Константину, о пирговима и др.), у народним установама и обичајима (протогер, кефалија, синор, армас, зевгар, итд.), а особито у говору. У поштовању грчке културе српски владари и виши друштвени редови ишли су толико далеко да су одатле примили масу елемената, али им служи на част да нису просто копирали него су подешавали према потребама и приликама своје земље (на пр. Душанов законик, црквена уметност и др.), тако да су у тим делима долазиле до израза и особине српског народног духа, који је већ тада показао високе способности за стварање своје цивилизације.

Сем Срба и поменуте грчке мањине, на тлу Јужне Србије било је у доба српске државне самосталности у средњем веку и

других етничких елемената. Пре свега, било је романских *Влаха*, па *Арбанаса*. И једни и други, нарочито први, често се помињу као сточари који живе на катунима по планинама. Док се може рећи да је Влаха било по целој Србији, а и далеко изван ње, Арбанаса је било само у оним крајевима где се и иначе додирују Срби и Арбанаси и било их је много мање него Влаха. Већ у то време процес асимилације Влаха био је толико одмакао да израз Влах у XIV в. значи и Србина сточара. Сем њих, по градовима и рударским местима било је и немачких рудара *Саса*, који су дошли у српске земље у XIII в., а у Душановој војсци је било и немачких плаћеника. Затим је у тадашњој Србији било наших католика Дубровчана и Которана, Арбанаса трговаца, па Млечића, Ђеновљана и др., тако да је слика по варошима била доста шарена. У Скопљу је било, изгледа, и Француза: 1300 помиње се Фрушки студенац близу манастира св. Ђорђа на Серави. Од источних народа били су заступљени само Јермени. У војскама српских владара у XIV в. било је разних страних најамника: Кумана, малоазиских Турака, јужноруских Татара, хришћанских Осета са Кавказа, па Арагонаца, Шпанаца, Немаца. Ти најамници свакако да нису имали утицаја на етнички развитак.

Мисли се да су турско-татарски *Кумани*, као и пре њих *Печењези*, били ипак од неког утицаја у средњем веку на етнички развитак Срба у данашњој Јужној Србији. Један део Печењега насељен је 1048—1053 на Овчем Пољу, а у XIII в. доспео је један део Кумана у Бугарску и Византију, која је тада држала и цело Повардарје, и после их је било као најамника у војсци краља Милутина. Назив Куманова биће једна успомена на њих, а 1300 помиње се Кумански Брод на Вардару код Скопља. У дечанској повељи помиње се село Куманово у Метохији. У шопским крајевима, а тако исто и у околини Скопља и у Пологу виде се често међу српским становништвом лица с понеком монголоидном цртом, што се приписује утицају тих Кумана и Печењега, који иначе нису оставили другог трага.

Све те стране примесе претстављале су и свака за се и све заједно у односу према Србима само незнатну мањину. Тада су у Јужној Србији етничке прилике биле много једноставније него данас, што је последица познијег развитка под Турцима.

Процеси друштвеног диференцирања, који су код Срба почели већ у византиско доба, продужили су се у већој мери за време српске самосталности. Пре свега, у доба немањићке државе више се не помињу племена, иако се помињу жупе, које су биле предеоне и административне целине са жупанима на челу до цара Душана. Нарушен је и стари патријархални ред и нестало равноправности: од жупанских родова су постајали владари и династије, а у доба Немањића друштво је већ било издељено на читав низ разних друштвених сталежа: створила се, по угледу на прилике у Византији, властела и властеличићи (велика и мала властела), затим грађански сталеж, а на селу су били себри (неплемићи), који су се оштро делили на земљораднике и пастире. Неслободни ста-

леж, земљорадници на властеоским и манастирским имањима, били су парићи или меропси (од XIII в.), уз које иду сокаљници (зидари, пекари и кувари), а било је и отрока (робова), који су у тај положај доспевали као дужници или ратни заробљеници. Док су виши сталежи настојали да свој живот прилагоде страним обрадцима, особито у ношњи и друштвеном церемонијалу, сеоски свет је живео по обичајима и веровањима наслеђеним из давнине, уколико их државна власт и хришћанство нису истиснули или изменили. Ти су обичаји углавном исти као и данас. Тако се на пр. у изворима помињу виле и лековите воде, народне песме и свирка, нарицање и гребање лица у знак жалости итд., а најстарији помен главног српског обичаја, славе или службе, баш је са границе данашње Јужне Србије, и то из почетка XI века.

Домаће је становништво у старој српској држави, како изгледа, било доста покретљиво, јер већ у Немањиним манастирским повељама се почиње ограничавати слободно кретање сељака. Како је становништво било веома покретљиво, види се и отуда што су у то време села и засеоци често ишчезавали а нови постајали, о чему у старим повељама има много примера. Исто тако у повељама има много података о томе како су поједини људи прелазили из села у село, с имања на имање и како су поједини сопственици земаља доводили људе с једног имања на друго. Поред тога, до цара Душана било је слободно насељавати се на искрченој земљи. У доцније време могао се примити на своје имање туђи човек само са царевом повељом. Исто тако строго су кажњавани и меропси који би побегли с имања на ком су били.

Не може се рећи да ли су та пресељавања имала карактер миграционих струја или унутрашњих пресељавања у границама једног предела или области. Извори у том погледу нису довољно проучени. Међутим, како је и за време Турака у овим крајевима становништво било веома покретљиво у смислу унутрашњег пресељавања или преливања из једног краја у суседни, све у вези с аграрно-правним односима, врло је вероватно да су такав карактер имала, бар у већини, и поменута појединачна кретања појединих родова или становника читавих села и заселака.

Међутим, у повељама има података и о другој врсти кретања српског становништва: помињу се пресељавања и из веома удаљених области, и то у два правца. Наиме, било је досељавања са северозапада и запада у Повардарје и суседне области, а и пресељавања с југа на север. Зна се да су Срби Рашани насељавани нарочито за владе краља Милутина по скопском крају. Цар Душан је населио у Беру (данас Вериа, западно од Солуна, у Грчкој) многе војнике, богаташе и властелу српску, а ћесар Гргур, брат Вука Бранковића а син Гргура Младеновића, подигао је 1361 на обали Охридског Језера цркву Богородице Захумске као успомену на далеку отаџбину. И охридски властелин Остоја Рајаковић-Угарчић, савременик и сродник Марка Краљевића, био је несумњиво из Захумља. На обалама Охридског Језера помињу се изричито око 1379 племићи из хумског Невесиња и требињског Љубомира. Из-

гледа да је већег насељавања српске властеле било по Тесалији и Епиру, где је њених потомака било све до 1430, али су те области сасвим изван данашње Јужне Србије. Несумњиво да је било и другде по Повардарју српске властеле пореклом из области на западу, али њихов број свакако да није био велик (и кад се узме у обзир и њихова пратња), пошто се зна да су српски владари остављали на месту и у њиховим правима и властелу грчке народности. С друге стране, било је досељавања и с југа. Тако је у повељи којом цар Душан 1353 поклања сереском митрополиту Јакову цркву св. Николе на Пчињи под Кожљем очуван помен једне такве миграције с југа: цар Душан истиче како су још за живота Дечанског, а кад су Турци пленили Малу Азију, на црквену земљу, дакле у околини Скопља, дошли слободни људи из крајева освојених од Грка. Имена тих људи су словенска. И у повељи краља Милутина манастиру св. Ђорђа у Скопљу из 1300 год. помињу се досељеници из српских и из грчких земаља. Српски су владари сматрали Грчком (Византијом) и доње Повардарје, где је и тада било много Срба, те се и у том податку ради уствари о српским досељеницима са разних страна: из Скопљу ближих српских крајева и с југа, из доњег Повардарја, а можда и из даљег.

ТУРСКО ДОБА

Са доласком Турака на Балкан извршене су многе етничке промене, нарочито међу Србима, и слика Балканског Полуострва знатно се изменила у етнолошком погледу. На Балканском Полуострву не само да се јављају нове етничке групе, него се врше разна померања етничких граница и настају сасвим нови покрети и процеси код појединих балканских народа и између њих. Турско владање на Балканском Полуострву трајало је дуго и стога су промене које су извршене под његовим утицајем биле разноврсне и дубоке. Највише су били погођени Јужни Словени, а међу српским земљама понајвише Јужна Србија. За етнички развитак Јужне Србије било је судбоносно што су њене области биле од свих српских земаља прве на ударцу и прве им подлегле а последње се ослободиле. Рђаве последице турског завојевања нигде се у нашим земљама не осећају у толикој мери као баш на тлу Јужне Србије, и само на тлу Јужне Србије било је колонизације правих Турака, којих ту има и данас.

И много пре маричке и косовске битке имали су Срби додира с Турцима и другим турским народима. Већ у првим столетјима по свом доласку у Подунавље и у балканске земље Јужни Словени су били у тесним односима с турским народима Хунима и Аварима, доцније и с Бугарима и Турцима Вардариотима. У XI и XIII веку било је насељавања турских Печењега и Кумана по српским земљама. Додир са тим народима утицао је на Србе несумњиво и у том смислу да се код њих развије нека пријемчивост за примање турских утицаја, што је доцније много олакшавало односе са Турцима и примање источњачких културних елемената

које су нам доносили Турци. С малоазиским Турцима, Османлијама, Срби су имали прилике да се упознају још за време краља Милутина (1281—1321), у почетку XIV в., па је чак српска војска 1313 прелазила, као грчка савезница, у Малу Азију да се бори с Турцима. Год. 1344 дошло је и до једног сукоба између Турака, које је био позвао Кантакузен, и Срба на европском тлу, код места Стефанијане између Сера и Солуна. Кантакузен је 1352 уступио Турцима један град на Галипољу да се населе, а после земљотреса 1354 они ће се сасвим учврстити на Галипољу и одатле ће кренути њихова освајања на Балканском Полуострву за свој сопствени рачун. Цар Душан је правовремено запазио опасност, која прети од Турака, али се после његове смрти раскомадана Србија није могла одупирати налету војнички одлично организованих Турака, који су отприлике за неких стотину година овладали готово свим српским земљама. После битке на Марици, 1371, која је завршена тешким српским поразом, био је отворен пут ширењу Турака у јужне српске земље. Прва је била на реду држава краља Вукашина, који је погинуо на Марици и чији је син Марко постао турски васал, а турску власт признају и други српски владари у Повардарју и сливу Струме. Од осамдесетих година XIV в. Турци упадају, у прво време ради пљачке, и у српске крајеве на северу од Шар-Планине, па и у западне крајеве полуострва све до Јадранског Приморја и Хума. Год. 1389 дошло је до битке на Косову, после које је и развитак српског народа кренуо другим путем.

Турци су 1392 заузели Скопље и од њега начинили своју средишњу тачку за даља освајања на Балкану. Српске земље на северу уживале су самосталност још за неко време: Србија је коначно изгубила самосталност 1459, Босна 1463, Арбанија 1479, Херцеговина 1482, а Зета 1499. Тако су се крајем XV в. све српске земље нашле под Турцима: изван власти Турака али под њиховим утицајем су се развијали и они Срби који су били одраније настани или избегли у Далмацију и у земље угарско-хрватских краљева. Највећи део Јужне Србије потпао је, дакле, под Турке још у другој половини XIV в., а крајеви који су били у саставу Арбаније, Херцеговине и Зете тек у другој половини XV в.

У етничком развоју Јужне Србије за време Турака разликују се јасно два периода, који одговарају периоду ширења и напредовања Турске, који траје до битке код Беча 1683 год., и периоду опадања турске царевине, који је трајао од краја XVII в. до 1912 год. Прошлост Јужне Србије у првом турском периоду није нам довољно позната и изгледа да у том периоду није било тако крупних етничких промена какве ће бити у другом периоду турском, који за Србе значи период страдања и великог бројног опадања.

Политичке последице турског надирања биле су од значаја и по етнички развитак. Српске земље не падају све и одједанпут под Турке, али падају најпре оне на југу. Стога се политички и културни центар српског народа стално померао према северу, тако да је он у XV в. у доњем Поморављу, а после пропасти де-

деспотовине, у вези с великим премештањем становништва, дошло је до привременог обнављања деспотовине у Срему, 1471, под угарском врховном влашћу. Српско становништво Јужне Србије остало је без своје државне заштите, а његова црква, пећка патријаршија, која ће и сама изгубити самосталност 1459, да тек 1557 буде привремено обновљена, није му могла да пружи потпуну заштиту: она није могла да задржи масе од исељавања нити да спречи насељавање страних етничких елемената нити да продужи онај културни и економски полет који је владао у српским земљама пре доласка Турака. Још мање је могла да штити српски живаљ погрчена охридска архиепископија, којој су припадали јужни и западни делови Јужне Србије, а између 1459 и 1557 и све српске земље.

Турци долазе у српске земље у правцу од југа и тим изазивају већ у почетку извесно кретање према северу. Пораз српски на Косову био је повод знатним пресељавањима у планинске крајеве на западу: многа братства у Црној Гори и Брдима имају предања да воде порекло од властеле у некадашњој Рашкој. Знатног исељавања било је и у земље преко Саве и Дунава, где је и од раније било Срба, али од краја XIV в. почињу тамо појединачно а после у масама да прелазе Срби из крајева које су заузели или угрозили Турци. Међу тим исељеницима било их је и из данашње Јужне Србије. Тако су у Угарску прешла и браћа Краљевића Марка, Андреја и Дмитар Мрњавчевићи, после Маркове смрти († 1395). Поред тако угледних избеглица мора да је било и доста избеглица из нижих друштвених редова. Прилив Срба у земље угарско-хрватских краљева био је толики, особито после пада деспотовине, да је у Срему дошло до обнављања деспотовине, 1471. Србе који су прешли у тадашњу Угарску Мађари су звали Рацима (тј. Рашанима). Међу тим Рацима било их је свакако и доста из праве Рашке.

На земљиште Угарске, Славоније и Далмације прелазили су многи Срби из данашње Северне Србије, Босне и Херцеговине, и о тим пресељавањима има много историских података. Данашња Јужна Србија била је далеко од граница тих земаља, те стога нема довољно таквих вести. Али се може претпоставити да је међу онима који се помињу као досељеници из »Србије« било доста и таквих који су били пореклом из јужних српских области а не само из деспотовине. Колико је велико било то пресељавање Срба у Угарску, из крајева које су заузели Турци, види се најбоље из једног писма угарског краља Матије од 1483 год., у ком стоји да је за последње четири године досељено око 200000 српских душа. Да је међу досељеницима тих времена заиста било и сем Мрњавчевића људи из данашње Јужне Србије, и то угледних, најбољи је доказ што се у време краља Запоље († 1540) помиње као чанадски жупан Никола Мацедонац. Међу најугледнијим српским родовима у Угарској био је род Монастирлија (тј. Битољаца) у Коморану, чији ће члан капетан Јован постати по досељењу Срба под Арсенијем III подвојводом српског народа у Угарској. Не зна се кад су они прешли у Угарску.

Знатан број исељеника из Рашке доспео је чак у Босанску Крајину. Поред тог добровољног исељавања српског становништва, било је и насилног пресељавања које су вршили Турци пошто би освојили какав град или угушили какву побуну. Тако су на пр. Турци расељавали становнике Охрида после једне побуне 1466, а 1455 многе Новобрђане поробили да их 1467 многе преселе чак у Цариград. Год. 1467 пресељено је силом петнаест православних породица из Скопља у новоподигнути град Коњух у Арбанији.

Сем исељавања, било је и других промена у самом српском становништву. У току целог трајања турског владања вршен је процес повлачења српског становништва у планине, нарочито у другом периоду турског доба. Становништво из котлина и речних долина, којима су се кретале турске војске и где се вршило колонизовање страних елемената, склањало се у мање приступачне крајеве или померало насеља навише. Срби који су се повлачили у планине на тлу данашње Јужне Србије затацали су у њима сточарско влашко и арбанашко становништво, с којим су се почели мешати. Мешања и асимилације је било и у средњем веку, када су српски владари строго забрањивали склапање мешовитих бракова између Срба и Влаха. Како за време Турака таквих ограничења није било, и како су се Срби и Власи нашли још ближе једни поред других, дошло је до мешања при ком су Срби асимилovali Влахе. Процес је ишао доста брзо тако да је романских Влаха у северозападном делу Јужне Србије, као и на тлу Босне, Херцеговине и Црне Горе, давно нестало, оставивши трага само у топографској номенклатури, сточарској терминологији и у народним предањима. Много је ишло на руку тој асимилацији што су и Срби и Власи били исте вере. И данас се једна велика област, која делом припада и Јужној Србији, зове по некадашњим Власима Стари Влах. Романских Влаха има данас углавном само по планинама Повардарја, дебарске и струмичке области, код којих процес посрбљавања још траје. У Дримколу су веома жива предања о негдашњим сукобима са влашким сточарима на планини Јабланици, а у Голем Брду је било много српских родова влашког порекла.

Крајеви око горњег Лима, па Метохија и околина Призрена били су област где су се додиривали Срби и Арбанаси већ од средњег века. У долини Лима ниже Плава, дакле на територији Васојевића, много је предања о потискивању негдашњег арбанашког становништва; вероватно је у прво турско време тако било и у Метохији и у околини Призрена, где ће се доцније Арбанаси веома раширити. Посрбљавање Влаха била је једина добит у етничком развоју Срба под Турцима, али су губици били много већи: бројно и културно опадање су биле тешке последице турског владања.

Исељавање се не може узети као потпуно бројно губљење: исељеници из Јужне Србије претстављали су заиста губитак и смањивање броја Срба у тој области, али се тим исељеницима повећао број Срба на другим странама или ширила српска етничка област. Али је било и право губљење без икакве замене у српску корист.

Од битке на Марици па све до 1912 год. српско становништво у Јужној Србији било је изложено ратним страдањима. Најпре ратови против Турака, затим учешће у турској војсци и у разним војскама против Турака, па честе неуспеле побуне (већ у XV в. било је побуна у Јужној Србији), после којих су долазили пустошење, убијање и одвођење у робље као казна и освета, сатирали су десетинама хиљада Срба, и то баш најздравијег и најспособнијег људства. Кретање силних војска и борбе на самом тлу Јужне Србије, особито у XIV и XV в., као и крајем XVII в., увек су имали за последицу уништавање српских насеља и српског живља. Нарочита је врста бројног српског опадања био тзв. данак у крви: код немуслимана, на Балкану готово само код Словена, сваке пете године, а по потреби и у мањим временским размацама, вршен је преглед дечака од 10—16 год., па су одабрани, обично сваки десети, одвођени и васпитани за јањичаре, одабрану турску војску. Ти дечаци би били преведени у ислам и потурчени. Из њихових редова су постали и многи високи и славни функционери у турској војсци и државној управи.

Сем страдањима на бојном пољу и од оружја, српско становништво, као и све остало, на територији Турске било је изложено и страдању и масовном умирању услед гладних година и честих епидемија, особито куга, чије су последице увек биле катастрофална пустош, јер код Турака није било никаквих стварних мера којима би се спречавало ширење и разорно дејство епидемија.

У току целог турског владања било је у Јужној Србији прелажења Срба на ислам, које ће узети особито широке размере од краја XVII в. Један део тих помуслимањених Срба претопио се у Турке, али је много више оних који су се поарбанашили, и ти су већим делом потпуно изгубљени за српски народ. Међутим, и они који су задржали свој српски језик и друге етничке српске особине били су за Србе изгубљени све до ослобођења Јужне Србије, јер, национално несвесни, били су носиоци и претставници турске државне идеје, понашали се у многome као и остали муслимани, тј. Турци и Арбанаси, и непосредно радили против православних Срба. У ослобођеној Јужној Србији они су већ делом враћени српству, али је чињеница да је њихова улога за време Турака такође била негативна: одвојени вером и својим ставом према држави од осталих Срба, они су тим знатно слабили бројну снагу и етнички отпор Срба, а и сами су према православним Србима обично били у непријатељском ставу.

Све те невоље — глад, куга, ратна страдања, исељавања и насилна пресељавања, исламизовање — дошле су удружене и појачане нарочито за време аустриско-турских ратова 1683—1699 и 1736—1738. За време тих ратова вођене су борбе и дубоко у унутрашњости Јужне Србије, нарочито 1689—1690, када се аустриска војска дуже задржавала у Рашкој и косовској Старој Србији, а 1689 поједини одреди продирали до Штипа и јужно од Велеса. Тих година извршене су веома значајне промене у етничким приликама у Јужној Србији. Српско и арбанашко хришћанско становништво

је помагало аустриску војску. После њена отступања морали су се компромитовани да повуку с њом. Новија истраживања, особито Ј. Томића и проучавања насеља, показала су да се с патријарсима Арсенијем III и IV год. 1690 и 1737 иселио само незнатан број Срба из Јужне Србије, а већина у тим сеобама да је била из данашње Северне Србије. Ипак су ти покрети били судбоносни и осећали су се чак и у околини Струмице и Дебра. Нарочито се тешко осетило одлажење претставника високе јерархије. Учешће народа и јерархије у побунама и противтурским ратним акцијама било је главни повод дефинитивном укидању пећке патријаршије 1766, која је и под Турцима ипак била моћна народна заштита. Међу обезглављене и незаштићене Србе продиру и потискују их не толико Турци колико Арбанаси, нарочито у Метохију, па Косово, подгорину Шаре и Дебар. Примајући ислам, Арбанаси постају у Турској привилегован народ и они се силом шире међу Србе, на силу их преводе у ислам и арбанаше, а многи Срби се арбанаше и својевољно. Док је тако било у крајевима етничког додира Срба и Арбанаса, у осталим крајевима Јужне Србије, у котлинама у Повардару, смањује се све више број слободних сељака: многа села постају тек тада чифлици, и то поглавито акцијом појединих арбанашких силника. Посвуда се све чешће и у све већем броју прелази у ислам, нарочито у Метохији, Дреници, у околини Призрена и у дебарској области. Настају и друге промене: дотада у многим крајевима разбијена села — у дебарској области, Пологу, Скопској Котлини, околини Велеса и Струмице — збијају се, и то на два начина. Један је да нови власници чифлика праве чифлике, а други да се још слободни сељаци скупљају у гомиле, и то даље од путова, да би се могли лакше да бране и одупиру. Настаје период који ће у Јужној Србији трајати преко две стотине година, а у ком код сеоског света престаје сваки прогрес, него се једино води борба за индивидуалну и етничку егзистенцију.

У тим бурним временима нестаје и последњих остатака локалних аутономија у српским крајевима. Тако се исељавају на угарско тло старовлашки кнезови Рашковићи, а у Маријову тек 1834 укидају се коначно већ раније пољуљана »земска« аутономија и »земски кметови«.

Док се с једне стране смањивао број Срба услед исељавања, пресељавања, ратних и других страдања, с друге стране је напредовало ширење туђих елемената, тако да је мењан и сразмерни однос Срба према другим групама: у неким срезовима Срби су чак постали мањина према Турцима или Арбанасима.

Пре свега, настало је јаче насељавање Турака. У освојеним земљама које су им крајем XIV и у XV в. служиле као основа за даље ширење и напредовање стваране су колоније турског становништва. Нарочито је требало обезбедити важну комуникацију долином Вардара. Стога је ту било и већег насељавања турског становништва по селима. Били су то поглавито номадски и војнички организовани Јуруци, који ће после постати сталноседеоци и образовати Јуруклуке (на Овчем Пољу, у Тиквешу и Бојмији и у

Струмичком). Тих турских насеља само изузетно има у Јужној Србији и западно од Пчиње и Средњег Вардара. По свим градовима данашње Јужне Србије, нарочито по градовима у Повардарју, било је насељавања Турака. Турско градско становништво претстављали су чиновници, духовна лица, војници, занатлије и сопственици земаља. У време Турака и пада особит полет у развоју градова у Јужној Србији, нарочито у њеном северозападном делу, где их предоласка Турака готово није ни било. Уколико их је и било, ти су градови били туђег постања које су Срби затекли и у њима је, као и у онима који ће се доцније створити око рудника, било знатним делом страно становништво (грчко у градовима у Повардарју, Саси, Арбанаси, Млечићи, Ђеновљани и др. по осталима). Затечени градови мењају се под Турцима како по становништву тако и по изгледу, а основана су и многа нова градска насеља. У поређењу с осталим српским земљама, Јужна Србија има сразмерно велик број градова. Из градова су Турци спочетка расељавали домаће српско становништво (на пр. из Новог Брда, Охрида, Скопља), и тако су ти градови били претежно турски. У њима Турци подижу по освојењу многе џамије и текије, сат-куле, караван-сараје, хамаме, ханове, безистане, верске школе, јавне чесме, а мења се и приватна архитектура. У другом периоду турског владања знатно се мења положај и улога градова. Већ пошто су се у току XVI в. границе турске државе размакле далеко на север и запад, чак до Јадрана и до Панонске низије, градови на тлу Јужне Србије изгубили су свој ранији војнички значај и њихова су утврђења занемарена. У XVIII и XIX в. градови постају прибежишта обесправљеног и незаштићеног сеоског хришћанског становништва. У градовима је још било више безбедности, личне, имовне и верске, и масе сељака остављају своје земље на селу и беже у градове. Градови су тада концентрационе тачке у које долази маса Срба са села, а у то време досељавају готово у све јужносрбијанске градове и бројни Цинцари из разореног Москопоља и других цинцарских насеља у данашњој Јужној Арбанији и Епиру. Српско становништво по градовима одаје се делимично трговини и занатима, али већина и даље живи од земљорадње, обрађујући или своје земље у околини града или, још више, као беземљашко радништво на туђој земљи или чифлицима. Према попису становништва од 1921 год. било је у Јужној Србији 76.5% становништва по селима а 23.5% по варошима. Нешто мало већи процент градског становништва имала је само још Војводина, 23.9%, где су такође веома сличне прилике: и тамо је становништво бежало са села у вароши, и данас су у војвођанским варошима знатним делом земљорадници. За разлику од великих градова у другим земљама, јужносрбијански градови имају међу својим становништвом масу земљорадника, а међу њима много аграрног пролетаријата. У XIX в., нарочито после ратова 1876—1878 као и после окупације Босне и Херцеговине, по градовима у Јужној Србији насељавани су у великом броју тзв. мухацири, избеглице Турци и муслимански Срби и Арбанаси из Бугарске, Србије, Босне и Херцеговине, као и Чер-

кези с Кавказа и, како нису могли да се уклопе у градски привредни живот, само су повећавали број градског пролетаријата. Стога ти градови данас преживљују тешку кризу, која се може релвити једино враћањем тог пролетаријата земљи или земљорадњи, пошто још нема услова за његово запославање у индустрији. Изузетан положај у том погледу имали су само градови у области арбанашког надирања: Пећ, Ђаковица, Призрен, Дебар, Гостивар, где је до 1912 српски елемент био у сталном опадању због опште несигурности у тим пределима.

За време Турака по градовима понова настају јеврејске општине. У првим столећима по Христу било је Јевреја у данашњој Јужној Србији (Стоби). Било их је и у средњем веку. Изгледа да је у византиско-словенско доба постојала у Охриду напредна јеврејска колонија: та је колонија дала најпознатијег и образованог »македонског« Јеврејина Јеуду Москонија, који се родио у Охриду 1328. Охридска јеврејска општина постојала је до 1453, када је Мехмед II преселио охридске Јевреје у Цариград. Не зна се да ли је у то време било Јевреја и по другим местима у Јужној Србији. Зна се да их је било у Новом Брду у XVII веку. У позније турско доба јављају се веће јеврејске општине у свим важнијим трговачким градовима: Скопљу, Битољу, Струмици, Штипу и Новом Пазару. Сем општине у Струмици, која више не постоји, све остале постоје и сада.

Турци су нам довели још један страни етнички елемент: Цигане. Утврђено је несумњиво да Цигани воде порекло из Предње Индије и да су у југоисточну Европу дошли преко Персије, Јерменске и грчких земаља. Пошто се Цигани помињу на Криту 1322, на Крфу 1346 и у Румунији 1370, вероватно је да их је било и у српским земљама већ средином XIV в., дакле пре доласка Турака. Али право ширење Цигана по српским земљама пада у време после њихова пада под Турке, и данас их има по свим српским и јужнословенским земљама. Тачан им се број не зна. Проф. Ерделановић рачуна да Цигана у читавој Југославији има око 60.000 душа. Биће их много више. Јужна Србија има их сразмерно више него и једна друга српска земља: у самом Скопљу има близу 10.000 Цигана, а има их и свуда по Јужној Србији, особито по варошима. Јужна Србија изгледа као област која је била необично подесна за њих, чему је допринело и то што су ту услови за номадски живот много повољнији него у осталим нашим земљама.

За време турског владања у Јужној Србији сасвим се изменио карактер српско-арбанашких односа. Већ од досељења Јужних Словена на Балканско Полуострво на тлу Јужне Арбаније било је доста словенских насеља. За време Немањића, који владају знатним делом Арбаније, шире се српски утицаји по Арбанији, а с њима и српска насеља. На тлу Северне Арбаније много је трагова српских насеља. Док је у српском средњем веку на тлу данашње Јужне Србије, и то само у пределима етничког додира, било сточара Арбанаса и нешто мало трговаца Арбанаса по градовима, за време Турака доћи ће до ширења Арбанаса у чисто

српске крајеве. Знатан део Арбанаса примио је ислам и тако постао повлашћен, ма да су Арбанаси увек били рђави турски поданици. То ширење Арбанаса почиње нарочито од краја XVII в. и било је особито јако у XVIII и XIX в. Они су се силом насељавали међу српско становништво, изгонили га из његових села, отимали земљу, стоку и жене. Последице тога су биле разноврсне. На првом месту су се Срби повлачили испред њих. Тако на пр. у Скопској Црној Гори и по Скопском Пољу има данас доста српских родова пореклом из села у Качаничкој Клисури или из брдских села Скопске Црне Горе, која су сада арбанашка, на Косову има родова пореклом из готово сасвим поарбанашене Дренице, у велешким селима родова из поарбанашених села скопског Каршијака, у Поречу, Кичевији и Дримколу је много родова из предела даље на западу који су се повлачили испред Арбанаса итд. На тај начин Арбанаси су били продрли већ до средњег Повардарја на истоку и до Топлице и Масурице на северу и североистоку. Занимљиво је да је ово узмицање српско испред Арбанаса по правцу било супротно узмицању испред Турака: док се српско становништво испред Турака склањало у планине, у XVIII и XIX в. Срби у крајевима које угрожавају Арбанаси напуштају планине, у којима почињу да превлађују Арбанаси, и силазе у равнице где се Арбанаси упочетку нерадо насељавају.

Друга последица арбанашког пљачкања и насилног ширења била је да је велик број Срба у току XVIII и XIX в. прелазио на ислам. Само док су Срби у другим крајевима, који би прешли на ислам, ипак одржавали свој језик и многе друге српске етничке одлике, ови Срби, који су били у додиру с Арбанасима, с примањем ислама већином су примали и арбанашки језик и тако се постепено арбанашили. Испитивањима д-ра А. Урошевића у Г. Морави утврђено је да је прелажење у ислам било увод у арбанашење: прелазили су у ислам и поарбанашивали се не само српски стариначки него и досељенички родови. Добро је познат случај с поарбанашивањем српског живља у околини Призрена (у Опољу и др.), док је помуслимањену Гору од поарбанашења спасло само ослобођење 1912 год. Још необјављени резултати испитивања порекла становништва у пределима Дреници и Скопској Котлини пружиће масу таквих примера помуслимањивања и поарбанашивања. Било је и насилног пресељавања Арбанаса у српске крајеве: тако је 1700 пресељена једна група Климената у предео Пештер. Може се овде поменути да је притисак муслиманских Арбанаса био толико јак да су у ислам прелазили не само православни Срби него и они арбанашки родови који су долазили из Северне Арбаније у Метохију, Косово и Горњу Мораву као католици. С тим у вези је и појава љараманства (двоверства) ког има и код католичких Арбанаса на тлу Јужне Србије. Било је и тога, као на пр. у Горњој Реци, да је српско становништво примало арбанашки језик и арбанашку ношњу, тако да се по спољашњости ни у чему није разликовало од муслимана Арбанаса, али је сачувало православну веру и карактеристичне српске обичаје. Као што ће се видети из наредног одељка

број правих Арбанаса није и не може да буде онолики колико га наводе наши званични пописи.

У другој половини XIX в., а у вези с општим покретом за ослобођењем балканских хришћана, Турска је настојала и сама да сузбије српске тежње на тај начин што ће у крајевима са српским живљем систематски повећавати број несрпских елемената. Поред тога што арбанашка насиља и њихово ширење на штету Срба нису ничим спречавани, Турска је доводила и разне колонисте. Тако је у Јужној Србији после кримског рата 1853—1856 и коначног покорјења Кавказа од стране Руса (1863) дошло до насељавања великог броја Черкеза и Татара, који су избегли из своје отаџбине. Татара је било у незнатном броју дуж српско-турске границе пре 1876, у Струмичком и др., али се нису нигде одржали. Више хиљада черкеских породица било је насељено на тлу данашње Јужне Србије: на Косову, у околини Куманова, Скопља, Велеса и др., као и у крајевима на северу: око Ниша, у Топлици и др. Черкези су се после повукли из наших крајева, уколико нису страдали, у малоазиске области. Данас је од њих остала само једна група од око 300 душа на Косову и понека породица у другим крајевима. Врло је велик број Турака који је 1877—1878 пребегао из новоослободених крајева Србије и Бугарске, и они су се већином населили по варошима Јужне Србије. По њима се и данас један велики део града Скопља на десној страни Вардара зове Мухадир-махала, а такве велике мухадирске махале су имали и други градови: Велес, Струмица и др. Арбанаси који су се повукли из крајева које је тада ослободила Србија населили су се поглавито на Косову.

Ма да су по својим етничким особинама били Срби, са протусрпским тежњама насељавани су по Јужној Србији, а нарочито по бившем Санџаку и Косову, муслимански емигранти из Босне, Херцеговине и Црне Горе после 1878 год.

Поред већ поменутих егзотичних етничких група које се јављају у турско време на Балканском Полуострву, виђали су се по градовима и Арапи и Црнци, довођени као чиновници и послуга. Данас их готово и нема. А сасвим је нестало некадашњих напредних саских колонија у Кратову, Трепчи, Новом Брду и др.: од XVII в. занемарили су Турци експлоатацију балканских рудника, а како је попустила и безбедност, остаци Саса су се повукли у друге земље.

На тај начин, тек у турско доба, нарочито у току последњих две стотине година, етнички односи у Јужној Србији били су сасвим друкчији него у почетку турског владања. Главна одлика тих промена је да је српско становништво, које је у Јужној Србији у средњем веку било у огромној већини, стално опадало: оно је опадало и бројно, и економски, и културно, те је и његов отпор према страном надирању бивао све слабији. Однос према досељеним страним елементима био је у неким крајевима, као на пр. у Метохији, пред крај турске владавине веома неповољан. Последица свега тога било је померање српских етничких граница: на југу, али изван граница данашње Јужне Србије, етничка граница се поме-

рала према северу, услед ширења Грка и Турака, а на западу се граница померала к истоку на тај начин да је у косовско-мето-хиској области створен широк појас мешовитих насеља, српских и арбанашких, а и у другим деловима Јужне Србије, у Повардарју, било је снажних страних етничких оаза. Тако су се некада чисто српске земље прошарале с туђим становништвом. За време Турака српска средишта се померају далеко на север, у Велико Помо-равље и Војводину, камо струји стално и српско становништво из Јужне Србије.

Ма да су се Срби у Јужној Србији за време турског владања имали да развијају под врло тешким приликама у току више од пет столећа, они су се ипак одржали и успели да сачувају српству највећи део своје територије, иако су били проређени. То сведочи с једне стране о великој животној снази и етничкој жилавости овог света, а с друге стране је доказ да је српска цивилизација, коју је овај део Срба изградио у средњем веку, била толико јака да му је пружила моћно оружје и у борби с надмоћнијим непри-јатељем. Једино су се Срби показали слабији према Арбанасима, који су, иако примитивнији, показали већу асимилациону снагу у доба Турака, али за то имају да захвале свом повлашћеном поло-жају у Турској и безвлашћу које је у њој владало од краја XVII века. Откако је Јужна Србија ослобођена од Турака, престао је процес арбанашења и тамо где су иначе Арбанаси у већини. Чак има изгледа да ће се и многи од поарбанашених Срба вратити срп-ству: многи од оних који су свесни свог српског порекла и очували српски језик и обичаје већ се и јавно називају Србима.

За време турског владања изменио се и међусобни однос Срба и Грка. У областима праве Македоније (Драма, Серез, Бер, Сер-вија) које су напустили Срби понова јача грчки елемент. Уз по-моћ и енергично настојање јерархије ту је погрчен знатан део словенског становништва, али тај процес уз долину Вардара није допро на данашње тло Јужне Србије. Само је у Струмици и око-лини било присталица грчких, али ни једног правог Грка. Особито је била велика активност грчке јерархије у Охриду: од 1018 па све до пропасти архиепископије 1767 на престолу охридских архи-епископа седели су Грци или грчки васпитаници. Чак и за владе цара Душана охридска архиепископија је остала самостална, а за време Турака, после 1459, охридска архиепископија протегнуће своју власт и на територију бивше српске пећке патријаршије. По-сле обнављања пећке патријаршије, 1557, под охридском архиепи-скопијом остаће и даље српски крајеви Дебра, Доњег Повардарја и Струмице. Иако је основана ради Словена, иако јој је за целог њеног трајања потчињено становништво било готово једино срп-ско, на престо те архиепископије довођени су само Грци архиепи-скопи, а они су и на потчињене епископске катедре доводили Грке, с изузетком за времена српске владавине 1334—1394, када је охридска црква понова била пословењена. Понова је црква погр-чена за време Турака. У цркви се служило и писало грчки. Али је грчки клир успео да погрчи и знатан број Срба, али само по

градовима. Разумљиво је што је највише успеха у том погледу било у самом Охриду. Тако је дошло у нашим крајевима до тога да у неким градовима буду прквене општине »грчке«, а све сеоско становништво унаоколо српско. Ма да је охридска архиепископија укинута 1767, годину дана после пећке патријаршије, и даље се продужило с грчким утицајима, које су отада спроводили по свим српским земљама грчки архијереји и њихово придворно свештенство. На тај начин успели су Грци преко цркве да погрче нешто градског становништва у данашњој Јужној Србији, у доњем По-вардарју и сеоског. Последице њихова утицаја виде се у Охриду и Струзи и данас где старији људи још увек пишу грчком азбуком и кад пишу у свом дијалекту. Иначе ово погрчавање није нигде ухватило дубљег корена међу самим Србима; више је успеха имало међу Цинцарима, и уколико је по варошима Јужне Србије (у првом реду у Битољу) у последње време и било »Грка«, били су то већином погрчени Цинцари.

У погледу географског распрострањења српски елемент је у Јужној Србији углавном одржао своје позиције, али је у неким крајевима био мање а у неким више проређен. Сем нашим народним особинама имамо за то много да захвалимо и самим старим Турцима: њиховој заиста великој верској и националној толеранцији у првим столећима, а уз то и великом србофилству тадашњих управљача који су и сами често били Срби по рођењу. Међутим, несумњиво је да би прилике у сразмерно блиској будућности биле много неповољније по нас, да почетком XX века није дошло до националне борбе на тлу Јужне Србије и до ослободилачког рата 1912 год., јер су и Турци последњих деценија почели били да раде систематски на проређивању и слабљењу српског живља искоришћујући у ту сврху нарочито Арбанасе, своје колонисте и разна средстава државне организације и остављајући готово неизмењене аграрне односе, који су највише ометали нормалан развитак и напредовање хришћанског становништва у европској Турској.

За време турског владања извршене су и значајне промене у друштвеном и културном животу српског становништва на тлу данашње Јужне Србије, а дошло је и до верског подвајања међу њима. У том погледу било је и корисних, али више штетних измена.

У немањихкој Србији, као што је поменуто, већ се била извршила друштвена диференцијација, и то у смислу феудалном, као што је то било и у Византији и у другим европским земљама тог доба. Под Турцима нестаје српске феудалне господе: многи су од њих изгинули у борбама с Турцима, многи су избегли у друге земље, а један део их је остао. Они који су остали и примили ислам ушли су у ред турских феудалаца и великаша, а они који су остали у својој старој вери поступно су се изједначили с осталим народом. Тако је за време Турака дошло у прво време до друштвеног уједначавања српског становништва на тај начин што је нестало српских виших друштвених редова, а сви остали стајежи се претворили углавном у два: у групу слободних сељака, који су и даље задржали своја имања, и у групу сељака чифчија

који су обрађивали спахиска а доцније беговска имања. Број слободних сељака стално се смањивао, особито у другом периоду турске владавине. Смањивао се исељавањем, арбанашењем и исламизовањем српског живља, али нарочито претварањем слободних села у чифлике. Ослобођење 1912 затекло је у Јужној Србији и једну нарочиту групу земљорадничког света у чијем су саставу поред православних Срба били у знатном броју и муслимански и православни Цигани. То су земљораднички радници, момци и исполчари, који нису имали никаква имања и под нарочитим условима служили или обрађивали беговска имања. Да ли је и тај аграрни пролетаријат као појава наслеђа из средњег века, не може се рећи. Својим испитивањима у околини Струмице и Велеса утврдио сам да међу њима има много бивших чифликара из области, а и таквих које су власници имања доводили са разних страна.

Изгледа да у прво турско време живот по наш сеоски свет није био тежак и да Турци нису много мењали дотадашње односе, сем што су турске спахије замениле хришћанску властелу. Штавише, у прво време било је и хришћана спахија. Зна се да је таквих спахија било не само у Херцеговини и Босни, него их је било и у данашњој Јужној Србији. Тако су 1592 обновили манастир св. Тројице код Пљеваља спахија Војин Подблаћанин и стриц му монах Георгије, а Рашковићи у Старом Влаху су имали спахилуке до XVIII века. Има примера да су и групе привилегованих сељака задржале свој положај и под Турцима. Тако на пр. у селу Лукову у Врањској Пчињи има родова који су за време Турака били доганције (ловци и одгајивачи сокола за потребе султанског двора), а који су пореклом из села Берекараца у Пчињи (прешевској), што значи да су им и преци у средњем веку били соколари. Зна се, даље, да су Турци рударско законодавство једноставно преузели онако како су га затекли и рударима оставили њихове повластице.

У односу, међутим, према Турцима, хришћани нису били равноправни: муслимани и Турци су само имали сва права. Чак ни на суду сведочанство једног хришћанина није вредело у парници против муслиманина. Али онај од хришћана и Срба, који би прешао на ислам, стицао би сва права и могао би доспети до највиших положаја у држави, што се често и дешавало. Првобитно су турски освајачи и управљачи били веома праведни и пажљиви према својим хришћанским поданицима, али већ у XVI в. прилике бивају теже: честе војске које пролазе кроз српске крајеве и које је требало снабдевати, све већи фискални захтеви које је стављала држава а које су поглавито сносили хришћани, чине да се турска власт све теже осећа и да народ почиње да даје отпора. Било је и честих устанака, после којих би долазила још јача страдања.

У тим тешким приликама народним вођама постаје свештенство и преузима улогу бивше властеле. Свештенство се труди да одржи српски живаљ и оно му постаје и политичким вођама. Довољно је да се помену само примери патријараха српских Јована, Пајсија, Арсенија III и IV. Политичка акција српских патријараха у народу и била је главни узрок другом укидању пећке патријаршије, 1766.

Док су претставници јерархије постали, уз локалне главаре, правим политичким вођама народа, који су своју акцију стављали увек на ширу подлогу и везивали је за рад хришћанских држава против Турске, у самом народу су се јавили *хајдуци*, чија је акција била више локална и непосреднија. Хајдучије је било на Балкану одувек како се зна: хајдучија је била омиљено занимање и код Трачана и Илира, а код Илира још и у виду гусарства на мору. Можда и услед мешања са староседеоцима, а свакако и утицајем географске средине, и Јужни Словени су стекли наклоност ка пљачки. Познати су Неретљани који су још у IX и X в. били чувени гусари, а многи од наше средњевековне властеле бавили су се и пљачком. У Црној Гори и Брдима, као и код Арбанаса, четовање је доскора било неопходно и веома часно занимање. У турско доба цветала је хајдучија по свим српским земљама под Турцима: она узима маха већ у XV в. На тлу Јужне Србије помињу се хајдуци код Пљеваља, Бањске и Призрена 1526, 1530 и 1560 год. Узроци појави хајдучије су многоструки, али не само жеља за пљачкањем. Хајдучија за време Турака добива и политичко обележје, а у планине се одмећу најхрабрији и често веома угледни људи, који нападају и убијају поглавито само турске зликовце и тако штите себе и своје породице, своја села и уопште хришћански свет. Ти хајдуци су били прави витезови, и њих је овековечила народна песма. Хајдучија је на тај начин корисно послужила и помагала одржавању нашег живља, али је опет, с друге стране, изазивала реакцију од стране Турака, који су се светили, сатирали насеља и шуме, кажњавали итд. Хајдуковање и јатаковање за време Турака ушло је дубоко у нарав нашега народа, па је та особина била веома повољна да се у Јужној Србији крајем XIX и почетком XX в. развије организована комитска или четничка акција, која је требала да штити хришћанске елементе и да их припреми за коначно ослобођење. Не узимајући у обзир грчку четничку акцију, која на тлу данашње Јужне Србије није имала никаква успеха, четничку акцију су водили Срби и Бугари, обоји најпре против Турака, а после и једни против других. Стари балкански инстинкти за четовањем ту су дошли последњи пут до израза: четовање бугарских комита имало је често пљачкашки карактер.

С правом је истакнуто у нашој науци како се наше земље под Турцима враћају у средњи век. У доба Немањића наш народ културно није ни у чему изостајао иза других европских народа. За време Турака, од XVI века, док у Средњој и Западној Европи настаје прави полет у привреди и култури, код нас не само да је било застоја него чак и назадовања. То назадовање било је највеће баш на тлу Јужне Србије, у некадашњем политичком и културном средишту српском. Пропале су многе тековине српске цивилизације, а у народном животу оживеле установе и обичаји који су били потиснути. Српска црква, а нарочито њен оснивач св. Сава, борила се против нехришћанских обичаја и веровања у народу, нарочито против жртава, даћа у црквама, нехришћанских бракова итд. За време Турака све се то понова јавља. Довољно је поменути

величанствене српске задужбине као што су Марков манастир и српске цркве у Скопској Црној Гори, ванредна уметничка дела, уз које је сеоски свет у турско доба дозигао неукусне »трпезарије« за састанке о даћама и договоре, а побожне жене гребале очи по фрескама да изгребани прах пију ради лека. Задруга, која је у средњем веку била ретка, у турско време је постала најчешћим обликом друштвене организације и ухватила тако дубока корена, нарочито у Јужној Србији, да се одржава и данас, под сасвим измењеним приликама. У средњем веку је судска власт била у рукама владара, судија и властеле, а у турско доба »село«, скуп домаћина у селу, врши у селу и судску власт, изузимајући за дела за која сазна и пресуди турски суд, и тај сеоски суд изриче и извршује чак и смртне пресуде. Таквог суђења било је по Јужној Србији све до XX века. Не подижу се нове него пропадају и старе цркве, и народ се окупља око њихових рушевина и око култних објеката наслеђених из давне старине. Смањује се и број ученог свештенства, те ни оно више не може да одржава народну цркву на висини. И сада има у Јужној Србији живих неписмених старих свештеника, који у свему живе по народним појмовима. Народ који је столећима имао да се бори само за своју егзистенцију и био потискиван са свих страна није ни могао културно да напредује.

Поред тога што оживљују замрли и потиснути елементи народне културе, и сами су Турци утицали на наш народни живот. Хришћани нису били равноправни у односу према муслиманима, и стога нису смели да се баве ни свим занимањима. Израда оружја и прерада кожа била су поглавито муслиманска занимања. Хришћани нису смели да подижу ни боље куће, нешто стога што им је забрањивано а нешто и ради тога да не падају у очи и да се не излажу гођењу. Власти су издавале строге наредбе о одећи хришћанског света. Ма да се сами Турци нису мешали у црквени живот и у народне обичаје, ипак су знатно утицали и у том погледу. Многа веровања и измене у обичајима су дошле услед додира с Турцима односно с муслиманима, као на пр. веровање у цинове и претставе о загробном животу, честа употреба курбана итд. Терминологија у одећи, покућанству, кухињи, правним обичајима и др. и данас је великим делом турска односно источњачка (на пр.: јелек, тепелук, кушак, ђустек, долап, сацак, чатија, пишманлук, алал, арам итд.), што речито говори да је било јаким утицаја с те стране. Наш народни језик примио је масу турских, персиских и арапских израза који су му дошли с новим појмовима с истока. Нарочито је велик био утицај Турака у области градског живота. Као што сам већ изнео, у доба Турака и настаје прави развитак градова у нашим земљама. Градови у Јужној Србији и данас имају многа источњачка обележја, а њихово уређење, кућа, занати итд. препуни су турских, персиских и арапских елемената. Нажалост, још нису вршена дубља проучавања, те не знамо у којим је областима то утицање било јаче и колико су дубоко источњачки елементи улазили у психу и културу српског становништва Јужне Србије. По-

менуо сам раније да је и чест додир Јужних Словена с разним другим турским народима пре Османлија могао такође допринети да се код нас развије већа склоност за примање турских елемената.

Сви поменути страни утицаји, — византиски у средњем веку, а источњачки у турско доба, — нису били од тежих етничких последица: Срби су примали разне стране елементе, преудешавали их према својим приликама и потребама, али ипак одржали своју етничку индивидуалност. Дубљег потреса изазвало је ширење ислама међу самим Србима. Онако исто као што је хришћанство сасвим изменило правац културног развитка код Јужних Словена, који су га примили, тако исто је нова вера сасвим изменила онај део Јужних Словена у Јужној Србији који је прешао на ислам. Ислама је на Балканском Полуострву било и пре доласка Турака, али његово право ширење пада у доба Турака који долазе као фанатизовани муслимани. Али док је раније сва маса Јужних Словена прихватила хришћанство, ислам не прихватају чак ни сви они који су били под Турцима. Број муслимана је и данас међу Јужним Словенима у односу према броју хришћана сразмерно мален: нема их ни једна десетина од целокупног броја Јужних Словена.

Испитивања новијег времена су показала да је у нашим земљама било прелажења на ислам у току целокупног трајања турског владања и да је наш свет прелазио на ислам поглавито добровољно, да је насилног исламизовања било у већем обиму само у крајевима угроженим од Арбанаса где су многи Срби, да би сачували имања и животе, у већем броју прелазили на ислам, нарочито у XVIII и XIX в. Насилно прелажење на ислам, где год га је било, дошло је као дело појединих фанатизованих локалних средина према појединцима или као последица систематске пропаганде. Прелажења на ислам било је у Јужној Србији на тлу пређашњег Санџака, у косовско-метохиској области, па у Повардарју, Дебру и Струмици.

Муслимани у Санџаку су по својим особинама и односу према православним Србима у свему исти као и босанско-херцеговачки муслимани; после окупације и анексије Босне, у Санџаку се населио и велики број муслиманских избеглица из Босне и Херцеговине. У косовско-метохиској области с околином Призрена последице прелажења на ислам су биле сасвим друкчије: највећи део тамошњих помуслимањеника претопио се или био на путу да се претопи у Арбанасе, што није био случај у оним крајевима у Повардарју где су Срби живели измешани с Турцима и примали ислам под утицајем правих Турака. У дебарској области прелажење на ислам је било углавном из истих побуда као у косовско-метохиској области и с истим последицама, те међу арбанашким муслиманским родовима има много родова српског порекла. Међу Мијаџима се створила посебна група муслиманских Срба, тзв. *Торбеша*, којих има пресељених и у околини Скопља и Велеса. Иначе у Повардарју, где су бројне турске оазе, није било јачег прелажења на ислам, и ти помуслимањеници су се само по изузетку турчили (у Тиквешу, околини Велеса, Струмице и Битоља).

Не само помуслимањеници који су се поарбанашили или потурчили него и они који су одржали српски језик претстављали су у то време губитак за Србе. Сматрајући се »Турцима«, и они су улазили у ред повлашћених, ма да их ни Турци ни Арбанаси нису много волели. И кад нису били непријатељски расположени према православним Србима, они су ипак помагали сав рад турских власти на слабљењу Срба, чему су и сами доприносили тим што они нису учествовали ни у каквој акцији на српској страни. Њихова је тежња била да се што пре изједначе са Турцима односно с Арбанасима, и стога су мушкарци у целини примали турску односно арбанашку ношњу, а у погледу куће, покућанства, исхране и сеоског и породичног уређења они су се сасвим изједначили са суседним им Турцима или Арбанасима; једино су, као што ће се видети из даљих излагања, у области обичаја и веровања задржали много заједничког са православним Србима.

Под Турцима је нестало старе српске властеле, али су дошле спахије. У првим stoleћима турског владања, док је још војска била дисциплинована, било је доста личне и имовне безбедности, па и слободних српских сељака. У доба опадања Турске, спахиски тимари и зијамети постају наследна добра, а поједини силници на силу отимају (»купују«) имања слободних сељака, па и оних са ферманима, и претварају их у чифлике а дотадашње власнике у чифликаре. Локална предања пуна су података о томе како су Хамзипаша скопски, Емин-ага велешки, Каргалија и Исеин-ћаја у околини Струмице и др. претварали рајетска села у своје чифлике. Чифликари су зависили од милости чифлик-сахибије и створио се слој веома покретног становништва, јер су се чифчије често смењивале. Многи од чифчија су бежали у градове, а тако и многи слободни сељаци. Аграрни односи су били веома тешки, јер је чифлички режим био тежи него у ма којој другој српској земљи под Турцима. Прилике у том погледу ипак нису биле свуда једнаке. Сразмерно је још било најбоље у бившем Санџаку, где су чифчије живеље по раштрканим селима и у кућама које су биле исте као и код осталог становништва, од ког се ни по начину живота нису ни у чему разликовали. Ту су чифчије биле и мање покретне. Већ су у косовско-метохиској области и горњем Повардарју прилике биле теже: власници чифлика су становнике из заузетих малих села скупљали у већа насеља, да би лакше водили надзор над њима, и те су чифчије онда живеље у збијеним селима која су се од села слободних сељака разликовала само по томе што су имала по неку кулу. Правих чифлика било је мало. Чифчије су биле домаћи Срби, те се ни они иначе нису у друштвеном и културном погледу разликовали од слободних сељака, а једна породица би генерацијама могла да остане на истом чифлику. Сасвим је друкчије у крајевима на југу од Велеса, где су били прави чифлици; око бегове куле су били у једном низу или у виду правоугаоника поређани бедни станови за чифчије, тако да је сав живот чифчија текао под непосредним надзором власника чифлика или његових заступника. На тим чифлицима су чифликари и наполичари често

смењивани, а регрутовани су не само од домаћег становништва у пределу него довођени са разних страна, тако да се и данас становништво негдашњих чифличких села у околини Велеса и Струмице веома разликује од становника рајетских села по свом саставу у погледу на порекло, што се види и у соматским разликама: међу чифликарима их је много тамне комплексije. Иначе је то становништво не само заостало у културном развиту него спало на један веома низак степен културног и духовног стања: међу таквим људима нису нимало ретки људи који не знају ни како им се дед звао!

У XIX в. прилике су почеле да се мењају утолико што ослобођење једног дела балканских хришћана и напредак суседних слободних словенских земаља Бугарске, Црне Горе и Србије није остао без утицаја на данашњу Јужну Србију. Многе породице се у току XIX в. селе у Србију, а из Повардарја још и у Румунију и Бугарску. Из тих земаља води се опет акција за политичким организовањем, културним и економским снажењем словенског живља у Турској, која је ипак имала успеха, јер се свет почео да прибира и јаче одупире. Почео је у јачој мери и откуп чифчија, у вези с општим пропадањем бегова, а исламизовање је крајем XIX в. готово сасвим престало.

ПЕРИОД ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА

Ослобођење 1912 год., а нарочито доба после светског рата, доноси огромне промене у етничким односима и етничком развиту Јужне Србије. Већ после двадесет и пет година види се колики је значај тог дела и у овом погледу: процес исламизовања је обустављен, а престало је потпуно и потурчавање и арбанашење српског живља. Велики број Турака се иселио, а међу поарбанашеним Србима, тзв. Арнауташима, запажа се да ће бити враћања српству. На имања која су напустили Турци и на простране површине занемарене земље доведени су насељеници из пренасељених крајева, тако да је број Срба прилично увећан, нарочито у погледу на однос према другим народностима. Јавиле су се нове струје досељавања. Досељеници су из свих крајева Југославије: Северне Србије, Војводине, Лике, Босне и Херцеговине, Далмације, Црне Горе, па и из Словеначке и Истре. Међу тим досељеницима има и таквих чији су преци пореклом из Јужне Србије, тако да њихово насељавање претставља враћање Јужној Србији онога што је некада изгубила. Тако на пр. у околини Прилепа основано је насељеничко село Александрово, у које је дошло око 50 породица из села Отишића код Врлике у Далмацији, који сви имају предање да су им и преци били из околине Прилепа. Међу насељеницима из околине Книна, који су 1934 и 1935 дошли у околину Струмице, има их доста који знају да су им преци били из Јужне Србије. У вези с овим насељавањем претставља особиту појаву постанак једне нарочито шопске миграционе струје: на Овче Поље и у села у долини средњег Вардара спуштају се у маси Шо-

пови из села око Криве Паланке, Кратова и источних кумановских села. До 1929 год. само у велешком селу Иванковцима била се населила шездесет једна таква породица, по својој иницијативи, а последњих година, уз помоћ аграрних власти, спустио се знатан део тих Шопова већ у Тиквеш.

Колонизација је вршена не само ради популације ретко насељених крајева него и из етнополитичких и стратешких разлога, али ће ова колонизација бити и од великог етнобиолошког значаја. Већ је дошло до мешовитих бракова између староседелаца и насељеника, што ће много помоћи аклиматизацији досељеника и крвном освежавању староседелаца.

На етнички развитак повољно утичу и већ сада се виде резултати спровођења аграрне реформе, као и рад на подизању безбедности, привреде, унапређењу народног здравља и општег културног стања, изградња железница и друмова и др.

БРОЈ И ПОДЕЛА СТАНОВНИШТВА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

БРОЈ СТАНОВНИШТВА

Као што је познато, у крајевима које је Србија 1912 ослободила и присајединила, а који су до тада били под Турском, није никада вршен прави попис становништва.

Први модеран и званичан попис становништва у Јужној Србији извршен је 31 јануара 1921 (био је то уопште први попис становништва у Краљевини Југославији). Други попис је извршен 31 марта 1931, али његови резултати још нису објављени: објављени су само подаци о општем броју становништва по срезовима, а не и по народности и вери. Због тога, морамо се у овом погледу ослањати на статистичке податке из 1921 год., ма да су се прилике отада знатно измениле (услед исељавања Турака, вршене колонизације, досељавања Јевреја и других странаца). Као што ће се видети из мојих даљих излагања и напомена, ни тај наш попис из 1921 год. не пружа сасвим тачну слику о етничкој расподели становништва у Јужној Србији, јер су тим пописом знатни делови српског становништва оглашени несрпским, а број несрпског становништва и друкчије је увећан. Уопште, наша статистика је веома бољева према националним мањинама.

Према попису од 31 јануара 1921, на територији Јужне Србије (сви крајеви ослобођени 1912 од Турске и подељени 1913 између Србије и Црне Горе са струмичким срезом, присаједињеним 1919 год.) било је свега 1,476,747 становника.

Етничка подела. По народности то је становништво било овако расподељено:

Срба или Хрвата	878.625 (59.5 ⁰ /о)	Словенаца	459
Чехословака	168	Русина	8
Пољака	25	Руса	226
Мађара	98	Немаца	177
Арбанаса	416.977 (28.23 ⁰ /о)	Турака	148.019 (10.02 ⁰ /о)

Цинцара (и Румуна)	9.585 (0.65%)	Талијана	37
Француза	59	Енглеза	28
		Осталих и непознато	22.254 (1.50%)
Укупно: 1,474.745			

Као што се из овог прегледа види, становништво Јужне Србије је доста мешовито у погледу на матерњи језик. Оно се, у том погледу, може поредити само с Војводином, где су такође у знатном броју заступљене разне народне мањине. Али ни сва Јужна Србија није у том погледу свуда иста. Тако на пр. у бившем Санџаку (Рашкој), има само једна незнатна арбанашка оаза (у сјеничком и штавичком срезу), а све остало становништво је српско. Велика мешавина влада у Повардарју и у суседним пределима, али свуда нарочито по варошима. Поред народа који се помињу као посебне групе и у наведеном попису наше државне статистике има ту претставника и разних других народа: Цигана, Черкеза, Јермена, Јевреја, Грка. То етничко шаренило Јужне Србије, које је у толико веће што се поједине народне групе деле на мање групе различите по вери и по етничким особинама, последица је географског положаја и особина Повардарја: то је област кроз коју су вековима ишли сви покрети на Балкан и са Балкана према Егеју. Ту је у више махова у току историје вршена намерна колонизација (у византиско и српско средњевековно доба, за време Турака, у наше доба после светског рата), што је све оставило трага у етничком саставу становништва Јужне Србије.

Срба је у Јужној Србији и 1921 било највише, више него ли свих осталих заједно: близу шест десетина од целокупног становништва. Они су, сем поменуте арбанашке оазе и нешто Цигана једино становништво Санџака, а има их и у свим срезевима остале Јужне Србије, и то тако да у крајевима источно од Пчиње готово и нема другог становништва сем Срба. У великој су већини и у крајевима на југу од Скопља, а на десној страни Вардара. У сливу Брегалнице и Струмице су главне турске оазе, којих има и око Средњег Вардара и код Битоља док су у косовско-метохиској области те у сливу Горњег Вардара и око Шар-Планине насељени у знатном броју Арбанаси, који су се уметнули у широком појасу и као клин истањили континуитет Срба у Повардарју и динарским крајевима на северозападу.

Не узимајући у обзир много промене у становништву које су извршене после 1921 године а које су све биле углавном у корист српску, и бројни односи из пописа 1921 године нису сасвим тачни, те је и апсолутни и релативни број Срба и тада био већи. Нарочито је важно да број Арбанаса и Турака није ни 1921 могао да буде онолики колико га наводе резултати званичног пописа. Показаћу то на неколико примера који претстављају поуздане чињенице.

Узећу за први пример Срез горски у подгорини Шар-Планине. По државној статистици у срезу је било 1921 године 12817 становника, од којих 12812 муслимана. По народности било их је 6224 Србина, 6375 Арбанаса и 218 Турака (ови Турци већином у

Шејновачкој општини). Познато је да је цела Гора српски крај, чије је становништво тек у новије време примило ислам. Арбанаса има у пределу Опољу, који улази у састав тог среза, али ни то нису прави Арбанаси: и ту је већи део становништва српског порекла који је тек после XVII века примио ислам, а било је досељавања правих Арбанаса, услед чега се ширио и арбанашки језик. Тако је у Гори око 1500 Срба оглашено Арбанасима, а преко 300 Турцима, иако Турака никада није било у Гори. У Опољу (општине: Бљач, Бродосавци, Брут, Буча, Косавци) су по попису све сами Арбанаси: 5059 (и 5 Турака и 2 Србина). Према ономе што се досада зна, један део тих »Арбанаса« у Опољу су Срби, а многи српског порекла. То исто је и у осталим срезевима бившег призренског округа, где је знатан број Срба муслимана оглашен Арбанасима.

У Слпској општини у Велешком срезу наводи се 46 Турака и 7 Арбанаса а то су све били Арбанаси (данас нема ни једног). У Горњоколичанској општини код Скопља Турака уопште нема, него има муслимана Срба (Торбеша) и Арбанаса, а по државној статистици било је 1921 године 1111 Турака и 1414 Арбанаса. Исто тако ни у Драчевској општини нема правих Турака (по попису 285).

У Вевчанској општини у Струшком срезу било је по попису и 174 Турчина и 36 Арбанаса. Међутим, у селу Вевчанима су све сами православни Срби, а у селу Октисима има муслиманских Срба, а никаквих Турака. Могле су бити и две-три циганске породице, које су вероватно урачунате у Турке.

Навео сам само неколико примера где сам поуздано знао да су бројни односи становништва 1921 године претстављени на штету Срба узимајући у обзир апсолутни број становништва. Било је свакако и грешака у корист српску: тако су у Србе сигурно рачунати православни Цигани, којих ће бити у Јужној Србији која хиљада, али је ефекат тих грешака мањи у поређењу са грешкама на српску штету. Много је значајније с етнополитичког гледишта да су још веће грешке чињене у погледу бројних односа несрпских група.

Почећу с једном наоко безначајном групом. То су Цигани. За њих државна статистика не води посебну рубрику нити даје објашњења где их уноси. У Босни и Херцеговини се већ по обичају од раније муслимански Цигани рачунају уз муслимане Србохрвате. Рачуна се да у целој Југославији има на 60.000 Цигана (проф. Ј. Ердељановић). Тај број није тачан. У самој Јужној Србији биће их толико. Наша статистика за 1921 годину наводи у Јужној Србији у рубрици »остали и непознато« 22254 душе. Ту свакако спадају сви Јевреји (5702), за које се не води посебна рубрика по матерњем језику него се њихов број види из података о броју припадника конфесија. Тако се број »осталих и непознато« смањује на 16552, а у тај би број требали да уђу и претставници свих других народа односно језика за које не постоје посебне рубрике. Ту би дошли онда Цигани, Черкези, Јермени, Грци, као и они чији је језик пописивачима заиста »непознат«. Очигледно је дакле, да је велик број Цигана унет у број других народа.

Тако на пр. у граду Скопљу се наводи да има 3372 »осталих и непознато«. Ако се одузме од тог броја 1868 мојсијеваца, који сви говоре шпански, остаје »осталих и непознато« само 1504, а у том броју су свакако и око 200 Јермена, неколико грчких и черкеских породица и по који егзотичан странац. Међутим, у самом Скопљу има око 1512 муслиманских циганских породица односно око 7560 душа. Поред тих има, али у знатно мањем броју, и православних Цигана (биће их најмање 200 породица односно 1000 душа). Како се муслимански Цигани служе и турским језиком, очигледно је да су они унети у »Турке« и тако су Турци 1921 године добили 13980 душа у Скопљу. Да су они унети у Турке види се посредно и с друге стране. Статистика наводи да је 1921 године било у Скопљу 15609 муслимана. У Скопљу има муслимана Турака, Арбанаса, Цигана и Срба (Торбеша и тзв. Бошњака). Статистика је навела да је било 862 Арбанаса (од тога око 200 били католици). Према томе, по попису од 1921 само 1629 муслимана би отпадало на муслимане који не би били Турци, а око 1000 на све сем Турака и Арбанаса. У Скопљу самих Срба муслимана има много више од хиљаде душа. Према томе, нема сумње да су сви муслимански Цигани 1921 рачунати у Турке. Како је урађено у Скопљу, тако се радило и другде. У Велесу има неколико стотина породица муслиманских Цигана и више арбанашких породица, а по попису из 1921 било је 3718 Турака, 1 Арбанас и 90 осталих (а 87 муслимана који не би били Турци или Арбанаси). У ствари у Велесу има близу 2000 муслиманских Цигана. Попис наводи за Струмички срез да је у њему било 1921 године 5840 муслимана, а 5636 Турака, дакле 204 муслимана који не би били Турци. Не наводи се ни један Арбанас, што значи да су се неколике арбанашке породице по селима декларисале као Турци. Али у Струмици и Струмичком срезу има велики број Цигана. Приликом мојих проучавања 1931—1936 год. нашао сам око 175 муслиманских и око 130 православних породица циганских односно око 885 муслиманских и око 650 православних циганских душа. Тако исто сразмерно велик број Цигана живи и по другим варошима Јужне Србије (Прилеп, Битољ, Штип, Куманово, Дебар, Охрид итд.). У бившем Охридском округу (срезови Охрид, Г. Дебар, Струга) било је по попису 1921 године свега 81 »осталих и непознатих«. Међутим само у неколиким (не свим) селима Дримкола ја сам 1935 нашао 13 циганских породица (око 65 душа) а где су тек Цигани по варошима Охриду, Дебру и Струзи као и по другим селима! Значи да су многи од Цигана уписани као Турци и Арбанаси. Ту нису тачно приказани ни односи између Турака и Арбанаса. Тако на пр. у селу Радолишту код Струге уопште нема Турака, а по попису их је било 531.

У целој Метохији (бившем Метохиском округу са срезовима: Пећ, Ђаковица и Исток) било је по попису од 1921 год. 378 »осталих и непознато«. Међутим, у самој Пећи било је почетком XX века (по Цвијићу) 41 кућа муслиманских и 10 кућа православних Цигана. Много Цигана има и по селима у Метохији, где су сигурно

уписани као Арбанаси, пошто су ту муслимански Арбанаси у огромној већини.

Велик је број муслиманских Цигана који живи у варошима и селима Горње Мораве и косовско-метохиске области, где су измешани с Арбанасима, а има и православних Цигана. Испитивач Горње Мораве и Изморника (д-р Атанасије Урошевић) нашао је у тим крајевима (око 1930 год.) 57 муслиманских и 170 православних циганских породица.

Знатан број Цигана живео је у самој вароши Гњиланима. Године 1927 њихов је проценат износио 17⁰/₀ од целокупног становништва, дакле око 1220 душа (јер је те године број становника био приближно исти као и 1931 када је било 7215). Пошто су сви ти подаци из доба после пописа од 1921, после ког је било знатног исељавања Цигана из Горње Мораве у друге крајеве, особито у Скопље и скопска села, онда нема сумње да ни сви Цигани нису 1921 ушли у рубрику »остали и непознато«, него у Арбанасе и Србе.

По попису од 1921 године било је у Косовској Митровици »осталих и непознато« 831 (поред 1860 Арбанаса и 3287 Турака). Проф. Т. Р. Ђорђевић нашао је, међутим, 1932 године да у Косовској Митровици имају 363 куће муслиманских Цигана, што одговара броју од 1815 душа. И кад се узме у обзир привремени прираштај, опет се мора претпоставити да је и 1921 године извешан број Цигана урачунат у Арбанасе или Турке.

У срезovima Кавадарском и Неготинском (у Тиквешу) по попису од 1921 било је свега 15 »осталих и непознато«, а проф. Радовановић нашао је у то исто време 59 муслиманских циганских породица, дакле око 300 душа, које су свакако унете приликом пописа у Турке, јер је Арбанаса било само 10 душа.

Навео сам највише примера где је помоћу муслиманских Цигана увећаван број Турака и Арбанаса, а помоћу православних Цигана број Срба. Таквих примера могло би се навести много. Да наведем још један пример где је већа група Срба оглашена Турцима. По попису становништва од 1921 било је у општини Мелници (Велешки срез) свега 1491 становник од којих 9 Срба (7 православних а два муслимана) и 1482 Турчина. Међутим, све су то муслимански Срби-Торбеши.

Попис становништва не води посебну рубрику за Грке, те се не зна колико их може да буде на тлу данашње Јужне Србије. Њихов је број незнатан. Ако се не узму у обзир малобројне српске и цинцарске породице у Битољу, Струмици и Скопљу, које се издају за Грке, број правих Грка је у тим варошима сасвим безначајан (у Скопљу свега неколико породица). Исто тако се не зна ни колико у границама Југославије има номадских сточара грчког језика тзв. Каракачана, који проводе лето на планинама око Битоља, а зиму у котлинама у Повардарју.

Многи примери које сам изнео показују веома очигледно да попис из 1921 године није дао сасвим верну слику етничких односа у Јужној Србији: број Срба био је и тада и апсолутно и релативно већи, било их је, дакле, више од 60⁰/₀ од целокупног становништва, а

ни Турака ни Арбанаса није могло бити ни онолико колико их наводи статистика, јер су многе хиљаде Срба и Цигана оглашене Арбанасима и Турцима.

Године 1931 било је на територији данашње Јужне Србије 1,784.767 становника, тј. за 308020 или 20.8⁰/₀ више него 1921 године. Међутим, треба одмах напоменути да тај вишак није изазван само природним прираштајем. Било је знатног досељавања. Велики природни прираштај и знатно досељавање колониста и разних привредника не само да су повећали број становника из 1921 год. за 1/5, него су надокнадили и губитак у становништву услед исељавања Турака. Тако да је и природни прираштај морао бити несумњиво сразмерно веома велики.

Нису објављени подаци о броју становништва по вери и по народности односно матерњем језику по попису из 1931 године. Ако се претпостави да су сразмерни односи разних група 1921 године били онакви како су их претставили резултати пописа из те године (а показао сам да они нису тачни), већ 1931 слика би била веома друкчија, јер су у току тог деценија извршене крупне промене у становништву Јужне Србије. Те су промене биле у том да се из Јужне Србије иселио велики број Турака, а уз њих и нешто Арбанаса, а у Јужној Србији се населио знатан број Срба (уз њих и нешто Хрвата и Словенаца) из осталих делова Југославије и суседних држава. Било је и нешто досељавања солунских Јевреја. Други велики талас исељавања Турака био је 1934 и 1935 године, а 1935 и 1936 био је врло интензиван рад аграрних власти на колонизацији југословенског живља. Тако је до краја 1936 на тлу Јужне Србије насељено 13.379 словенских породица из крајева изван Јужне Србије, што одговара једном вештачком прираштају од око 67.000 становника. Пошто се услед исељавања знатно смањио број несрпског становништва, апсолутно и релативно, можемо узети као врло вероватно да број српског и југословенског становништва у Јужној Србији данас није испод 70⁰/₀, што претставља знатан напредак према стању од 1921 године. Ослобођење Јужне Србије испод турске владавине донело је, дакле, и уклањање опасности од обесрбљавања Јужне Србије, а прва четврт столећа, иако су јој прве године биле испуњене ратним страдањима, доноси снажно бројно, економско и културно напредовање српског живља, које ће се продужити и убудуће.

Тако се, дакле, као један од веома важних задатака наших власти и наше науке поставља и тачно утврђивање не само општег броја становништва и поделе по конфесијама (у чему ни досада није било грешака) него и утврђивање тачног броја припадника појединих народа, служећи се при томе не само верском припадношћу и језиком као критеријима него и расним особинама (код Цигана) и етничким особинама (код Срба муслимана).

Верска подела. Као што је у Јужној Србији велика мешавина у погледу на етнички састав њена становништва, тако исто влада и прилична верска подвојеност. Заступљене су неколике конфесије, али су главне православна и муслиманска, док све остале

имају само споредан значај. По попису од 1921 године било је у Јужној Србији од укупног броја становника од 1,476.747:

православних	739.278 или 50.06 ⁰ / ₀	израелићана	5.702
муслимана	711.481 „ 48.17 ⁰ / ₀	евангелика	1.186
римокатолика	18.306	гркокатолика	792
без конфесије		2	

Православних је дакле, било нешто мало више од половине целокупног броја становништва, а муслимани су по броју заостајали иза њих само за 27.797. На све остале конфесије не отпада ни 1.8% од целокупног броја становништва.

Православни су најмногобројнији и њих има свуда по Јужној Србији. То је уједно црква која је и по етничком карактеру најхомогенија: огромна већина православних су Срби. Иначе су још православни: Цинцари (9585), Руси (226), Грци и Каракачани (непознат број) и изванредан број Цигана, али број свих њих није ни 1921 могао да износи више од 30.000.

Код муслимана су односи друкчији. Муслимани су на првом месту сви Турци (148.019, а показао сам да је тај број претеран) затим врло велика већина Арбанаса (око 400.000), знатан део Срба у свим крајевима Јужне Србије, многи Цигани (које је попис обично рачунао у Турке или Арбанасе) и малобројни Черкези (око 400).

Римокатолика је било 18.306. Иако малобројни, ни они нису етнички хомогени. Католици су били многе чиновничке породице по градовима и претставници страних народа (Италијани, Французи, Чехословаци и др.), али већину су чинили домаћи јужносрбијански католици: католици Срби у неким селима Горње Мораве и Косова и католици Арбанаси у Скопљу, Косовској Митровици, Пећи, Ђаковици, Призрену те и по селима у Метохији и око Призрена.

Пошто нема објављених статистичких података, не може се рећи какво је тачно бројно стање тих верских група данас. Али се може окарактерисати овако: број православних мора да је не само порастао знатно уопште него и сразмерно, јер је код њих исељавање било сасвим незнатно, а прираштај, природни и вештачки (досељавање колониста, привредника и чиновништва) био велики. Код муслимана је било великог исељавања Турака а делимично и Арбанаса, али је с друге стране природни прираштај код Арбанаса велики, а било је и извесног досељавања Срба муслимана из Босне. Може се узети да је апсолутни број муслимана ипак нешто увећан, али сразмерни да је опао. Код католика не само да су се одржали они који су били 1921 године него је било и знатног повећања: умножио се број католика чиновника и привредника, досељених из католичких крајева Југославије, а било је и насељавања католичких земљорадничких породица из Далмације, Хрватске, Словеначке и из наших крајева под Италијом.

Од остале три конфесије најмногобројни су мојсијевци (Јевреји), којих — ако се изузме незнатан број мојсијеваца чиновника и слободних професија — има само у неким трговачким градо-

вима. Тако Јевреја у већим групама има само у Скопљу (1868), Битољу (2640), Штипу (491), Косовској Митровици (104), Приштини (322), Куманову (18), Новом Пазару (207). Пада у очи да их никако нема у Тетову, Призрену, Велесу и Прилепу. У Струмици је била велика јеврејска колонија (око 200 породица), па су се иселили у Солун.

Грkokатолика је било само 792. Највећи њихов број је у Струмици и околини (652), и то су Срби, али не аутохтони, него пресељеници из Кукуша и околине, који је припао Грчкој. Мали број унијата у Скопљу и Битољу вероватно је мешовит: биће их Срба а и од других народности. Слично је и с евангелицима. Од 1186, колико их је по попису било у Јужној Србији, 716 их живи у Струмици и струмичким селима, дакле више од половине, а остали су растурени по градовима (Радовиште, Скопље, Прилеп, Битољ, Призрен и др.). Ако се и узме у обзир да међу њима има мало странаца (Немаца вероватно), сви остали су Срби.

Док су православна и католичка црква, као и ислам, старе црквене организације на тлу Јужне Србије (а и Јевреја је било и у старом и у средњем веку), унијати и методисти (евангелици) стекли су присталица међу становништвом данашње Јужне Србије тек у другој половини 19 века и те црквене организације нису досад биле ни од каква већег етничког утицаја ни у крају где им је већина присталица.

РАСПОРЕД И ДАЉА ПОДЕЛА ЕТНИЧКИХ ГРУПА

Док су у доба доласка Турака на тлу Јужне Србије живели у огромној већини Срби са врло незнатним примесама Влаха, Арбанаса и др., у време пред ослобођење Јужне Србије од Турака етнички састав становништва у Јужној Србији био је друкчији. Истина, Срби су задржали већину у целој области, али су у неким крајевима задобили већину Турци или Арбанаси, а несрпско становништво, особито по варошима, било је веома шарено. Ипак се запажа извесна правилност у распореду главних етничких група. Тако Срба има свуда по Јужној Србији. Од несрпског становништва главни су Турци и Арбанаси. Турака има поглавито у левом Повардарју, а на северу и западу од Скопља уопште веома мало; с друге стране Арбанаси су насељени поглавито у косовско-метохиској области и горњем Повардарју, тако да их источно од линије Пчиња—Велес—Прилеп уопште нема. Постоје оазе у којима Арбанаси или Турци имају већину; иначе је по појединим пределима на додиру тих разних етничких група често мешовито становништво, а безброј је примера да у једном истом селу живе претставници од два па и од сва три поменута главна народа, не узимајући у обзир Цигане, којих има често и по селима.

На Балканском Полуострву је правило које важи и у наше дане да после крупних политичких догађаја настају и велике етничке промене. Ратови 1912—1918 године били су догађај од огромног историског значаја по целу Европу. Али нигде нису ти ратови

довели до тако разноврсних и дубоких промена у етничком саставу и распореду становништва као на Балканском Полуострву, нарочито у његовом средишњем и источном делу. Ми смо савременици великих етничких измена које се врше и на тлу Јужне Србије. Стога ни најбоље етнолошке карте из доба пре ратова не одговарају више стварности: много се изменило и стање какво је било претстављено на језичким картама које је издала државна статистика, према резултатима пописа становништва од 1921 године. Стога ћу у најкраћим цртама изнети данашњи распоред појединих етничких група и уједно њихову поделу на мање етничке целине.

Као што је поменуто, Срба има у свим деловима Јужне Србије, али нису свуда заступљени у подједнако великом броју. По Србе су најповољнији односи у пређашњем Новопазарском Санцаку, где су одувек у огромној већини. У косовско-метохиској области су у последња два и по века Срби толико потискивани да су можда још и данас ту у већини Арбанаси. У области Дебру и Горњем Повардарју такође је велик број Арбанаса, а у средњем и доњем Повардарју са Струмицом, Срби су опет у огромној већини.

1. У Санцаку или Рашкој Срби чине готово једино становништво у целој области. Изузетак чине само једна мала арбанашка оаза у Пештеру, од Арбанаса који су ту пресељени у XVIII веку, једна незнатна арбанашка оаза у Рожају (1921 године 254 душе); мала група Јевреја у Новом Пазару и непознат број Цигана по варошима. Међутим, то српско становништво Санцака није јединствено по вери: дели се на православне и муслимане. Године 1921 било је у том делу Јужне Србије око 97500 православних, а око 50700 муслимана Срба. Муслимани, међу којима је знатан број муслиманских емиграната из Босне и Херцеговине, окупљени су нарочито у југоисточном делу Санцака, где у већини срезова чине верску већину. Код тих муслиманских Срба народна свест и национално осећање су помућени, и они су у турско време доста радили на потискивању православних Срба, при чему се њима служила у том циљу и сама бивша турска управа.

Српско становништво данас припада највећим делом динарском типу, по саставу и по особинама, што је последица великих промена и миграција у новије време; првобитно је само један део припадао Херцеговини. То је део Санцака на левој, западној страни Лима, узводно до ушћа Равне Реке јужно од Бијелог Поља, где се говори херцеговачким наречјем и носи херцеговачка ношња. Ту су мање предеоне целине: *Доњи Колашин*, велик предео између Таре и Лима са средиштем око речице Љубовиђе (некадашња жупа Љубовићска и Вранеша). Значајна је мала предеона целина *Кричак*, која се често узима као саставни део Колашина. Кричак је на северозападу од Доњег Колашина, поред Таре а испод планине Стожера. У имену Кричка је успомена на некада велико племе Крича. Посебне су још мање целине у херцеговачком делу Санцака: крај око места *Бабина*, западно од Пријепоља, *Подгора* на југозападу и *Буковица* на северозападу од Пљеваља.

Крај око Лима а на југу од ушћа десне му притоке Љешнице и Равне Реке улази у састав великог брђанског племена *Васојевића*, које је до 1912 било подељено на део у саставу Црне Горе и део под Турцима. *Доњи Васојевићи* или *Нахија* су са средиштем у Беранима а са становништвом састављеним делом од правих Васојевића, досељених из Лијеве Ријеке, и од *Србљака*, су старијег слоја становништва (али са доста асимилованих старијих досељеника из других племена). По етничким особинама су и доњи Васојевићи данас једнаки с осталим Васојевићима.

Сав остали део доскорашњег Санцака (источно од Лима а северно од Љешнице) део је оне земље која је у средњем веку називана Рашком. Од Метохије и Косова деле Рашку планине Смиљевица, Жљеб, Мокра Гора и југоисточна подгорина Рогозне, Копаоник од Јужног Поморавља, а северну границу старе Рашке чине планине Копаоник, Рудник, Суворбор, Маљен и Повлен. Тако да је границама Јужне Србије обухваћен само један део бивше Рашке, а не цела. Становништво целе Рашке је већином пореклом од динарских досељеника, и у већем њеном делу говори се сада јужним дијалектом. И по осталим својим особинама данашњи рашки Срби су веома блиски динарским, нарочито Зећанима и Херцеговцима, те су познати и под именом *Ера*. Мање предеоне и етничке целине у овој области су: *Бихор*, југоисточно од вароши Бијелог Поља на Лиму; становништво је српско, али већином муслиманско. Даље на југоистоку од Бихора је *Рожај*, изворни предео Ибра, међу планинама Смиљевицом, Жљебом и Мокром Гором. Данас у Рожају чине већину муслимански Арбанаси, пореклом од досељеника из Северне Арбаније (највише од Климената) у току XVII и XVIII века. На Рожај се наставља *Стари* или *Ибарски Колашин*, такође око Ибра, а између планина Мокре и Рогозне. Становништво му је чисто српско и православно. Предео *Пешићер* је висораван на северу од Рожаја а између Бихора и Старог Колашина; на север допире скоро до Сјенице и Новог Пазара. Становништво су већином муслимански Арбанаси, поглавито Климента, досељени у XVIII веку, али је код њих још у XIX веку отпочео процес посрбљавања: говоре и српски и примили су и многе српске обичаје.

Сав остали део Санцака на северу од Новог Пазара, Сјенице и Пријепоља је географски и етнички део велике области *Старог Влаха*, чији је већи део обухваћен границама Северне Србије, а један део, око Вишеграда, у саставу пређашње Босне. У имену области се чува успомена на некадашње Влахе. Данас у Старом Влаху живе само Срби звани Старовлашани.

Посебну мању предеону целину чине села у долини Ибра ниже града Звечана па до варошице Рашке, међу Рогозном и Копаоницом. Заједно са селима у долини Ибра од Рашке до клисуре Маглича чине предео *Ибар*, познат под тим именом већ од краја XII века, али се данас више тај назив не употребљава у народу за овај део који припада Јужној Србији.

2. На југоистоку од планина Смиљевице, Жљеба, Мокре Горе и Рогозне је **косовско-метохиска област**, сасвим друкчијих географских

особина и етничких прилика. Од Дебра и Повардарја деле је планине Кораб, Шар-Планина и Скопска Црна Гора. Данас јој југозападну границу чини државна граница према Арбанији, а североисточну границу чини пређашња српско-турска државна граница. Српско становништво ове области припада косовско-моравској српској групи, која почиње са Метохијом, па се шири на североистоку до Дунава између Смедерева и Тимока, а прелази и преко Дунава. Изузимајући само незнатне крајеве у околини Призрена и Ђаковице, где је и у средњем веку било Арбанаса, косовско-метохиска област је још до краја XVII века била насељена готово све самим Србима. Одмах после турске најезде, а нарочито од краја XVII века, у ове крајеве се шире Арбанаси и потискују српски живаљ на два начина: једни Срби се испред њих повлаче у српске земље даље на северу, а делимично и у Повардарје, док други примају ислам и арбанаше се. После ратова 1876—1878 повукли су се поглавито на Косово Арбанаси из оних крајева које је тада ослободила Србија, те је тако још увећан број Арбанаса. Резултат свега тога је да је у овом делу Јужне Србије број Срба знатно умањен, нарочито православних Срба, а већину су имали Арбанаси и муслимани Срби. Како је исељавања Арбанаса било мало и како је до 1921 године било мало насељавања Срба, резултати пописа из 1921 године приказују доста верно стање у време ослобођења (ако се не узму у обзир грешке о којима је било речи).

У претходним расматрањима показао сам каквих је све врста грешака чињено приликом пописа становништва, те и главне резултате из тог пописа не могу изнети без коментара и резерви. По попису од 1921 у косовско-метохиској области је било свега 428.283 становника. Од тих је било Срба (по матерњем језику) 113.848 или 266⁰/₁₀₀, Арбанаси 278.441 или 650⁰/₁₀₀ и 27.910 Турака или 65⁰/₁₀₀; свих осталих народности било је 8.084 или 19⁰/₁₀₀; од којих 184 Словенца, 401 Цинцарин, а 7385 »осталих и непознато«. Потребно је да се узме у обзир и бројно стање по конфесијама. Муслимана је било 349.028 (744⁰/₁₀₀), православних 92.951 (217⁰/₁₀₀), католика 15.783 (37⁰/₁₀₀), а на све остале конфесије долази 510 односно 1⁰/₁₀₀ (од којих само на мојсијевце 427).

У косовско-метохиској области су муслимани, дакле, чинили готово 3/4 становништва. Иако нису сви били исте народности, ипак су се они сви у турско време осећали као једна заједница и сви заједно су били у непријатељском ставу према православним Србима.

Статистика наводи 113848 Срба а 92952 православна. Православни су и Цинцари (401) и Руси (30), те на остале долази 92521. С друге стране према попису, требало би да има око 21000 Срба у другим конфесијама. И, заиста, у косовско-метохиској области има Срба католика и знатан број муслимана. Међу Србима муслиманима, особито на Косову, има много тзв. Бошњака, исељених муслимана из Босне и Херцеговине. Пошто се многи муслимански Срби издају за Арбанасе и пошто је приликом пописа на више места било оглашавање Срба Арбанасима, јасно је да је и 1921 године број Срба био већи него што је наведено, односно да је у број од

278441, колико је било по попису Арбанаса, унет знатан број муслиманских и католичких Срба, а тако исто и Цигана. (По попису у бившем Метохиском округу било је само 378 »осталих и непознато«, а тамо има бар која стотина муслиманских Цигана, нарочито у Пећи, где је по попису само 17 »осталих и непознато«). Известан број Арбанаса је католичке вере (око Призрена и у Призрену, око Ђаковице и у Пећи). Арбанаса има у свим срезовима косовско-метохиске области. Турака је било углавном само у Призрену, косовским варошима и у Горњој Морави. Међутим, и број Турака је претеран. По попису од 1921 године било је у Гњиланском срезу 2761 Турчин, а испитивач Горње Мораве д-р А. Урошевић нашао је неколико година доцније само 51 турску породицу (око 250—300 душа); исти испитивач износи податке о исељавању од свих осталих група сем од Турака.

Као што сам раније већ изнео, свуда по косовско-метохиској области, особито по варошима, има Цигана, који су већином муслиманске вере. На Косову има још и Черкеза (нешто преко 300 душа). У Вучитрну, Митровици, Приштини, Урошевцу, Липљану, Призрену и Пећи има Цинцара, свега 401 душа, а у Косовској Митровици и Приштини и Јевреја, свега 427.

Односи су данас знатно друкчији и по Србе повољнији. Било је на првом месту исељавања Арбанаса. Д-р Урошевић сазнао је да су се из Горње Мораве иселиле после 1912 (времену до око 1930) 194 арбанашке породице у Турску; један део тих је отишао свакако после 1921 године. Било је, колико ми је познато, и исељавања Арбанаса из Метохије, нарочито око 1927 године. Иако то исељавање није узимало шире размере, оно је ипак од етничког значаја. Насупрот њему, било је сразмерно великог насељавања српског и уопште југословенског живља по Косову и Метохији, услед чега се знатно повећао и апсолутни и релативни број Срба. Поред тога, и код полупоарбанашених Срба јавља се последњих година тежња за враћањем српству (не и православљу). Косовско-метохиски Арбанаси припадају сви групи северних Арбанаса, Гега.

Као што је то и иначе код нас чест случај, и овде су мање предеоне целине уједно и етничке целине, кад се узме у обзир старо српско становништво. Арбанаси у косовско-метохиској области нису били још предмет обимнијих проучавања, те се не зна како се деле етнички и колико се та подела саобразила предеоној подели. Идући са запада прва је *Метохија*, пространа котлина, са свих страна ограђена високим планинама сем према Косову на североистоку од ког је деле ниже планине (Чичавица, Голеш, Црнољева) са многим превојима. У средњем веку је цела Метохија била густо насељена, и у вароши Пећи је било седиште српске архиепископије а после патријаршије. Будући на ударцу Арбанасима, Метохија је од њих много страдала: насеља се проредила, а у преосталим селима се насељавали Арбанаси. Многи Срби су примили ислам, и од њих се један део поарбанашео. Права Метохија се дели на четири мања дела: северни брежуљкасти део *Подгор* са шездесет села; источни део Метохије а јужно од Подгора је *Прекоруљје*, у

сливу Клине на левој страни Дрима; југоисточно од Пећи око Дечанске Бистрице је предео *Река* с око 25 села; западно од Пећи је планински крај *Ругова*. Док у прва три краја и данас поред Арбанаса и помуслимањених Срба има и православних Срба, у Ругови живе само Арбанаси и помуслимањени Срби.

Једну целину са Метохијом чини северна подгорина Шар-Планине, на југоистоку од праве, равне, Метохије. Ту су добро познате четири шарске жупе: на југу од Призрена *Ојоле*, чије је српско становништво у XVI и XVII веку примило ислам, а затим и арбанашки језик, те се готово сасвим поарбанашило; даље на југу од Опоља је жупа *Гора*, чије је становништво такође примило ислам (још у XIX веку било је православних), али су Горани одржали српски језик; на истоку од Призрена је жупа *Средска* или *Срејачка Жуја* са српским становништвом, али мешовитим по вери (православни и муслимани); даље на исток од Средске је жупа *Сиринић*, око горњег тока Лепенца, чије су становништво православно и муслимански Срби, али и Арбанаси. Жупа Сиринић је већ упућена на Косово.

Косово је пространа област која обухвата не само дно истоимене котлине него и њен оквир. Некада су на Косову живели само Срби, и има доста остатака од тог старог српског становништва. Мање предеоне целине су: *Дреница*, предео у сливу реке Дренице, сада насељен готово самим Арбанасима и поарбанашеним Србима, *Лаб* у сливу Лаба, такође са много Арбанаса (међу којима су многи који су се повукли из крајева које је Србија ослободила 1878) и *Косово* у ужем смислу, равница око река Ситнице и Неродимке, с мешовитим српским и арбанашким становништвом, док по варошима има и Турака и других страних примеса. По Метохији, а нарочито по Косову било је после ослободилачких ратова великог насељавања српског живља из разних крајева, тако да су ове старе српске области понова враћене српству и у етничком погледу.

На Косово се на истоку наслањају предели *Горња Морава*, *Изморник* и новобрдска *Крива Река* (крај око Новог Брда) око горњег тока Јужне Мораве. Етнички односи су слични као и на Косову: тако у Горњој Морави и Изморнику близу половине целокупног броја породица (6169) су арбанашке (3044), српских породица (православних, католичких и муслиманских) има 2815, циганских (православних и муслиманских) 285, турских 51, и черкеске 3. Источно од Горње Мораве и Изморника је стара жупа *Прешево* између Скопске Црне Горе на западу, Козјака на југу и Доганице на истоку, делом око саме Јужне Мораве а делом око њене притоке Моравице; на истоку обухвата и један део слива Пчиње. Према томе се и дели на Моравицу и Пчињу, али је цео крај код суседа познат под именом *Морава* или *Река*. И у прешевском је крају мешовито становништво: православни Срби, који су у већини, затим Арбанаси, којих има у селима у подгорини Скопске Црне Горе (не допиру даље од развоја Моравице и Пчиње) па малобројни Турци (само у Прешеву, Бујановцима и селу Биљачу) и нешто православних и муслиманских Цигана (почетком XIX века око

300 домова). Српско становништво ових предела припада јужно-моравској етничкој групи, чији је већи део у границама Северне Србије.

3. На југу и на истоку од Шар-Планине и Скопске Црне Горе је пространа област **Повардарје** са Дебром и Струмицом. То је велика област и у њој су заступљени неколики српски етнички типови, а поред њих има такође и страних примеса. И поред многих заједничких особина, српске етничке групе у вардарској Јужној Србији ипак не могу да се узму као једна целина, јер међу њима има и јаких обласних разлика.

Горње Повардарје или *Скојска етничка област* обухвата цео непосредни слив горњег Вардара и делимично сливове његових притока (Лепенице, Пчиње, Брегалнице), дакле област на истоку и југу од Шар-Планине и Скопске Црне Горе. На југу област иде до Таорске Клисуре према Велесу, на северу јој граница иде повијом између Куманова и Прешева, а на истоку обухвата Овче Поље. Становништво су у већини Срби, али има и знатних арбанашких и турских оаза. Три су главне предеоне целине. Прва је котлина *Полог*, између Шар-Планине и Сухе Горе, пространа и густо насељена котлина. Арбанаси су успели да овде знатно потисну православне Србе и да један њихов део поарбанаше, тако да су сада Арбанаси у већини; они су нарочито у селима по оквиру котлине. У Горњем Пологу има и знатна оаза Турака (1921 године 7177 Турака, а свега 28082 становника). У *Скојској Котлини* су односи још сложенији, али ту ипак чине већину православни Срби. Сем у Скопској Црној Гори, где је 10 српских а 1 арбанашко село, православни Срби су у већини у селима по дну и по северном оквиру котлине, а има неколико српских православних села и у долини Маркове Реке, где има и пет села муслиманских Срба, тзв. Торбеша, пореклом из Река. Арбанаса, који су такође огромном већином пореклом од досељеника из XVIII и XIX века и од поарбанашених Срба, има нарочито по планинском оквиру Скопске Котлине: у високим селима планине Скопске Црне Горе и њеној источној подгорини, те су се у том правцу спустили до Куманова на истоку, затим их има у подгорини Шар-Планине и у клисури Вардара, те у селима око Маркове и Кадине Реке, особито у планинским селима под Јакупицом и Китком, али су се ту спустили већ до самог Вардара. У Скопској Котлини Арбанаси чине трећину становништва. По попису од 1921 год., у Скопској Котлини било је 2958 Турака, од којих 1111 у Горњоколичанској општини. Али у Горњоколичанској општини нема Турака уопште, него само Арбанаса и Торбеша, што значи да 1921 год. није у селима око Скопља било ни 2000 Турака. Исељавањем је тај број постао још мањи. И по скопским селима има доста Цигана. У самом граду Скопљу, поред православних Срба, који чине већину, има муслиманских Срба, затим има Турака, Арбанаса, Цигана (близу 10000), Цинцара, Јевреја, Јермена и др.

У *околини Куманова* су у огромној већини православни Срби. У граду Куманову и у оближњим селима има и Турака, а у подгорини Скопске Црне Горе и Арбанаса.

На *Овчег Пољу* затекли смо и приликом ослобођења српску већину. Срби су били поглавито по брдским селима на оквиру поља, између Пчиње и саме равни Овчег Поља. Велики број Турака се иселио, а дошли су Срби из Војводине, Северне Србије, Далмације, Херцеговине, шопских предела и др. Турци, насељени већином у току XVIII в., припадају групи Јурука.

Брсјачка област захвата велики део Јужне Србије. У неким њеним крајевима (Порече, Г. Преспа и др.) српско становништво се и сада зове Брсјацима. Северну границу области чине Таорска Клисуре, планине Голешница, Јакупица, Суха Гора и Бистра, а западну Бистра, Јама, Стогово, с ког граница силази на Дрим, па се пење на Јабланицу пролазећи северно од села Боровца. Јужну границу чине велика језера Охридско и Преспанско (области припадају српска насеља у северним половинама тих котлина), затим граница иде између Битоља и Лерина, па опет на планине Нице (где настаје источна граница) и Кожуф и на Демир-Капију, пресеца Вардар и онда иде развођем између Вардара и Криве Лакавице према северозападу, прелази Брегалницу и онда југозападном ивицом Овчег Поља излази на ушће Пчиње у Таорској Клисури. У тој области живе у већини Срби, поглавито православни; ретке оазе туђег живља нису биле од већег утицаја на етнички развитак Срба. Од страних етничких примеса има Арбанаса, Цинцара, Турака, Цигана, Јевреја и Грка. Арбанаса има у Струшком Дримколу на левој и у Караорману или Малесији на десној страни Дрима, затим у Охриду (преко 4000) и у околини (око 200), око изворишта Треске (Г. Кичево), у планинским селима западно од Велеса, у мањем броју у околини Прилепа (северно), затим око Црне између Крушева и Битоља; ова се оаза продужава на југ дуж Преспанског Језера до државне границе јужно од Битоља. Арбанаси у Струшком Дримколу су делом Тоске, а Тоске су и у Г. Преспи и јужно од Битоља (у подгорини планине Бабе); сви остали су Геге.

Цинцара има по варошима и по селима. Највише их је у Крушеву, где чине већину становништва, затим их има у Битољу, Прилепу, Велесу, Охриду, Струзи и др. Ти се Цинцари баве поглавито трговином и занатима. У неким селима између Битоља и Преспе има такође Цинцара (Гопеш, Маловишта, Магарево и др.), затим код Крушева (Трстеник), који живе у свему као и они по варошима. Цинцари у дримколским селима Г. и Д. Белици су и данас поглавито сточари. Поред тих Цинцара, има и Цинцара номадских сточара Влаха, Црновунаца, Куцовлаха) који лето проводе на плаћинама око Битоља и Прилепа, а зиму у Тиквешу и котлинама изван брсјачке области. Варошки Цинцари се нагло посрбљавају.

Турака је раније било у знатном броју по свим варошима, али су се у маси иселили (у Велесу ће их сада бити једва 200 душа). Као сеоског становништва, има Турака само у селима источно и југоисточно од Велеса, те у Тиквешу (који се и сада исељавају), затим једна оаза око Црне северно од Битоља, једна југоисточно од Битоља на великој окуци Црне и у непосредној околини Ресна.

Ти сеоски Турци припадају већином групи Јурука; али су данас стално настањени и баве се поглавито земљорадњом и сточарством.

Цигана има по свим варошима, и по котлинама и по селима. Јевреја има готово само у вароши Битољу, где има и извештан број Грка. Грчки говори и једна група номадских сточара, Саракачана, у планинама око Битоља.

Мање предеоне и етничке целине у брсјачкој области су: *Охридски или Ситрушки Дримкол*, крај између Јабланице, Дрима и Охридског Језера. Становници су му већином Срби (један део муслимани), а има и Арбанаса и Цинцара. На десној страни Дрима, око притоке му Сатеске је *Дебница* (која се дели на Горњу и Доњу), српски крај, а северно од ње *Караорман* или *Малесија* с мешовитим српским и арбанашким становништвом. Око Охридског Језера је ниско *Охридско Поље*. У њему, као и у рибарским насељима дуж источне обале језера, становништво је готово чисто српско. Тако исто је и *Горња Пресија*, северни део преспанске котлине, насељена у већини српским становништвом (које чини $\frac{3}{4}$); остали су Арбанаси и Турци (последњи понајвише у вароши Ресну).

Даље на северу од Дебрце је предео *Кичево* или *Кичевија*, у изворном крају Треске. Дели се на Горњу и Доњу Кичаву и још мање жупе: Копачку, Рабетино и Красту. Око 17% од целокупног становништва отпада на Арбанасе, а готово све остало су Срби, православни и муслимани. Само је 180 домова муслиманских Цигана и 19 домова Цинцара. Источно и североисточно од Кичева, око средње Треске је предео *Порече*, српски крај с незнатном арбанашком примесом. Даље на истоку је *Велешко*, где су мање целине: Бабуна, у којој су у већини православни Срби Брсјаци (а имају и два мијачка села, Ореше и Папрадиште, чије је становништво досељено у XVIII и XIXв.), поред којих има и Арбанаса; Реке с мешовитим српским (православним и муслиманским, торбешким) и арбанашким становништвом; Клепа, јужно и западно од Велеса са српским и турским становништвом, и северна велешка села, око Вардара, са српским и турским становништвом. У самом Велесу данас је у огромној већини српско становништво, има знатна група Цигана, мања група Цинцара и око 200 душа Турака. На југу од Велеса, између Велешке Клисуре и Демир-Капије, је котлина *Тиквеш*. У њој се издваја мања предеона целина Рајец око истоимене реке. Велику већину у Тиквешу чине православни Срби (1920—1923 било их 4957 породица од 9371), али је велики број и муслимана Срба: 3459 породица. Јурука су биле 894 породице. Тако је било по испитивањима проф. Радовановића 1920—1923 год. У току последњих петнаест година иселио се знатан број Јурука, који су живели поглавито у Јуруклуку, на левој страни Вардара, тако да је и та турска мањина знатно умањена. Цигана је у целом Тиквешу било само 59 породица.

Битољско-прилејско Поље је већа предеона целина, густо насељена, са центрима у Битољу и Прилепу. Становници су великом већином православни Срби, звани Пољани, са нешто већ поменутих примеса Арбанаса и Цинцара, особито у вароши Крушеву,

Око средњег тока Црне, а са свих страна уоквирено планинама, пружа се Маријово. Становници су све сами Срби, који су очували много старине у народном животу и обичајима.

4. Дебарска област, јужно од планине Кораба, у сливу Радике и њених притока и делом у сливу Дрима (ниже од села Боровца). Источну границу чине планине Бистра, Јама и Стогово, а западну планина Јабланица односно државна граница према Арбанији. Српско становништво око Радике зове се *Мијацима*. Пошто у целој дебарској области српско становништво говори истим дијалектом, цела област би се могла звати мијачком, по дијалекту.

Област је била на нашој етничкој граници према Арбанасима, па је рано почело надирање Арбанаса и исламизовање, вероватно још у току XV в. Прелажење на ислам било је особито јако у XVII и XVIII веку. Пада у очи да су се у овој области наши помуслимањеници углавном одржали као Срби: то су тзв. *Торбеши*. Област се дели на Горњи и Доњи Дебар и на Реку или Реке. У Југославији су само већи део Горњег Дебра и Реке.

Горњи Дебар почиње ниже села Боровца у клисури Дрима и иде на север до планине Крчина, а средиште му је у вароши Дебру. У њему су предео не целине: *Дримкол*, дебарски, чисто српски крај са седам села. Северно од Дримкола а на десној страни Дрима је предео *Жуја*, насељен Србима, већином муслиманским и Турцима. Сем у Дебру, у Коцацику има мања турска група, под чијим се утицајем потурчио и један део помуслимањених Срба у Елевцу. Западно од ова два предела је *Голо Брдо*, од ког су у Југославији само четири српска села: остали део Голог Брда, у ком су били муслимански и православни Срби, припао је Арбанији и већ се умногом поарбанашео, пошто су се православни Срби иселили у Дебар, Скопље и др. места у Југославији. У самој вароши Дебру живе Срби, Арбанаси и Цигани. Северно од ушћа Радике, десне притоке Дрима, настаје *Дебарско Поље*, само делимично у Југославији, насељено већином Арбанасима, чувеним Дибралијама, енергичним и разузданим, који су много утицали да српско становништво суседних предела прелази на ислам и који су ишли у плачкашке походе чак до Тиквеша у средњем Повардарју. Цео слив Радике чини *Реку* или *Реке*, које се деле на три мање целине: Мијаке, који захватају 23 села у јужном делу, Горну Реку у изворишту Радике, такође са 23 села, и Мавровско Поље (са 4 насеља) међу планинама Бистром и Влајиницом. Мијаци су већином православни Срби, али их има и муслимана, Горнореканци су већином помуслимањени Срби (од којих су се неки и поарбанашили), али има и православних Срба и досељених Арбанаса. Мавровци су православни Срби у великој већини; Арбанаса има тек нешто више од 100 душа. Целокупно становништво Река познато је под општим именом Реканци или Рекалије, али их зову и Мијацима, Дебарцима, па и Галичанцима, по највећем мијачком селу Галичнику. То су надалеко познати сточари и печалбари. Код њих су разви-

јени разни занати, али се нарочито истичу копаничари, живописци и видари.

5. Шопски крајеви. На истоку Јужне Србије пространи шопски појас између Срба и Бугара залази својим јужним делом у данашњу Јужну Србију и суседне бугарске крајеве, тако да шопско становништво Јужне Србије чини једну целину са становништвом у суседним крајевима Северне Србије и Бугарске. Шопски су крајеви у Јужној Србији: *Средорек*, међу Пчињом и доњим током Криве Реке (један део Средорека носи старо име Страцин). Око средњег тока Криве је *Славишће*, на које се наставља *Крајовска Кошлина*. Североисточно од тих крајева је тзв. *Осоговија*, око планине Осогова. Јужно од Осогова је најпре *Кочанска Кошлина*, кроз коју протиче Брегалница, затим предели *Пијанец* и *Малеш* око горњег тока Брегалнице. Малеш је у северној подгорини Ограждена, који уопште чини јужну границу шопске области. У свим поменутим крајевима су православни Срби у већини. Турака има у знатнијем броју само у Кочанској Котлини и у Пијанцу, те по варошима. Цигана има такође по варошима, али и по селима у Малешу. Сем тих група заступљени су и Цинцари, који као номади долазе на планине Осогово, Плачковицу и Огражден, а у Кочанима има и већи број породица Цинцара трговаца.

6. Југоисточни део Јужне Србије чине крајеви који су делови некадашње праве **Македоније**, а чије српско становништво чини једну етничку целину са словенским становништвом у околини Солуна. У Југославији су само Ђевђелиски, дојрански, радовишки и струмички крај. Западну границу чине Мегленске Планине и Демир-Капија, са Демир-Капије граница иде на Плачковицу која с Ограждем чини северну границу; с истока и с југа је данас државна граница. *Ђевђелиска Кошлина* (чији се један део зове Бојмија) је предео око Вардара између Демир-Капије и Циганске Клисуре. Ту живе у великој већини православни Срби са незнатним бројем Турака у вароши и у селима око Валандова. У састав данашњег Ђевђелиског среза улазе и три села од предела Меглена (Хума, Сирмино и Коњско) у којима живе измешани Срби и Мегленски Власи (1921 год. било их само 558). У околини *Дојрана* живе измешани Срби и Турци. У *струмичком*, које је добро насељен крај око средњег тока реке Струмице, данас је Турака сразмерно веома мало, док су у огромној већини православни Срби. Међу овима знатан број отпада на тзв. *бежанце*, пресељенике из околине Кукуша и других места на садашњој грчкој територији. У околини *Радовишта* живе измешани православни Срби и Турци Јуруци. У новије време су у том крају постала и нека шопска насеља услед пресељавања Шопова. У оба краја има и доста Цигана. По варошима има и Цинцара трговаца и занатлија. Поред њих, у овим крајевима буде зими доста номадских Цинцара, који долазе на зимовиште у Бојмију, околину Дојрана и Струмице. Карактеристична етничка одлика ових крајева да су ту у прошлости веома плодан терен имале разне националне и верске пропаганде: српска, бугарска, грчка и румунска, католичка (унијатска) и протестантска.

ГЛАВНЕ ЕТНИЧКЕ ОСОБИНЕ СРБА

НАРОДНЕ НОШЊЕ

Народне ношње у Јужној Србији, иако веома лепе и значајне, иако пуне разноврсних елемената, нису добро проучене. Проучене су добро само маријовска ношња, затим скопскоцрногорска и ношња Средачке Жупе; о другима има више или мање потпуних обавештења, док о многима нема готово никаквих научних обавештења. Већ и стога није могућно дати један општи преглед народних ношња у Јужној Србији, него ћу изнети карактеристику и краће описе главних и познатих ношња.

Српске народне ношње у Јужној Србији показују не само велике обласне него и знатне пределе разлике. Стога не може бити уопште говора о некој заједничкој јужносрбијанској ношњи: ни поједини њени главни делови немају јединствену ношњу. Заједничког у јужносрбијанским ношњама има у толико што се у свима или у већини од њих сусрећу неки исти хаљеци, али ипак с разликама у кроју, боји и украсима. Па ни такви хаљеци нису обично никаква посебна одлика Јужне Србије, јер се — као елементи опште балканске културе или као наслеђе из старе словенске културе — носе и код српског становништва изван Јужне Србије као и код претставника других народа у Јужној Србији и суседним јој областима. Такви су на пр. хаљеци: кошуља и гаће, беневреци — бечве, прсник, гуњ и кабаница у мушкој, а кошуља, прегача и хаљеци типа зубуна у женској ношњи. Обућа је доскора била свуда готово иста: једноставни опанци. Ношња на глави се нарочито одликује великом разноврсношћу. Заједничко је још у јужносрбијанским ношњама да се делови горње одеће праве готово једино од вунених тканина.

У крајевима где живе измешани Срби и Арбанаси и у онима који су на додиру с арбанашким дошло је до тзв. етничке мимикрије, која је нарочито нашла израза у ношњи, и то у мушкој, те се мушкарци носе у свему као суседни им Арбанаси или су попримили карактеристичне делове арбанашке одеће. Муслимански Срби су готово у свему, нарочито мушкарци, попримили ношњу суседних им Турака односно Арбанаса. Примања из турске односно арбанашке ношње било је и другде. Тако на пр. у маријовској ношњи се виде утицаји арбанашке тоскиске ношње а и нивамске (турске војничке) ношње, а у старој варошкој ношњи свуда утицаји турске ношње.

Две су још особите појаве: ширење европске одеће и ширење шумадиске ношње. За време Турака, и у самим градовима било је мало света који се у потпуности одевао на европски начин, али се број тако одевеног света стално множио. Ипак, саме вароши у том погледу нису много утицале на своју околину. Тако су на пр. већ у непосредној близини самог Скопља, на 3—5 км од града, села у којима је још сасвим очувана народна ношња. Утицаји из вароши нарочито се виде у обући, ношњи на глави и накиту. Међу-

тим, огроман је био утицај Солуна. У свим оним крајевима који су били у непосредним везама са Солуном трговачким и кирициским саобраћајем, а нарочито у онима са гајењем индустријских биљака, чији је извоз био упућен ка Солуну и које су измениле целокупан начин привређивања и умногоме начин живота, изменила се и ношња. Тако у доњем и средњем Повардарју народна ношња се готово изгубила. Нарочито се изменила женска ношња. На северу та »грађанска« ношња допире до Таорске Клисуре. И у околини Струмице се стара народна ношња знатно изменила под утицајем те варошке.

С друге стране запажа се све веће ширење *шумадиске ношње*. Пок. Цвијић запазио је да је већ почетком XX в. шумадијска ношња била продрла до Башиног Села код Велеса. Ја сам имао прилике да видим многе људе у шумадијском оделу (потпуно или делимично) и у Дримколу, где је постао обичај да они који иду на рад у Северну Србију или тамо служе војску доносе кући шумадијску одећу. У крајевима на северу утицаји шумадијске ношње су још јачи. Док се шумадијска ношња шири у косовску и вардарску Јужну Србију, у крајеве око Лима и Таре продирала је црногорска ношња.

Као значајна одлика ношње у Јужној Србији могу се још поменути и веома раширени обичаји украшавања тела *бојадисањем* и *шетовисањем*. Бојадисање косе је веома у обичају код жена, нарочито у источном Повардарју, а тетовисање је веома раширено у вардарској Јужној Србији као обичај из велике старине.

Архаичност и конзервативност су особине којима се одликује целокупна народна култура Јужне Србије, па се те особине виде и код ношње. Међутим, стварно је и у јужносрбијанским народним ношњама било великих промена, којима су узроци били изван поменутих спољашњих чинилаца. Другим речима, било је мењања као по неком унутарњем нагону, из жеље за новим и друкчијим, која је доводила и до примања сасвим страног, као и из потребе за увођењем практичнијих делова одеће или практичнијих кројева. Како велики значај могу да имају ове промене, мода, навешћу само један пример. У околини Скопља, изузевши Скопску Црну Гору, једна од главних одлика данашње женске ношње је црвени јелек. Тај јелек, иако изгледа већ као вајкадашњи саставни део ове ношње, постао је општи тек пре 25—30 година, а дотада су се носиле беле саје, које се више у околини Скопља нигде не носе. Утицаји економских прилика виде се нарочито у употреби односно у напуштању и поједностављивању накита, а утицаји социјалних и политичких чинилаца у томе што су раније мушкарци много носили фесове, а женске у неким крајевима скривале лице (Пећ, Косово, Дебар); после ослобођења, фес је сасвим избачен код српског становништва, а у неким крајевима ношење шајкаче или црногорске капице постало опште.

У херцеговачком делу бившег Санџака, тј. у крајевима лево од Лима, носи се херцеговачка ношња, чији су карактеристични делови у мушкој ношњи: плаве шалваре, бели тозлуди, бјелача и

црвени џамадан. Особитост је да девојке у околини Пријепоља покривају прса токама од срме. У Васојевићкој Нахији доскора је у мушкој ношњи владала бела боја. Глава је замотавана белим шалом, а на телу, по доњем рубљу, премитач од белог сукна (куса или догузлара) затим беле сукнене чакшире и докољене. Опасивали су се црвеним појасима, и по појасу је ношен силаф. Ношење црвених џамадана је скоријег постанка. Раније су ношени зими по премитачу односно џамадану бели талагани, после црни (ретко и црвени), сада већ сасвим изобичајени. Ношен је и скадарски гуњ од сингаве или црне вуне, а имућни људи су зими носили и јапунцу, широку кабаницу с капуљачом. Тек у XIX в. почели су у том крају да носе кошуље и гаће. Од средине XIX в. у свим Васојевићима се шири »црногорска« ношња, а у најновије време у мушкој ношњи почиње превлађивање хаљетака војничког кроја (блуза и панталоне од црног сукна). Стара женска ношња у Васојевићима, чији су карактеристични делови: дуга бела вунена облаја, богато везена, црна или црвена прегљача, ирам, пџс, зубун и аљина, замењена је у другој половини XIX в. црногорском ношњом. Међутим, већ се и та ношња знатно изменила, и данашња женска ношња у Васојевићима је постала под утицајем варошке. Носе се: кошуља без веза, блуза од куповне материје, корет или јакета, зубун или (зими) куповни капут, раша, а забрађује се црном марамом. Данас и у женској одећи превлађује црна боја.

Старовлашани се од свих својих суседа нарочито издвајају својом ношњом, чији су карактеристични делови црни пеленгири, црн џамадан, кратак црн гуњ и црвен шал око капе. У правим рашким пределима бившег Санџака (околина Новог Пазара, Бихор, Рожај, Пештер, Стари Колашин и Ибар) мушка је ношња од белог сукна са црним гајтанима. Жене у Старом Колашину носе по две прегаче: спреда увијанку, а позади кратку запрегу. У селима поред Ибра и око Бањске народна ношња се готово изгубила: одећа се прави више од индустријских него од домаћих тканина. Муслимани у Рожају и Бихору, иако су већином Срби, носе се арбанашки.

У Метохији су мушкарци углавном попримили арбанашку ношњу, те носе беле сукнене чакшире, црвен појас, џамадан или талаган (место цурдине коју носе Арбанаси) и бело кече. Женска ношња се одликује дугим кошуљама и двама прегачама: спреда се носи увијашка, а позади запрега или бохча, истих димензија, као прегаче у Ст. Колашину али друкчијих боја. Глава се покрива белом марамом. Српске жене у варошима (Пећ, Ђаковица, Призрен) имају нарочиту одећу, сличну ношњи католичких Арбанашкиња и Српкиња у Тетову. Ту ношњу карактеришу шалваре са веома широким ногавицама и капутић опточен крзном. Док се у северним деловима Метохије у женској ношњи истиче црна, на југу, око Призрена, истичу се црвене боје.

Као и у Метохији, тако су и у шарским жупама помуслимањени Срби попримили углавном арбанашку ношњу. Добро се очувала стара српска народна ношња у Сретечкој Жупи, ма да и она

већ знатно измењена. У раније време мушко одело је било од белог сукна и украшено црним гајтаном, а почетком XX в. превладало је црно односно сивава. Мушкарци носе по кошуљи преклопник, од сукна, без рукава, а поле му се преклапају. Место преклопника а често и по њему се носи џемадан са рукавима. Место белих сада се носе мрке чакшире. Опасују се вуненим појасом затворено-црвене боје широким до 25 см. Преко преклопника или џемадана облачила се у свечаним приликама хаљина од белог сукна, данас ретко. Иначе се редовно носи копоран с рукавима до лаката и с јакуљом, раније бео, сада мрк. Зими носе з'бан или гуњу с јакуљом, дугу до чланака. Сада на глави носе већином црне шубаре. Жене носе кошуљу која је извезена на рукавима, грудима и око врата. На грудима се носи огрљче-подгрљче или прсјалче од платна, везено. По кошуљи носе јелече, раније од црвеног клашња, а сада од куповног платна, и појас, најчешће од црвене тканине, украшен ђинђувама. Носе бошчу или бокчу (сукњу) разне боје, а по њој препашче или препасок (прегачу). Горњи део одеће је дуга хаљина од белог клашња, с рукавима, украшена шарама од црвене чохе црних и црвених гајтана. Девојке се носе раскошније, нарочито на глави носе много накита. На глави жене носе превез, који се низ леђа спушта до појаса и који се богато украшава везом, сребрним новцем и др. Јединствена је била ношња невеста у старо време.

Косовска српска ношња по својим особинама се издваја од ношње у суседним крајевима. Мушкарци носе до тела кошуљу и гаће од конопљаног платна. Главни су делови горње одеће јелек без рукава, дуг до појаса (раније од сивава сукна, данас обично од куповне материје), чакшире од сивава сукна, оперважене црним гајтаном, црвени појас, широк око 25 см, а зими још преко јелека копоран од сукна с дугим рукавима. На ногама носе до чланака дуге чарапе и опанке. На глави старији сада носе шубаре, млађи шајкаче, а раније је ношено бело кече, око ког су, као и око терлеме (беле памучне капе), обавијали белу мараму. Женска ношња на Косову по укусу и богатству веза спада у наше најлепше ношње. До тела се носи дуга кошуља. Обичним даном се носи кошуља с мало веза, а празником шира кошуља с много веза, особито на рукавима; у том везу запажају се утицаји црквене уметности. Невестинска кошуља ђурђевајка или ђерђевајка, богато везена, носи се само на дан венчања. По кошуљи је раније ношен јелек без рукава, раније од црвене чохе, сада од мрке платна. По кошуљи се припаше позади футарка или бојча, која досеже до средине бутине. То је кратка, доста набрана, сукња, чије поле спреда нису састављене. Спреда се припасује прегача која носи разна имена: увијача, бојча, прегњача и др. Од ослобођења почеле су жене да носе праве сукње. На ногама се носе шарене чарапе и опанци. Косу жене плету и обавијају око главе на особит начин: да би саплетци (плетенице) били дебљи, у косу се додају вунени гајтани. На главу се онда стави отоз, један колут, па се забраде марамом. Празником се носе исти делови одела, али су, као и ко-

шуља, од бољих материја, живљих боја и богатије украшени. Зими жене носе поврх осталог одела гуњу, хаљину од мрког сукна с рукавима. Омиљен је накит од старог новца.

У Горњој Морави је мушка ношња много подлегла утицајима арбанашке ношње, док се женска ношња добро очувала. Мушкарци су се носили као и Арбанаси: на глави плис или кече, на телу по кошуљи и гаћама љурку с које виси кацурец (широка јака, којом се покрива глава кад пада киша). За разлику од Арбанаса Срби су око капе обвијали белу мараму, а испод љурке носили јелек (Арбанаси минтан) од црвеног сукна. Чакшире су биле различитог кроја у појединим деловима предела. Још за турског времена почела је да се шири шумадиска ношња. Женска ношња се разликује од суседне косовске својом једноставношћу и отсуством богатог веза.

Девојачка ношња у околини Скопља (село Горње Лисичје).

Преко невезене кошуље носи се спреда боча или бошча (прегача), а позади, као пандан бошчи, накит или реп, хаљетак од два слоја црних вунених кончића, дуг свега око 35 см. Опасују се танким појасом, по горњем телу носе белу сукнену доламицу, врсту доламе с кратким рукавима. Главу покривају шамијом, богатије носе капу, украшену старинским новцем, и по њој крпу. Невеста носи на капи и перјаницу. Капа и долактица су већ готово изишле из употребе: долактицу замењује куповни јелек. Ношња у католичких Српкиња још је једноставнија: носе јелеке од црног сукна, главу повезују црном шамијом од домаћег танког сукна, а место »накита«

или »репа« носе набрану бочу од тканине као и предња скутача, како зову бошчу.

У Горњем Повардарју односно у скопској етничкој области заступљени су и код самих Срба неколики типови ношње. Нарочито су велике разлике у женској ношњи.

У Пологу се разликују две главне ношње: горњополошка и доњополошка. Главни су делови мушке ношње у целом Пологу: беле или црне чакшире, црвен џемадан, украшен гајтанима, кратка бела долама, црно гуњиче, кожухче или салта од црног сукна потшивено лисицом и црвен појас. Делови горњополошке женске ношње су: бела кошуља, украшена по рукавима везом од металне жице и »синих« свилених конаца, клашник од сукна, без рукава, дуг до средине бедара, украшен истим материјалом као и кошуља, узан појас с вуненим киткама на крајевима, шарена завијачка (прегача). Зими се место клашника носи кожух. Глава се покрива малом капицом са старим новцима, а по њој се ставља бела крпа. На ногама испод колена се носе сукнене тузлуке. Обућа су вунене чарапе и опанци. Женска ношња у Доњем Пологу је оригинална. Њени су карактеристични делови: тешка кошуља, као снег бела, а са црним везом, јелече без рукава, по ком се носи сукнен горник, такође без рукава, дуг до средине бедара, украшен гајтаном, шљокама и металном жицом, затим завијачка (прегача) и појас, а глава се покрива танком белом крпом. Много се носи метални накит, нарочито од сребрног новца. Особита је стара варошка ношња у Тетову, нарочито женска, коју карактеришу до чланка дуги ћинтијани са веома широким ногавицама, по правилу шивени од шарених тканина у живим бојама, кратки минтан и јелек и дуго цубе од чохе, без рукава.

У околини Скопља су два типа ношње код православних Срба: ношња у Скопској Црној Гори и блаћанска ношња (иста и у Каршијаку). Мушкарци у Скопској Црној Гори носе до тела једноставне платнене гаће и кошуљу, без веза и других украса. Једино се на кошуљи истиче корил (јака), доста широк и посувраћен. По кошуљи се носи бели џемадан од сукна, без рукава. По џемадану се опасују широким вуненим појасом, који је црвен али по дужини проткан пређом других боја, а по њему још препас, кожни ремен. Преко џемадана се носи бело сукнено цубе, дуго до колена, украшено црним гајтаном. На ногама су раније носили беле сукнене тозлуке, чарапе и опанке. Младићи носе о празницима место обичне кошуље и *џестан*, чији је део испод појаса веома убран. Зими се одевају потпуније: по кошуљи носе кавтан (или памуклију), који се купује у граду, од платна а испуњен памуком; по њему онда џемадан, а по џемадану црно сукнено доламче с рукавима или сличан му преклапан (који се на прсима закопчава, а доламче не), а по томе још гуњче које има капуљачу. На доњем телу се носе уске чакшире од »црног« (смећег) сукна. На глави носе шубару или шајкачу. Жене носе дуге као снег беле кошуље од тешког платна, богато и лепо украшене везом од црне и плаве вуне, особито по рукавима и дуж доње ивице. И женска кошуља има широк корил, такође

везен црном вуном, и украшен киткама од памука. По кошуљи се опасују каницом, по њој дође појас, а по овоме узан колун, украшен манистром, срмом и ширитима. Ниже појаса пада ута (вута или утајка), у којој превлађује црна боја. По кошуљи се носи бела сукнена долама, без рукава, дуга до појаса, искићена при дну леђа свиленим црним рескама (киткама); исти такав хаљетак у девојачкој ношњи, чија су леђа искићена рескама, зове се *з'бан*. На ногама носе чарапе и опанке. Главу завијају белом крпом, памучном или свиленом. Крпу учврсте ременом, који пролази испод браде и уоквирује цело лице. По томе стави се још бела крпа подбрадник, којим се убраде. Девојке носе само једну крпу.

И у блаћанској ношњи мушкарци носе једноставну кошуљу и гаће. У свечаним приликама момци и младожење место обичне кошуље носе још ајту, кошуљу чији је доњи део убран попут вастана, или носе прави *васџан*, добро познату веома убрану балканску фрустанелу, кратку сукњицу (тада се доњи део кошуље увуче у гаће). По кошуљи се носи јелек без рукава, од бела или црна сукна, или од шареног (тађе ткање претежно црвене боје). По доњем делу тела носе се, нарочито зими, *бечви* или *чакшири*, већином беле али и »црне« (тамносмеђе), с уским ногавицама; место чакшира по Блатији и по ивичним деловима Скопске Котлине на северу и истоку много се носе *џумани* или *лиџарки* са много ширим ногавицама. Опасују се дугим и доста широким појасом вунене или црвене боје, а по њему још ременом. Преко јелека се зими облачи минтан или долама (старци је носе и лети) од бела или тамна сукна, без рукава, дуга до појаса. По доламаи се носи сукнено гуњче, гуњиче или гуњ, црн или у природној боји вуне руде. Широк је, допире до појаса, рукави су му само до изнад лаката, а има широку јаку, *ћулавку*, од које се направи кукуљица кад је рђаво време. Некада је и у блатској ношњи било бело цубе слично црногорском. Права зимска хаљина је тешка и широка кабаница, *гуња*, са сасвим кратким рукавима и са ћулавком (капуљачом). Старији носе кратке, а млађи дугачке чарапе. Опанци су сада већином од гуме. Доскора су мушкарци већином обавијали главу белом марамом, сада носе већином шубаре и црне капе од пуштине или шајкаче.

Кошуља у блатској женској ношњи је по кроју слична црногорској али по украсу сасвим различита: вез је црвен, црн и златан. Вута или фута је од две поле. Шаре могу бити пругасте, али су лепше вуте које имају *колца* (ромбове). Превлађује црвена боја. Лети се одмах по кошуљи облачи јелек од шареног¹⁾ без рукава, дуг до колена. Горњи део му је тесан, а доњи широк. Јелек се носи и у Которији, али је тамо тамно-црвен, а у Блатији превлађује отворено-црвена боја. Украшен је везом од пређе и срме, чипкама и ширитима. Зими се јелек носи преко антерије, која се прави од шареног или од басме и има рукаве. Испуњена је памуком и већином тамноплава. Дуга је до појаса, али и до колена. Преко је-

1) *Шарено* се зове домаћа тађа вунеца тканина с пругама разне боје.

лека се опасују, али је женски појас узак и дуг само толико да се крајеви могу саставити. Девојке и невесте носе ђурдије од белог сукна, без рукава, богато украшене везом и китицама од вунице. Зими се носе кожуси. По правилу, коса се сплиће у плетенице и спушта низ леђа. Главу обавијају црном или жутом шамијом, девојке белом.

Муслимански Срби, Торбешци, носе се веома слично Арбанасима. У доњим торбешким селима женска је ношња у већој мери подлегла утицајима турске ношње, те се место дугих везених кошуља носе обичне кошуље а по њима широке димије. Носе антерије и јелеке, а лице скривају.

У околини Куманова и у Которији (Овче Поље) делови ношње су данас углавном исти као и у скопској Блатији, само су разлике у боји и у томе што нема онолико и онако укуских украса као у околини Скопља. Сем гаћа и кошуља мушкарци носе јелек, доламу (антерију или минтан), тумане и тузлуке или чакшире или горње гаће од танка сукна, *појес* и по њему ђемер (или *дзунџу*), кожушче, мали копоран, а зими гуњу или нешто друкчијег кроја кушљак, кожух, на Овчем Пољу чепкен, тежак огртач без рукава. Млађи на Овчем Пољу су носили и фистан. Јелек се разликује од скопског по кроју: место спреда на грудима, расечен је и копча се постранице, испод пазуха, на левој или десној страни. Боје је тамноцрвене и има беле украсе. На глави је раније ношен фес, који је обавијан белом крпом, или црна округла капица. Жене носе по кошуљи појес (на Овчем Пољу преко јелека) и skutачу, затим носе по појасу узану подвеску; преко кошуље и појаса се носе јелече, платнено сајче, платнен заб'н или зубун, црна сукнена ђурдија. На Овчем Пољу носе по кошуљи јелек и по њему се опасују, а зими по јелеку антерију. Овчеполски јелек или р'ка је тамноцрвен и нема рукава. Од скопског женског јелека се разликује по томе што се испуњава памуком и онда прошива. Са страна и позади је орнаментован. Антерија, испуњена памуком, заменила је ђурдију. Доскора је био општи обичај код которских жена да су *к'носале* косу. Жене главу повезују шамијом, по којој стављају крпу (девојке се само повезују белим крпама). Чарапе су дуге до колена. Носе се опанци или плитке ципеле. Празнични појас у жена је с пафтама. Од осталог накита много се носе обоци, разни ђердани, прстење, обручи на рукама, сребрни новац по оделу и сл.

У дебарској или мијачкој ношњи мушкарци носе до тела кошуљу и гаће. По кошуљи се носи ђамадан без рукава, а по њему долама са рукавима, обоје од сукна. Опасују се црвеним појасом. Преко свега тога носе црно ђепе или зобанче, које има на леђима ђулавку, од које се може направити кукуљица кад је рђаво време. У целој области има предање, исто и код Арбанаса, да се ово црно зобанче носи из жалости за народним јунаком Скендербегом. На доњем делу тела носе сукнене бечве, које се везују испод трбуха, као и код многих Арбанаса. Сукнени делови су већином црне или вишњеве боје, у Дримколу често пута још бели. Некада су сукнени делови одеда украшавани зеленим, сада црним гајтаном.

Некада су носили око главе чалму, затим фес, а сада сви носе малу црну капицу по кроју исту као што је црногорска. На ногама носе опанке или плитке ципеле.

Жене носе до тела вунен минтан са рукавима, а по њему кошуљу, везену по рукавима и пазухама. Особито је богато украшена невестинска кошуља, *џнока*. Везе се пређом црвене боје (кармин и цинобар). По кошуљи се носи клашеник, кроја зубуна, сукнена бела хаљина без рукава, код девојака с рукавима. Опасују се отво-

Женска ношња у Дебарском Дримколу.

рено-црвеном препашком, која је слична тканици и украшена ресама, а по њој дође црн појас са црним ресама. Спреда носе по кошуљи скутину или бовчу. Низ леђа спушта се код невеста с главе *сокај*, вишњев превес са црвеним ресама при дну, често поткићен белим и сјајним ђинђувама, а девојке носе ресачку. На глави се носи бела *дарина*, порубљена црвеном свилом и с белим кискама на угловима; у Дримколу се носи слична јој *корџа* (крпа). На грудима жене носе срмом украшене јелеке. На ногама се носе вунене чарапе, у којима превлађује црвена боја, затим назовици и опинци

или чегли (ципеле). Мијачка ношња је у целини веома карактеристична, а Мијацима толико својствена да су је задржали и они Мијаци који су се преселили из области у варош Крушево и у село Смиљево код Битоља.

У брсјачкој области влада већ опет велико шаренило у погледу ношњи. У околини Струге има доста сличности у ношњи са мијачком. Женску ношњу карактеришу марама на глави слична дебарској дарпни и хаљепи кроја зубуна. Мушка је ношња веома слична мијачкој. Већ око Охрида карактеристичним делом женске одеће постаје дугачак појас од много струкова вуненог дебелог гајтана. Ниже тог појаса је вунена прегача. Зубун је већином црвен. До пре неколико деценија у Струзи се свет носио у свему као и у околним селима.

У Кичевији је мушка ношња приближно иста као у Мијака. У Поречу мушкарци носе одело од белог сукна, ретко од црног, и мале црне капе (истог кроја као и црногорске). Долама, звана чока, нешто је набрана. Жене се повезују црном марамом, рукави и доњи обод кошуља су им везени, носе зубунче и у појасу се обавијају црним гајтанима, али умерено. У ближој околини Велеса и у Тиквешу углавном је једнака ношња. Занимљиво је да се женска народна ношња готово изгубила, док се мушка боље очувала, али се и она већ губи: и њу замењује варошка ношња. У старо време мушку ношњу су сачињавали, сем гаћа и кошуље: коџуф, долама, встан и силав, чега више нема, па фута (прегача), беневреци, појас, јелек и антерија испуњена памуком. Место широких беневрека у новије време се носе уске чакшире. Место феса носи се шубара, качкет или шајкача. Жене су некада носиле од горњег одела ћурдију од белог или црног клашња, дзуницу (појас) од вуне, јелек од шареног, скутину (прегачу) и на глави шамију; кошуља је била везена по рукавима и доњим ободом. Сада жене носе встане или встанке (сукње) и фланеле (блузе), на глави шамије, а на ногама чели (ципеле). Тетовисање, а код жена и бојадисање косе кном, било је доста раширено. У Бабуни је унеколико очувана и стара женска ношња, само код старијих жена, коју карактеришу две прегаче: једна широка позади која покрива и скутове, али јој се спреда крајеви не састављају само за неколико сантиметара, и спреда ужа прегача. Варошка ношња је већ готово сасвим освојила железничка (демирхисарска) села, где је до недавна владала ношња од белог сукна с црном оптоком. Још се носе долама и *кусо*, врста дамадана. У долини Шемнице (Битољско) ношња је иста као у Поречу, а друкчија него у Битољском Пољу.

Ношња у Битољско-прилепском Пољу показује неке особито-сти. Мушкарци носе *кувче*, врсту зубуна од црног сукна, без рукава, дуго до колена; у околини Битоља зове се ресачка. По кувчету се носи долама с рукавима, кратка као и гуњ. Зими се носи и дугачак коџух. По доњем телу носе *пришеници*, врсту широких шалвара. Жене носе кошуље с много веза, саје и гуњу (старије) или клашеник (млађе жене). Од свих делова одеће највише пада у очи огроман појас од црних вунених гајтана. Кад иду босе, на-

влаче на ноге шарене калце без стопала, а иначе носе чарапе и опанке. Њихова је ношња уопште мало укусна, претрпана и тешка: тежина женског одела износи до 50 кг.

У брсјачкој области је најбоље проучена ношња Маријоваца, уопште најбоље проучена ношња не само у Јужној Србији него у целој нашој земљи (проучио је проф. д-р Вој. С. Радовановић). У мушкој ношњи превлађује црна, у женској црвена боја, а главни материјал за израду одеће је вуна. Испод кошуље мушкарци носе вунену плетену ванелу или клашњену абу. На ноге се навлаче клашњене *дзивири* или *гаћи*, које допиру до препона и у ствари су само ногавице (сада се испод њих носе и доње гаће), постале од кратких доколеница; место њих у садашње време већ се носе црне *бечви* или *шалвар*. На руке се до лаката навлаче плетене вунене *калци*. Опасују се вуненим појасом, а по њему још и кожним ременом. Младићи носе често и *вуџиче* или *џрегаче*. По кошуљи озго носе се клашњени џемадан или ђурдија, шајак или копоран, гуна и зими преко ње дуга сакма од вуне и козине, слична гуни, са ђулавком, некад и памучни минтан и јагњећи кожуф, а на глави капа око које се обавија *обрус*. На ногама се носе чарапе и опанци, некада и високе чизме, скорни. Мушку ношњу употпуњује тешка кабаница.

Женска кошуља маријовска је богато везена, а у везу превлађује црвена боја. На прсима се носи платнено *грљиче* и *гушале*, а на руке и жене навлаче калце. По кошуљи се облачи платнена сађија или саја кроја зубуна, а по њој се око струка опасују многоструким вуненим појасом. Спреда се од појаса спушта вунена *вуџа* (од једне поле) или *џрегач* од две поле. Поврх свега још се облачи тешка гуна. На ноге навлаче доколенице *дзивири*, облаче чарапе и опанке или плитке ципеле. Главу повезују разним врстама шамија. Невесте носе и друге делове одеће: нарочит обрус, голем коцел (додатак коси), ракавчина (рукавчиће), белу гуну, горницу или горненик. Носе и врло разноврстан метални накит.

Ношње у шопским крајевима слабо су нам познате. Доскора су готово у целом Шоплуку сви сукнени делови одела били беле боје. Данас Шопови око Криве Паланке и Кратова носе одела од сукна смеђе боје, а у Малешу од црног. У женској ношњи је задржана белина, а од њених делова се истиче бела саја. Мушкарци су носили бело сукнено цубе, дугачко а без рукава, беле или суре чакшире, око феса чалму од крпе или шала. Знатно је друкчија ношња у Малешу, у најјужнијем делу шопске области. Некада су мушкарци носили фустане и испод њих гаће и вунене цивре (ногавице) или само до колена тузлуке. Богатији су носили зими бечве. Горње хаљине су биле црна долама, џемадан, чепкен од чохе са прорезаним рукавима и антерија. Данас сви носе црне потуре (чакшире), вунен јелек и капут, бео или црвен вунен појас, а на глави црну шубару (раније фес). У Дворишту се носе беле цивре са црвеном оптоком, а многи и данас иду без кошуље. Жене су носиле дуге кошуље, црне саје и беле зубуне, цубе и вунене skutаче. Данас жене носе кошуљу краћу него раније, сукњу, skutач

или фруту, палто (капут постављен јагњећом кожом), на глави млађе носе свилену мараму каврак разне боје, а старије (изнад 40 год.) црну мараму. У Дворишту жене и данас носе цубе, слично зубуну, сукње од просте вунене тканине и прегаче.

Док је у ближој околини Ђевђелије стара народна ношња већ готово сасвим измењена, у северном делу Бојмије је још унеколико очувана она ношња каква је некада била у читавом крају. Мушкарци носе кратке кошуље и гаће од памучног платна. По кошуљи су носили у селима у равници доламу која допире до појаса; кројена је од алаце (тј. од шареног), а сада од куповних материја. Раније и данас у планинским селима носе по кошуљи кратак јелек од домаће алаце, спреда дубоко изрезан и ишаран разним шарама. Опасују се дугим и 15—20 см широким појасом. Преко гаћа се навлаче црне *барнавези* или *шалвари* са широким ногавицама. На ногама носе чарапе и опанке или плитке ципеле. Раније су носили још и *лиџину доламу* од литог, са рукавима, и по долама *куџаран*, који се од те доламе разликовао тим што се није спреда закопчавао, те цубе и долактар (копоран с рукавима до лаката). Цубе је постављено кожом. На глави су носили фес, а око њега обавијали чалму, тј. црну или тамноплаву мараму.

Жене носе по кошуљи *дуламку*, која допире до појаса, раније шивену од алаце, сада од куповних тканина. Преко дуламке дође дуга *инџирија* од алаце, која се спреда закопчава и има широке рукаве. Зимске инџирије су тамније и пуније. Празником се по антерији облачи *елече*. Преко антерије се опасују црним или тамноцрвеним појасом, а од појаса надоле се спушта прегача: у старијих жена *ирам* од две, у млађих *диџла* од једне поле. У околини Ђевђелије жене носе и гаће; празником се носе дуже гаће, чије се ногавице виде испод антерије. Главу везују најпре белом марамом, *шуљбен*, а по њој ставе велику *жлџу мумију*, којом се забраде. У свечаним приликама носе на глави и о пасу свилене мараме, по појасу још *кулан* са пафтама и окићен новцем или сребрним плочицама.

У околини Струмице народна ношња се нагло губи. У крају Брденији је добро очувана стара ношња, која је иста као описана црна шопска ношња. У ближој околини Струмице мушкарци су раније носили фстане с много набора и *калце*, ногавице. По горњем телу су носили антерију и елек, фермене, доламу, цемадан и копоран. И раније су ношене *пошуре*, по калцама или непосредно по гаћама, а сада су потуре или шалваре општи део зимске одеће. Место потура млађи свет носи чакшире војничког кроја, а место осталих горњих хаљетака носе по антерији палто од домаћег или фабричног сукна, уствари капут европског варошког кроја. Карактеристични делови женске ношње су *шилк*, кратак хаљетак с рукавима, спреда дубоко расечен, који се носи по кошуљи, делимично прекривен свилом, платнена саја с рукавима, место које се зими носи памуком испуњена *енџерија* или *инџирија* од алаце, појас и две прегаче: најпре *скуџач*, мађа и ужа, а по њој *ирамче* или *иреџашало*. Место саја и антерија сада се носе сукње и блузе варошког кроја.

ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

Друштвени односи у Јужној Србији су веома сложени и показују да је друштвени развитак ишао под врло различитим утицајима: у Јужној Србији се и данас одржавају елементи друштвене организације који су несумњиво наслеђени из давне старине, а и такви који су створени доцније утицајем византиске културе, па и утицајем српског средњевековног и познијег турског законодавства.

Пре свега, у Јужној Србији, као што је већ поменуто, има сразмерно много *градова* и сразмерно је висок број градског становништва. Градска насеља су по правилу веома стара, иако им је становништво огромним делом пореклом од скорашњих досељеника. Али је градска култура толико снажна да је она надживљавала своје изумрле носиоце и прелазила новим. Ма да и данас у градовима живи знатан број становништва који се бави аграрном производњом, ипак ни то становништво нема више веза са селом: оно прима варошки начин живота и улази у његову организацију, а та је сасвим друкчија него на селу. Све доскора хришћанско варошко становништво — кад се не узме у обзир деоба по народности и цркви — делило се на сталеже. Најнижи сталеж били су они који су се бавили аграрном производњом, и ти живе по периферним махалама. Нису имали никаквог знатнијег удела у вођењу општих послова. Виши и прави градски сталеж су занатлије и трговци, организовани све доскора строго еснафски, а ти *еснафи* су били као права каста: само син члана еснафа могао је учити занат и ступити у еснаф, занатлије су се жениле само између себе итд. Главну реч ипак и у цркви и у друштву су водили богати трговци, из чијих редова су се регрутовали *чорбације* и *хације*, који су стварно са свештенством управљали црквом и школом и били народни претставници и вође.

Тај ред поремећен је још у турско доба. Пореметиле су га реформе, затим разне верске и националне пропаганде и најзад проглашење устава у Турској 1908 године, а после ослобођења настали су процеси интензивне демократизације и уједначавања у начину живота те у политичким правима.

На селу су односи сасвим друкчији. Пре свега, велика је противност између села и града. Много већа него што то изгледа и него што је на пр. у Северној Србији или Босни. *Село* живи својим посебним животом, на који нису много утицали поменути чиниоци новог доба. Разни принципи друштвене организације и данас се виде на селу и одржавају много јачом снагом него ли у граду.

Као и другде у свету, тако су и у Јужној Србији два основна принципа организације: облици заједница засновани на крвном сродству и облици засновани на принципу територијалног јединства. Међутим, поред тих принципа још увек велик значај има и деоба на класе по полу и израсту, а у једном делу Јужне Србије постоје и нарочите култне заједнице чији се обим не подудара ни с једним типом од организација по поменутих принципима.

Заједнице по крвном сродству. Главни и основни облици ове врсте заједница су *породица* и *задруга*. Задруга, која је тако карактеристична по Србе као народ уопште, заступљена је и по читавој Јужној Србији, чије српско становништво још живи у духу те организације, тако да је породица као утопљена у задрузи. Па и тамо где су задруге почеле да пропадају и да се проређују, односи у породици су такви као што су и у задрузи у погледу на поделу и распоред рада, наслеђе, ред код удаје и женидбе, старешинство итд. Мора се нарочито нагласити да нигде на селу син не напушта родитељску кућу одмах по женидби, него синови остају заједно обично до смрти родитеља. Много је, додуше, у обичају да син ради женидбе изиђе из очеве куће, али још увек то бива само кад одлази за домазета у другу кућу, у кућу родитеља своје жене, те тако та кућа постаје задруга. Према томе, још је далеко доба када ће инокосна породица заменити живот у породичним задругама. Стога ћу у овом прегледу дати само кратку карактеристику задруге у Јужној Србији.

Задруга је била предмет обимних проучавања, али су проучавани поглавито њена историја и њено распрострањење, а не и њена организација. Овде је довољно да напоменем да је *Ст. Новаковић* у својој расправи »Село« утврдио на несумњив начин да је у данашњој Јужној Србији било породичних задруга, још у средњем веку, али да у то време прилике по одржавање и развитак задруга нису биле најповољније, јер је цео систем државног и црквеног уређења био против задруге. Како се задруга ипак одржавала, Новаковић је из тога извео закључак да је то стара уставна чија је основа била у народном животу и народној нарави јача од тежња средњевековне државе и да је том снагом задруга избијала где год је могла. Колико је дубок корен задруге у нашем народном животу сведочи најбоље чињеница што су задруге одржане до данас на тлу читаве Јужне Србије, иако се поједине области међу собом разликују и по географској средини и по историјском и културном развоју.

У досадашњим проучавањима задруге у Јужној Србији обрађена је пажња поглавито на број чланова задруге односно на задруге с великим бројем чланова, те су забележени многи примери великих задруга од по 20—100 чланова из целе Јужне Србије, како из Рашке, тако и из косовско-метохиске и вардарске Јужне Србије. Тако је занемарено проучавање унутрашње организације задруге, на чију су важност скретали пажњу већ *Ст. Новаковић* и други научници, а нарочито пок. *Цвијић* који је добро запазио да ни задруга није свуда истог типа и да је сасвим друкчије унутрашње уређење у једној старовлашкој или шумадиској задрузи него ли у шопској или »македонској«.

Задруга у Јужној Србији носи разна имена. У северозападном делу, у Рашкој, зове се *задруга*, а тако и у Средској. Вероватно је тај назив познат у народу и у другим деловима Косова и Метохије. И у вардарској Јужној Србији (Повардарје, Дебар, Струмица) већ се уобичајио тај назив, задруга, али су прави народни називи:

кућа, чељад, *шајфа*, голема кућа, голема фамилија, на едно место, калабалак и сл. Задруга има на тлу Јужне Србије како у области села разбијеног тако и у области села збијеног типа. Исто тако задруга не показује неку зависност од начина привређивања: ње има не само код становништва које се бави земљорадњом или сточарством, него и код оног које на селу живи од занатског рада (грнчари, терзије и сл.), па и код рибарског становништва око Преспанског Језера. Ма да печалбарски живот нарочито развија индивидуализам и тим подрива темеље задруге, ипак су се задруге и у печалбарским крајевима добро одржале: има их и код Мијака у сливу Радике, а у Дебарском Дримколу су још увек општи облик породичног живота. Може се поменути да и по градовима (Скопље, Велес и др.) има трговачких и занатлиских кућа које живе заједно, иако је то већ реткост.

Данас је задруга заједница само ближих сродника: родитеља са синовима или кћерима и домазетима односно задруга браће, а већ су ређе задруге у којима би били и даљи сродници од браће или стричева синоваца. Чланови задруге су везани крвним сродством, али их на окупу држи заједница интереса, пошто им је имање или рад заједнички. Главни узрок нестајању задруга на Косову био је, почетком овог века, по *Б. Нушићу*, тај што сељаци нису имали свог имања, него су били чифчије. Где су сељаци сами господари земље, ту се задруга стално одржава. Иначе је задругу тада одржавала само још могућност да се у стоци има заједничко имање. Па се и као узроци учесталим деобама задруга свуда наводе у првом реду економски разлози. Колико је задруга у вези с економским приликама и развитком, показује овај пример. На Косову се после ослобођења населио већи број Сретчана. Они нису самостални домаћини него су у заједници са члановима првобитних хомогених задруга који су остали у Средској. Тако се и у овим крајевима створио тип *предвојене задруге*, познат особито у западним динарским крајевима: чланови задруге на Косову баве се земљорадњом и снабдевају житом задругу, која живи у две куће у два разна краја, а они у Средској баве се сточарством. Домаћин је један. Поред чисто економских чинилаца који су и данас пресудни за живот задруге, у турско време су задруге одржаване и ради одбране од опасности споља, јер се у заједници могло лакше одупирати турским и арбанашким насиљима. Тим се објашњава велики број задруга с много чланова у Метохији, што је нарочито пало у очи Цвијићу почетком овог столећа. Поред колективне одбране, коју су појединци налазили у задрузи, у турско време је задруга колективно одговарала за многа дела и поступке својих чланова, а нарочито у погледу материјалних обавеза према селу, цркви и држави. Кад је у Турској у Повардарју завладала већа лична безбедност, почеле су и деобе задруга да бивају чешће. Најзад за време Турака су и поседници чифлика, паше и бегови, спречавали деобу задруга код својих чифчија, јер су са деобом умањивани приходи с истог имања. После ослобођења од Турака, учестале су деобе задруга, што је у вези, дакле, и с аграрном реформом. Изделиле

су се поглавито велике задруге, али задруга није нестало: задруга је само сведена на мањи број чланова и то сасвим блиских сродника.

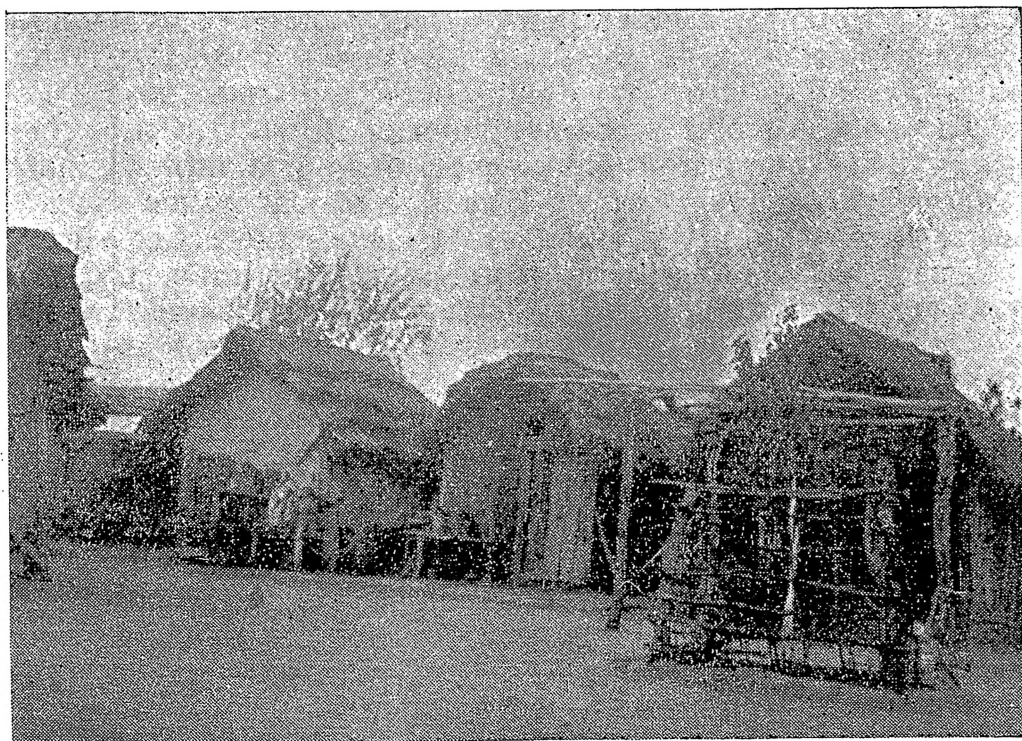
Заједница имања и рада је толико значајно обележје задруге да се често породице које чине задругу поделе кућом, а задрже заједничко читаво имање или делимично, и тако стварно створе једну кооперативу. Тoga има у Метохији и у околини Ђевђелије, а свакако и другде. Тако се на пр. код Мијака по деоби задруге понекад очува стока као заједничко имање. Веома често остане и после деобе заједнички неки део непокретне или покретне имовине (воденица, бунар, гумно и сл.).

Јединство задруге је оличено у једном заједничком старешини, који се зове *домаћин*, *својанин*, *газда*, *кесебашија*. Домаћин не мора бити најстарији него треба да буде најпааметнији и најокретнији члан. Стога се домаћин може и сменити. Исто тако ни *домаћинком* не мора бити домаћинова жена, него је то обично његова мајка или најстарија снаха. Домаћинка води надзор над кухињом и чисто женским пословима у кући. За све важније послове у кући (куповање земље и стоке, градња зграда, одашиљање појединих чланова у печалбу и сл.) домаћин се споразумева с одраслим мушким члановима задруге. У задрузи влада подела рада и пази се да терети буду равномерно распоређени. Тако свака већа задруга има посебног *орача* који оре (и сеје) и стара се о воловима. Веће задруге у Повардарју које имају стоку шаљу сваке године на бачију другог члана са женом и децом да буду *бач* и *бачица*. Жене у кући месе хлеб и спремају јело на смену: свака буде *месарија*, *мешаља* или *кућница* обично по седам дана. Старице и тек доведене невесте су ослобођене те дужности. Сваки члан задруге добива храну и одело из заједнице. Највише је раширен обичај да се вуна, конопље и памук деле на жене у кући према броју чланова њихових породица. У околини Скопља, у Блатији, свака жена у задрузи има свој разбој, а у Скопској Црној Гори, где се разбоји и израђују, и у другим крајевима у кући је по један разбој, ретко више, ако је већи број жена, али га ипак нема свака жена. И у задругама на Косову готово свака жена има свој разбој, а и у селима на Лиму ниже Бијелог Поља свака има своју стативу (разбој). Удаја и женидба се врше по старешинству, и ту главну реч има домаћин. Нерадо се гледа на приватну имовину појединих чланова, *башкалж*, али је има: обично оно што жена добије од својих или од свадбених дарова.

Сем код предвојених задруга и сем случајева када се једна породица само преко лета упућује да живи са стоком или на имању изван села, за сву чељад се кува јело на заједничком огњишту и сви заједнички обедују за једном трпезом. Ако је задруга велика, онда се поставља више трпеза, једна за другом. Приликом вечере чланови подносе извештај о раду преко дана, тада се договарају о пословима и потребама и тада домаћин саопштава распоред рада за сутрашњи дан. Сва чељад у неким крајевима спавају односно спавала су заједно у једном одељењу. Тако је готово у целом Повардарју, Дебру и Струмици. Откако се граде веће куће, чељад се

распоређују по породицама у више одељења. У околини Скопља, по дну котлине, свака породица има малу зградицу, *шроњ*, за спавање. У косовско-метохиској области је као правило да свака задруга има онолико одељења у споредним зградама колико има породица. Такве зграде се на Косову и у Метохији зову *шремови*, *кошаре* у Горњој Морави, *ижине* у Ибру.

И код муслиманских Срба, гдегод их има, заступљен је живот у задругама, чија је организација углавном иста као код православних. Отступања су у том што жене мање раде изван кућа, што свака породица има своје одељење и што су старци и старице у већој мери ослобођени послова него код православних Срба.

Група тројева у задрузи Бардовчанаца у селу Горњем Лисичју (код Скопља).

Род. Пошто се подели једна већа задруга, од ње настане више, најмање две, нових задруга или инокосних породица, чији чланови постају међу собом *деленици*, како се вели у вардарској Јужној Србији, *деленица* (у Дримколу), *одељаци* (у Г. Морави) или *одјељаци* (у Васојевићима). Сви деленици, скорашњи и старији, чине једну крвну заједницу, род. Таква заједница се зове *род* у крајевима бившег Санџака, а у осталој Јужној Србији: *сој*, *кабиле*, *фис* (*вис*), *фамилија*, *домазлк*, *џлеме*, *фара*. Родови су егзогаме групе, и то им је главна одлика: чланови рода не ступају међу собом у брачне везе све док постоји свест о заједничком сродству и пореклу. Ма да је у вардарској Јужној Србији, нарочито јужно од Скопља, утицајем цркве већ превладало схватање да у брак могу ступати сродници даље од трећег колена, ипак су такви бракови ретки. Је-

динство рода је и у томе што сви чланови имају исту родовску односно породичну службу. Затим, чланови једног рода, који живе у истом селу, по правилу су на окупу, и њихове куће образују једну махалу, која се онда назива по самом роду. То се особито види у охридском Дримколу где у селима има толико махала колико има родова. Јединство рода се види и у томе што се чланови рода у невољи међусобно помажу, а чланови рода који живе у разним селима међу собом се посећују о сеоским празницима. У крајевима око Лима и Таре постојала је за чланове рода и обавеза крвне освете. Правило је да у сеоском гробљу сваки род има одвојен део за себе, и на том делу се не смеју сахрањивати чланови других родова, а готово у целој Јужној Србији је обичај да књижица са списком умрлих чланова рода буде једна, заједничка (*читуља, мртвовечка књига*). Род може имати и заједничку својину, особито скорашњи деленици, чије су куће на окупу. Та својина може бити непокретна (бунар, гумно, двориште и сл.), али још чешће покретна (кола, нека пољопривредна справа, казан и судови за ракију итд.). Има и трагова неког главарства у родовима. Тако на пр. у Дримколу у свакој махали — фари сматрао се као неки старешина њен најстарији члан, а род Рабошчијци (6 кућа) у варошици Св. Николи на Овчем Пољу има од старине заветну славу Спасовдан, за коју спрема све што треба најстарији члан рода.

Код муслиманских Срба постоји такође родовска организација, која има иста обележја као код православних Срба, сем што нема родовске службе и заједничких читуља. Али се код муслимана ипак род не држи тако дуго, јер код њих, утицајем исламских прописа о браку, раније долази до уништавања рода.

Народно презивање је у најтешњој вези с родовском организацијом. У крајевима бившег Санџака су обична презимена на *-ић* по неком мушком или женском претку, али су честа и презимена по надимцима, занимањима и месту порекла (на пр. Шиљак, Самарџић, Никшић). Да се ближе одреди поједино лице, особито у крајевима где је доскора било братственичке и племенске организације, узима се и очево име у помоћ у виду придева, на пр. Стојанов (Јован Стојанов Петровић).

У нашој јавности створило се убеђење да у вардарској Јужној Србији нема презимена. То је велика и веома штетна заблуда, пошто у Јужној Србији постоји веома израђен систем презивања. Додуше, у Јужној Србији нико неће да зна и да страну човеку каже своје »презиме«, јер тај израз значи: надимак. Оно што се у нашем књижевном језику зове презименом, у народу у вардарској Јужној Србији се зове *галабија* или *лагабија* (израз арапског порекла), *џараман* или *џрекар*. Сваки род има своју галабију, а свако лице се пуним именом означава кад му се уз лично име ставе очево име (у облику присвојног придева на *-ов* или *-ев*, с додатком *-ић* или без њега), родовска галабија и надимак. Породична презимена по оцу на *-ић* су од старине у употреби у целој Јужној Србији што сведоче многи стари записи не само из Горњег Повар-

дарја него и из шопских крајева, Прилепа, Битоља и Струмице. Да су облици породичних и родовских презимена на *-ић* веома стари и домаћи народни, доказ је и то што се презимена арбанашких и поарбанашених српских родова у Горној Реци, Метохији и Горњој Морави свршавају на *-ић* односно *-ић*. Надимци су код православних Срба муслиманска имена или ретки изрази у вези с каквим догађајем из живота или личном особином. Код муслиманских Срба се очеву име додаје непромењено, у првом падежу, на пр. Шабан Мехмед, као и код Турака.

Галабија може бити различита порекла и облика. Готово увек се свршава на *-ић* или *-вић* (у једнини на *-ски*), у охридском Дрим-колу на *-ои* (тј. *-ови*), у Скопској Црној Гори на *-ћи*. Галабије су или по прецима оснивачима родова (на пр. Трајанковци, Димовци, Алијовци, Балшићи), или по занимању неког претка (Поповци, Грнчаровци, Самарџијци), по месту порекла (Битолци, Бојмичанци), а има и таквих које су постале по надимцима («презименима») предака (на пр. Полтурчиновци, Џоклинци). Према томе, у околини Скопља пуно име једног човека изгледа овако: Ђоша Ђелевић Винчански (у Дивљу), Стојан Недељковић Ђироски Мамут (у Булачанима).

Братство. У Метохији се мало разгранатији род рачуна као *брајисџиво*, али то братство има одлике рода. Правих братстава било је доскора само у крајевима с племенском организацијом, дакле око Лима и Таре, а до наших дана су дотрајала на тлу Вasoјевићке Нахије. Братство чини група од родова или већег броја породица које воде порекло од једног претка. Даље су одлике братстава да сви чланови имају исту славу и заједничку цркву, обавезу да учествују у крвној освети и да се иначе међусобно помажу. Братства располажу и заједничким имањима у земљишту, особито у пасиштима и шумама, па имају заједничке воде, воденице итд. Веома значајна одлика братствене организације је да су брачне везе између чланова истог братства све доскора биле строго забрањене: владала је строга егзогамија. Братство је одржавало своје зборове и имало свога главару. Групе од кућа нису сматране као војничке или административне целине него братства, а чланови појединих братстава често живе у више села.

Заједнице по територијалном принципу. У данашње време на читавој територији Јужне Србије *село* је једини облик друштвене организације по овом принципу, који се одржао у потпуности и који се сада шири и тамо где није било чврсте сеоске организације, а то су крајеви око Таре и Лима где је до недавно било племена и братстава.

Село као облик друштвене заједнице по правилу претставља једну привредну целину, утолико што сви његови становници експлоатишу једну привредну површину унутар граница свог села. Село је, затим, правна и култна заједница: село претставља једну заједницу која има своје главаре и заједничке, сеоске, службенике, обавезе које морају да врше сви чланови, готово увек и разне облике заједничког имања (шуме, испаше, разне зграде, чесме,

гробља), врши свој народни суд и има своје, сеоске, култове (црквену и сеоску славу, гробље, посебна култна места). Најзад, сви чланови једне такве заједнице међу собом се помажу, а нарочито кад се ради о одбрани интереса села као целине, заједнице. У највише случајева село је састављено од родова разног порекла, и то је нарочито случај у областима где је чифлички режим био јаче развијен, али је чест случај да су сви становници једног села у исто време и заједничког порекла, да су сви чланови једног рода или братства, чега има особито у крајевима бившег Санџака.

Ма да село сачињавају сви његови становници, ипак о сеоским пословима одлучују само пуноправни мушкарци односно домаћини који долазе на сеоски збор, али на сеоском збору говоре и стварно одлучују само старији, а сеоски старешина уствари није ништа друго него један члан тог збора, који, и онда кад га власт поставља, није ништа друго него израз расположења и воље сеоског социјалног и психичког колектива. Стога он не може да ради ништа без сагласности са »селом« односно са старијим домаћинима. Поред сеоског старешине су још два одборника, азе. Раније је поред старешине био и сеоски свештеник, иако је он стварно био врста сеоског службеника, тако да су њих двојица били на челу села. Значајну функцију имао је раније у православним селима и питроп (епитроп), ког је село бирало да се стара о цркви.

Врло су разноврсни послови које води село по заједничком договору: село бира старешину, налази и погађа сеоске службенике (протогера, пољака, пудара, водара, шумара и др.), стара се о сеоској имовини, њеним оправкама, плаћању државних дажбина на ту имовину, ради чега разрезаје сеоски прирез и таксе за употребу сеоске шуме и др., решава о додељивању сеоске земље појединцима који се доселе и приме у село, раније се старало и о школи и богомољи. Село као такво води рачуна да се држе стари наслеђени обичаји и да се не уводе новотарије, па се, у вези с тим, стара и о моралу својих чланова. Било је случајева да »село« уђе у кућу сељаку који је начинио кревет и да му га развали или да село натера момка да се ожени девојком коју је обешчистио. Разуме се, у овом погледу се, утицајем модерних закона, већ много отступило, али и данас се дешава да село не решава само мање грађанске спорове између својих чланова него да сеоски суд пресуђује и за дела која спадају у надлежност кривичног суда, који и не сазна за такве случајеве, јер и сâм окривљени и кажњени неће да се жали и да тако ради против интереса своје сеоске заједнице. За турских времена, сеоски судови не само да су кажњавали глобама и бијењем него су чак изрицали и извршавали смртне пресуде над сељанима који би се издајством и сл. делима тешко огрешили о сеоске интересе и сеоски морал или би такве изгнали из села. Као чувар морала село је водило рачуна и о томе да се сваки момак на време ожени и појединце нагонило на женидбу. Сви сеоски договори и суђење обављају се на сретселу, а често и у трпезарији код цркве односно у џамији. О општим сеоским празницима као што су црквена и сеоска слава, већи празници, заду-

шнице, село се јавља као заједница и утолико што се сви домаћини састају за заједничком трпезом код цркве или на гробљу, али и цело село учествује у култу. Тако на пр. свако чељаде у селу треба да добије и окуси од јела спремљеног од сеоског курбања (жртве) на дан сеоске славе. Нарочито је значајна улога коју и данас има село као грађански суд и управна власт у оним словима који нису предвиђени законом. Ту је на првом месту наводњавање, које је регулисано до детаља народним обичајима, а ти су свугде прилагођени локалним приликама.

Одбрана села као целине био је онај највиши интерес који је држао становнике села на окупу. Можда је потреба за одбраном и условима постанак тако чврсте организације села, јер је село у турско време било препуштено само себи. Одбрана није била само у том да се на суду и код власти бране интереси и целина села и његова имања него и да се село брани од арбанашког надирања и насиља. То је постигано с једне стране правом оружаном борбом, а с друге стране узимањем у сеоску службу арбанашких плаћеника (дерудеџија, сејмена). На овом месту може се поменути и један особит начин колективне одбране, условљен психичким особинама. Док су се у динарским крајевима села разбијала, у Јужној Србији, да би се лакше бранила од Турака и Арбанаса, села су се збијала. Испитивања насеља у свим крајевима Јужне Србије показала су да је до збијања села дошло у већој мери тек у XVIII и XIX в., а да су и по Јужној Србији пре тога села такође била већином разбијеног типа.

Село се стара о немоћним и сиромашним, одређујући на сеоском збору мобу која ће им поорати, пожети и сл., или да се скупе прилози. Ономе који погори или му страда стока село ће подићи кућу или поклонима саставити ново стадо и сл.

У свему томе има много старине али и страног утицаја. Утицаји страни виде се већ у извесним називима. Тако на пр. старешина села се зове и давно посрбљеним изразом *кмет*, али врло често турским називима *коџабашџија* и *мифтар*. Његови помоћници, одборници, зову се *азе* (на Косову *улице*, вероватно арбанашки). Међутим, у Дримколу се старешина села и сада зове грчки *ћесџалија*. Утицај византиског права се најбоље види у томе што се у целој косовској и вардарској Јужној Србији кметов помоћник, биров, зове *ирошогер* или *ирошођер*. Старина и утицај ранијег законодавства виде се особито у једној установи која је дотрајала од средњег века до данас и, као практична, одржава се и сада. Ствар је у овом, Странац, нарочито чиновник, који дође у село послом, а у селу нема личног пријатеља или рођака, постаје сеоски гост, па се упућује у неку кућу која прима такве госте, али је онда ослобођена других обавеза, на пр. сеоског кулука, или се узима из сеоског дућана све што треба за дочек, и то на сеоски рачун. Потребну пратњу и коње даје »село« по реду.

Док у динарским крајевима по правилу више села подижу једну цркву или џамију, која се онда подиже на месту које је саобраћајно средиште за читав мањи крај, у косовској и вардар-

ској Србији свако село има своју посебну богомољу, а у већим селима и свака махала. У црквама појединих села, пошто сада свако село нема свештеника, служи се по један или два пута годишње. Али сељани не иду у цркву другог села, сем кад одлазе где на сабор. Врло је тешко приволети и два мала суседна села да заједнички подигну школу, свако хоће да има своју. То су најзначајније одлике јужносрбијанског села и његова сељака који увек говори кроз колектив и из ког у свакој прилици говори колектив. Стога је тешко схватити га, и отуда многи неспоразуми и лутања између њега и оних који раде с њим.

Овако организовано село не само да је у косовској и вардарској Јужној Србији заменило братство него је у многome умањило и значај родовске организације.

Само у крајевима око Лима и Таре, у колико су обухваћени границама Јужне Србије, има успомена на негдашња *йлемена*, а на тлу Васојевића се племенска организација одржала унеколико до данас. Како је само један део Васојевића обухваћен границом Јужне Србије, о особинама племена нећу овде говорити. Напомињем само да је *крвене освешће*, те карактеристичне одлике племенског живота, било и у другим пределима око Лима и Таре.

Као виши облици друштвених заједница по територијалном принципу јавља се у областима које немају племена становништво као целина једног *предела*, једне *нахије*. На тлу Северне Србије такве су целине имале и неку врсту самоуправе. Трагова и успомена на такву самоуправну организацију, по територијалном принципу, има и у Јужној Србији код Мијака и у Маријову, где се зна да су раније постојали главари за читаве пределе. Иначе, у Јужној Србији се и данас становништво појединих предеоних целина сматра и друштвеним заједницама. Једино обележје које их данас држи као такве целине јесу исте етничке особине, нарочито ношња, и ендогамија: док су родови строго егзогами, предеоне целине су ендогаме. Као разлог одржању предеоне ендогамије наводи се по правилу хомогеност по етничким особинама, јер да не могу да узимају жене из крајева с другом ношњом. После ратова, већ се ремети и тај ред.

Класе по полу и узрасту. Природом условљена деоба у људском друштву на два пола одвела је у друштвеном развоју до поделе рада по половима и до нарочитих облика којима су регулисани односи тих полова у друштву. Али се није стало на томе: веома често, поред груписања по половима, има и груписања лица истог пола по класама старости. Такво груписање је веома карактеристично за многе ваневропске народе, али га има местимично и у Европи. Елемената таквих групација има свугде и у нашим земљама, али нарочито у Јужној Србији. Те су појаве од врло великог научног значаја, али нажалост нису још довољно проучене.

Поред тога што је у кући извршена строга подела на мушке и на женске послове и што се мушки и женски чланови једне кућне заједнице осећају као две групе унутар једне заједнице, и изван куће, у селу види се та подвојеност. Само пуноправни мушкарци,

изузетно и жене домаћини, учествују на сеоским зборовима и договорима, само мушкарци иду на сеоски кулук и друге заједничке послове, само мушкарци учествују у клању сеоске жртве и ритуалном обеду. Исто тако има ритуалних игара и поворки у којима могу да учествују само мушкарци (коледари, дамалари, русалије, бабари, лазари итд.), али и таквих у којима учествују само женске (додоле, лазарице, водичарке). На другој страни, само женске учествују у раду на попреткама (прелима), а имају и своја посебна женска весеља, која прелазе и у оргије: то је случај о свадбама, нарочито после прве брачне ноћи младенаца, када настаје посебно женско весеље уз неке врло карактеристичне обичаје, ако се утврди да је невеста била девојка. Исто тако, готово једино женски послови су бајање, врачање и нега болесника, те старање о мртвима. У вези с култом мртвих жене се о задушницама или уочи великих празника састају на гробљу или на сретселу и међусобно се чате јелом и пићем. Та подвојеност по половима види се у томе што и данас у врло великом делу Јужне Србије девојке не играју у колу заједно с мушкарцима, него мушко и женско коло посебно,¹ што је и у сеоским црквама одвојено место за жене, »женска црква«, и што се, на Косову, кад ко умре, узимају мешаље, помоћна лица за кување, према полу и узрасту умрлог.

Мушка и женска половина становника у селу дели се опет даље на класе по узрасту. Прва класа су деца, заједно и мушка и женска деца која још нису полно дозрела. С пубертетом се улази у ред дечака и девојчица, и већ настаје подвајање: дечапи иду с одраслијим мушкарцима, а девојчице с девојкама, и тада почињу да уче послове свог пола. Одраслији младићи и девојке, кандидати за брак, мењају ношњу: тада им је одећа потпуна и носе накит. Карактер класне поделе код ове класе долази до израза и на тај начин што је у косовско-метохиској области, па у већем делу горњег Повардарја био веома раширен обичај који се одржава и данас, да девојке граде нарочите *девојачке кућарице* или *земљарке*, рупе у буњишту или у земљи, те у њима бораве преко зиме дању и раде. У једној кућарици не буду девојке само из једне куће, него по 4—6 девојака из разних кућа. У околини Скопља, постојао је у неким селима обичај да се момци из села скупљају у нарочитим зградама за њих, у *бећарницама*.

Ступањем у брак ступа се у ред одраслих, пуноправних чланова заједнице. Занимљиво је да су на свадбу пренети и неки обичаји који имају карактер обичаја приликом иницијације: на пр. бријање младожење, ударање младенаца. Ожењени има право приступа у друштво одраслих мушкараца, а удата у друштво жена. На овој класи леже сви терети у кући и у селу, иако она нема свих права.

Највише права и угледа имају класе стараца и баба. У ту се класу ступа са наступањем физиолошке старости и с појавом но-

¹ Тако је било и у градовима. У Призрену се све до 1912 год. није могао да оснује мешовити хор у српском певачком друштву, јер се нису могла да мешају мушка и женска деца.

вих радних снага које у кући одмењује старце. По правилу, старци не обављају никаквих тежих послова него само воде надзор над радом својих у кући као и над читавим селом. Свугде у селу, а не само у кући, одаје им се нарочито поштовање: пред њима се устаје, даје им се почасно место итд. И старци и бабе су чувари локалних традиција, обичаја и култова. Они су чувари и морала у селу. Нарочито је велика улога стараца. Они су ти који воде главну ако не и једину реч над сеоским и црквеним договорима, дакле веће стараца је главни чинилац у селу као заједници. У многим крајевима и селима за сваког домаћина односно старца има пред црквом, на сретселу или на гробљу усађен камен, где он седи кад се скупе старци. А сем ради сеоских послова, старци се скупљају о великим празницима. Њима жене из села доносе тада пиће и јело »за Бог да прости«, ради сећања и помена мртвих, и пред тим већем стараца клањају се о великим празницима све невесте из села. И на свадбама су старци као посебна дружина, а тако опет и старице. Сви старци у селу су појединим сељанима *дедовци*, а сви одрасли мушкарци у селу, без обзира да ли су род или не, међусобно се дозивају у Повардарју и у суседним крајевима са *бајко* или *бајте* (тј. брате). Можда је и честа употреба плуралних облика *вујковци* и *чичковци* успомена на прилике у неко раније доба.

Посебне култне заједнице. Готово сви од поменутих облика друштвених заједница (кућа односно задруга, род, село, па и поједине класе) су уједно и култне заједнице у оквиру једне цркве. Али на тлу Јужне Србије има и један такав облик култне заједнице који се својим обимом не подудара ни с једним од претходних. У дебарској (мијачкој) области, а изгледа и у неким суседним крајевима брсјачке области, обичај је да се по више домаћина односно кућа удружују и заједнички прослављају Богојављење и Јовањдан. Обележје такве заједнице, чији чланови могу сви бити од једног рода али не морају, јесте да набаве заједнички један сребрни крст и прибор за освећење воде. Сваке године се изабере један домаћин, *кум*, који ће до године приредити освећење воде и гозбу у својој кући за све чланове свог »*крста*«, када ће тај прибор предати новом куму.

Можда овом типу припада и заједница тримирција — оних који тако посте да по три дана не једу јела — у околини Ђевђе-лије, јер све тримирције из једне махале бораве заједно, заједно играју и заједно спавају.

ОБИЧАЈИ

У Јужној Србији има невероватно велики број народних обичаја. Овде ће бити приказани углавном обичаји из косовске и вардарске Јужне Србије.

а) Верски обичаји

Служба. *Породична односно родовска служба* (крсно име, слава) је обичај који се као карактеристичан српски обичај истиче

изнад свих осталих празничних обичаја. Због тога је у Јужној Србији била гоњена у прошлости. Велики њен непријатељ биле су бугарска пропаганда и егзархија, али ни из далека тако велики као грчке фанариотске владице. Обичај се сачувао, што је најбољи доказ колико је он нераздвојан од народног верског и духовног живота уопште. Додуше, у неким крајевима су непријатељи имали више успеха. Ако се изузму поједине породице по варошима, које су васпитане по бугарским или грчким школама, те су под утицајем школе и туђинске цркве напустиле службу (али се зна шта су служиле), слава је општи народни обичај у свим деловима Јужне Србије до Демир-Капије. Јужно одатле настаје област у којој су разне верске и националне пропаганде, а нарочито грчка јерархија, успеле да овај обичај потисну. Испитивањима *Св. Тановића* утврђено је да је служба у околини Бевђелије била општи обичај, па и данас има многих трагова од ње. У околини Струмице утврдио сам лично да је служба била општи обичај код раетског становништва све до друге половине XIX века, а нашао сам у Струмици и по селима знатан број кућа у којима се празновала служба без прекидања, па то чине и данас. Исто тако, служба је била општи народни обичај и код Срба у крајевима западно и јужно од данашњих граница Јужне Србије који су остали под Арбанијом и Грчком. Многе податке о томе је скупио и објавио проф. *Бор. Ж. Милојевић*.

О великој старини и снази овог нашег обичаја говори речито и чињеница да је и најстарији помен славе из ових крајева, из околине Охрида: год. 1018 Византинци су ухватили и ослепили на дан његове славе Вел. Госпође војводу Ивца. Значајно је да се у околини Охрида и Струге и данас Вел. Госпођа често слави као породична служба, док се другде тај празник ретко сусреће као породична служба.

Прво обележје породичне службе је обилата терминологија. Сам обичај зове се разним именима у појединим крајевима, а постоје и многи називи за поједине моменте и обреде у току служења. Највише је распрострањен назив *служба*, исто дакле као и у западним српским крајевима. Тај назив је нарочито распрострањен у Повардарју и у суседним областима (шопски крајеви и Македонија). Веома је распрострањен и назив *слуга*, који се сусреће углавном тамо где и назив служба. У Скопској Црној Гори, на Косову, у Метохији и Старом Колашину се чују и називи *слава* и *свешти*; и у околини Охрида се чује назив *свешти*. Веома често се и у Повардарју чује назив *ден* (Железник, околина Велеса и др.), у Дебру *големдан*, у Скопској Котлини *сведен* (тако и код Мијака) и *свештац*. Уопште, у једном истом крају постоји упоредо по више назива тако да се сви поменути могу сматрати као општи. Тако на пр. у Маријову су познати ови називи: *ден*, *сведен*, *слуга*, *служба*, *свештога*. У малом пределу Горној Реци говори се *слава*, а код правих Мијака *слава* и *сведен*. Чести су изрази којима се обичај назива описно: *чиним*, *молим*, *ошћивам*, *кршим колач*, *дижем пресвешта*, *кревам леб* и сл. У Доњем Колашину се обично

говори *крсно име*, али се чује и *свѣто*. У Метохији, Старом Колашину и Ибру разликују се *велика* и *мала слава* или *ѣреслужак* (последња је прислужба), а на Косову *зимна* и *летња* или *мала слава*. Прво вече уочи празника зове се *кана*, *заслуг* или *заслуга*, на Косову *навечер*, сутра је *ден*, *сведен*, *слуга*, *служба*, а по празнику *ѣаѣарица* или *ѣаѣерица*. У Метохији веле и *исѣраѣница* за трећи дан. У Призрену и на Косову дан после славе је *слуга*, а трећи дан после славе се зове *ѣаѣарица*, на Косову и *ѣраћеније*, *исѣраћеније* или *ѣослуга*. Слави се свуда, дакле, по три или четири дана.

У динарским крајевима често породичне службе падају и у празнике у летњој половини године, као што су Ђурђевдан, Петровдан, Илиндан, Пантелијевдан и др. У косовској и вардарској Јужној Србији праве славе падају по правилу само у зимску половину године, а само по изузетку се може наћи која служба у летње доба; у области око Дебра и Охрида доста је родова који славе Вел. Госпођу. У летњој половини године држе се, сем сеоских, још само личне заветне славе и старе прислужбе (мала слава, летња слуга), јер је у околини Скопља, на Косову, у Метохији и Ибру и околини Бијелог Поља у обичају да се у лето прославља празник истог имена као и празник у зиму кад пада права породична служба, на пр. зимски и летњи св. Никола.

Узима се да славе односно сезона слава почињу с празником св. Петке (14 октобра по ст.), па се вели: света Петка прва слуга. У Јужној Србији највише породичних слава пада на дан св. Николе, затим долазе св. Димитрије, св. Арханђел, св. Петка, »посни« св. Ђорђе, св. Јован (7 јануара), св. Меркурије, Пречиста (Ваведење), св. Мина и св. Ст. Дечански (оба празника падају 11 новембра), св. Андреја, св. Врачи итд. Пада у очи да је у околини Куманова честа служба на дан св. Саве Освећеног, а има да се слави, сем св. Краља, и чисто српски светац св. Арсеније, српски патријарх (у Которији).

У припреме за службу спада на првом месту пост. Док се у динарским крајевима само по изузетку пости пред службу, и то по завету, на пр. по недељу дана пре св. Саве, у косовској и вардарској Јужној Србији је правило да се пред службу пости седам дана, у околини Криве Паланке по 3—14 дана, ако већ сама служба не пада по себи у време поста, као што је на пр. случај код оних који славе Никољдан. Исто тако је правило да се у поједине дане службе, ако сви не падају у пост или мрс, спрема јело како би се спремало и иначе тог дана, тј. у среду или петак посно. Ово друго правило важи у свему и за спремање јела о погребима и задушницама

По правилу, породична служба почиње увече уочи самог празника ком се служи, а завршава се сутрадан по самом празнику, а у косовско-метохиској области тек прексутрадан. Свештеник треба да на дан или два пре службе посети кућу и освети воду; с таквом водом треба да се умеси колач за службу. Вече уочи празника је најсвечанији и највеселији део службе. Тада долазе гости који се

раније позову, *кане* (отуда и назив кана), из истог и из других села. Из села долазе само људи, а људи из других села воде собом и жене. Обичај је по селима да се уочи славе раздаје по сродничким кућама у селу од јела спремљеног за славу, а у варошима је за турског времена био обичај да имућнији шаљу јела затвореницима. Пошто се гости искупе у кући, неко време проведу у разговору и пијући уз мезе. Кад буде време, престаје се с мезетисањем, а на трпезу износе све што треба за обред и спремљена јела, и отада све иде по нарочитом ритуалу.

Главни црквени обред који треба да се изврши о служби јесте кршење или ломљење колача. Свештеник био требао да дође на заслуг и да изврши тај обред пре вечере, а пошто су се гости искупили. Али како у сваком селу нема свештеника или он не може стићи свима на време, остаје то за сутрадан, а многи носе колач и остало сутрадан његовој кући или у цркву да се обави обред. У неким крајевима, на пр. у Старом Колашину, сами учесници »подижу славу«, тј. дижу увис колач и окрећу га трипут. О заслуги се наздравља по нарочитом реду у славу светитеља односно празника, домаћина и др., и тада се певају песме. Певају се само песме озбиљне садржине, побожне или световне. Побожне су или пригодне о свецима којима се служи или с општим верским мотивима, а световне су само епске песме о Марку Краљевићу и о другим јунацима из наше прошлости. Славске песме су општа појава у Јужној Србији, па их је било и у околини Струмице.

За црквени обред о слави, који ће се обавити на заслуги или сутрадан, на дому или у цркви, спремају се: кувана пшеница, панагија или пресвета, вино, свећа, суд с водом (ако свештеник није већ раније светио воду), један или више »колача« (у Дебру »свети хлеб«), како је где обичај, кита босиљка и мало тамњана.

Пшеница је по правилу кувана, а у њу се понегде додају шећерке и ораси. У крајевима на истоку од Пчиње доноси се живо жито. На Косову и у Морави се не спрема пшеница за службе које падају на Арханђеловдан и Илиндан. У Ст. Колашину спремање пшенице је уведено тек отскора, а у херцеговачком делу Санџака и у Вasoјевићима и данас ретко ко да спрема пшеницу за славу. Свештеник ће пшеницу осветити и прелити вином, а прелиће и колач, пре него што га преломи. Обично од колача узима свештеник половину. Колачи се украшавају разним шарама од теста. Панагија је уствари просфора, мали хлепчић, на ком је отиснут знак крсника. На много места носи се само панагија, особито о преслави. Свећа, једна или две, гори у пшеници само док траје обред. Многи су обичаји и веровања који одређују ко ће и у којој прилици јести пшеницу и колаче. Панагију обично поједу укућани на патерицу изјутра.

Сутрадан, на сâм дан службе, укућани и њихови гости одлазе у цркву, ако је има у селу, а гости са стране иду у посете и по другим кућама у селу. Гости са стране остају и на обеду, па и на вечери, а место гостију из села који су били на заслуги позивају се други на ручак. Жене из села долазе у посете тек на патерицу,

али у околини Скопља долазе и на сâм дан службе. На Косову и у Призрену жене долазе на слугу, а о праћенију или послужи се испраћају гости са стране. У околини Ђевђелије, где је слава напуштена, као успомена на њу остало је да само »дигат панагија« (секу колач) и да носе прилоге цркви или да односног дана само дочекују госте и чaste их ракијом и кафом.

Свуда где има службе има и *прислужбе*, тј. да се поред једне главне слави још по једна споредна служба, а може их бити и више. У неким крајевима, на пр. у Средачкој Жупи, Дебру и др. свака кућа има преславу. Такав карактер имају већ поменуте мале или летње славе или слуге. У употреби су и други називи: *прекрићавање* и *прекрића колач* (Скопска Црна Гора), *криш колач*, *крева пресвета* (околина Скопља, Велеса и др.), *џанађија* (околина Криве Паланке), *прислужак* (Метохија), *колач прейевујет* (у Поречу) итд. О преславама је главно црквени обред, па и тај поједностављен: обично се само спрема панагија или пресвета са пшеницом. Слављење бива само у току дана празника, а уколико и долазе гости то су само најближи сродници.

Преславе су веома разноврсне по пореклу. За многе се не зна када и како су постале. То је нарочито случај где се у лето слави о празнику истог имена каквог је и празник главне службе. Многе преславе су постале на тај начин што су појединци улазили у друге куће као домазети или посинци, примали славе тих кућа а задржавали и своје, па им је једна постала службом а друга прислужбом. Исто тако многе су прислужбе по завету: ради здравља или среће у имању нека кућа се заветује па прислужује неком свецу, и таква прислужба остаје. Има и прислужби које су постале преношењем имања: они који наследе или купе туђе имање, обавезују се да узму и славу продавчеву себи као прислужбу. То је честа појава у околини Скопља и др., а правило у Дримколу. Врло је чест случај да неки род има прислужбу на дан када је славило село из ког се он иселио. Напоследку, и од личне заветне службе може да постане породична служба на тај начин што синови продуже да прислужују свецу ком се био заветовао њихов отац или други предак. Заветна слава често је праћена клањем жртве, курбана.

Породична односно родовска служба је обичај који држе и католички Срби, па и католички Арбанаси, а од ње има трагова и код помуслимањених Срба, не узимајући у обзир што и Арбанаси, пореклом из племена Северне Арбаније, имају предања да су славили док су им преци били хришћани. Тако славу имају односно имали су је сви католички Срби у Горњој Морави и на Косову, па и љарамани, криптокатолици. Славу код призренских Латина искоренили су католички епископи, а држе је још католички Арбанаси по Метохији, али су и они пореклом из Северне Арбаније, где се и данас држи слава (феста). Поједине славске обичаје држе и данас помуслимањени Срби у Поречу, Средској Жупи, Дреници, Ругови: знају шта су им славили стари, тог дана не раде, неки примају и госте, пале свеће и сл,

Овде се може поменути и слављење *имендана*. Грчка јерархија, а после и бугарска пропаганда и егзархиско свештенство, настојали су да место славе уведу имендан. У варошима, а изузетно и по селима, успели су да уведу имендан, који је и код Бугара обичај скорашњег постанка, али се поред њега одржала и слава. Имендан празнују само мушкарци, и то одрасли, и обично без икаква црквеног обреда или уз обред исти као код личне заветне службе (подизање панагије).

Опште славе. И општих слава има разних врста. То су црквене и сеоске, предеоне и еснафске славе. Веома често се црквена и сеоска слава проводе у исти дан, на празник свеца ком је посвећена црква, и мешају се обреди, али су то ипак два доста различита обичаја. Свака је црква посвећена неком свецу или неком догађају из живота Христа и Богородице. Кад се празнује та успомена, онда слави и односна црква. У цркви буде свечана литургија, а после ње се обави освећење воде и црквеног колача, који спрема епитроп односно сама црквена општина. О црквеној слави долазе гости и из других села, који се разместе код својих сродника, кумова и пријатеља, а после обеда је обично *собор, собир, собур* (сабор), *ордија* или *панагир* код цркве или на сретселу, у ком учествују не само омладина и одрасли него и гости са стране. Веома је раширен обичај да на дан црквене славе и поједине куће у селу преслављају, »дигат панагија«, а сваки уопште прима посете. Црквених слава има у селу онолико колико има цркава, јер их често има по више, али се свечано прославља обично само слава главне цркве.

Док је тако свака црквена и манастирска слава уједно и слава свог села, има сеоских слава које нису у исто време и црквене. И док црквене славе падају по правилу у празнике у месецу мају, јуну и јулу, ретко доцније, сеоске славе падају већином у зимску половину године: Митровдан, Атанасовдан¹ најчешће, али многа села, особито у средњем Повардарју, славе на дан св. Илије (20 јула). И сеоских слава може да буде више, нарочито у селима око Пчиње где по сеоском синору имају камени крстови, посвећени појединим свецима, те се у односне дане искупљају сељаци код појединих крстова.

Сеоска слава може да се проведе и без свештеника, уз главно учешће домаћина из села. Претходно се на рачун целог села набави што треба, а главно је да се набави потребан број животиња које ће се клати као курбан. У мањим селима доста је један ован, а у већим се коље по више брави, па и говеда. Жртву коље само мушкарац, по нарочитим прописима. Где је још у обичају да се од жртве спреми јело за заједнички обед, вечеру уочи празника, кувају само мушкарци и они учествују једини у ритуалном обеду, али се свакој кући пошаље у чему мало од јела, тако да и свако

¹ Ако село слави св. Атанасија, онда слави 18 јануара, а ако је црква посвећена св. Атанасију, онда је црквена слава 2 маја.

чељаде у селу окуси од тог јела односно од жртве. Где је тај обичај напуштен, свакој кући се шаље део пресна меса.

Веома често се кољу курбани и о прквеним славама и у дане којима су посвећени поједини »крстови«. Обичај клања сеоских курбана постепено се напушта. Пада у очи да сеоске славе падају на ограничен број празника и да се ту запажа нека обласна подела. Тако на пр. у Горњем Повардарју сразмерно најчешће се слави св. Атанасије, у источном Повардарју св. Илија, а у доњем Повардарју, ближе Солуну, солунски св. Димитрије. Вероватно је обласно јединство у том погледу некада било боље изражено: наиме, и сеоске славе се мењају услед миграција, по договору, увођењем нових које потискују старе и сл.

У времену око Спасовдана па до Духова свако село приређује литију ради благослова поља: *носат крсти*. И то је врста сеоске заветне славе. Учествоју само мушкарци. Где село или црква слави Спасовдан, летњег св. Николу, Духове или неки други празник у то време, у пролеће, онда је и ношење крста везано за тај дан односно спојено са сеоском или црквеном славом.

Храмовне славе великих и познатих манастира имају карактер предеоних слава. Такав је на пр. случај у Поречу, где цео предео слави Малу Госпојину, славу манастира св. Богородице, на Косову око Грачанице, у Скопској Црној Гори о Великој Госпођи итд.

Најзад, поједини еснафи имају своје славе, прослављање светаца својих заштитника. По селима су ретки еснафи, те су ретке и такве славе. По градовима је еснафска организација готово сасвим уништена, али је остао обичај да занатлије истог заната, једног еснафа, и сада заједнички прослављују свој *џир* на дан свеца који се сматра оснивачем или иначе заштитником заната. Сав трошак носе мајстори заједнички, бирају једног домаћина који ће се старати о слави до године и сви на дан свог пира примају посете код својих кућа.

Божих. Циклус божихних обичаја почиње божихним покладама а завршава се Богојављењем односно Јовањданом. Од предбожихних обичаја најважнији су они који се изврше на дан св. Игњатија (20 децембра по ст.) и на Бадњи дан. На *Игњет* или *Игњет* веома је у обичају да се гата какво ће бити време у наредној години. У Повардарју врше се тог дана неки обичаји карактеристични за Бадњи дан и Божић: долажење полазника, царање ватре, забрана изношења огња из куће. Раније су у Сирињу у времену од Игњата до Божића ишле кроз села поворке калинарки, девојака од којих је једна била маскирана као невеста а две као старци.

Бадњи дан се у највећем делу Јужне Србије зове *Коледе*, а вече тог дана *Бадник* (Бадњик), *Бадњивече*, *Бодник* (Дебар). Обиље је обичаја који се изврше тог дана, али је главни и општи усецање, доношење и налагање бадњака. Све те радње врше се уз многе друге мање обичаје. Бадњак се сече најчешће од храстова дрвета, али и од букова, па од дивље крушке и др. Највише је распрострањен обичај да се за бадњак узима једно дрво, али је

веома раширен и обичај да се узимају по два дрвета. Међутим, у Васојевићима се доноси онолико бадњака колико има мушке чељади у кући, а у околини Бијелог Поља за свако мушко чељаде по три бадњака. Општи су обичаји даље: гатање по угљевљу од бадњака и на друге начине о роду у наредној години, мешање нарочитих обредних хлебова за Бадње вече, врачање за плодност и одбијање злих чини од куће и стоке, уношење и простирање по кући сламе (која се на Божић употребљава за разна врачања), спремање нарочите вечере итд. У један од обредних хлебова ставља се новац: биће срећан преко године онај коме у део падне комад с новцем. Међу послastiцама тог дана нигде не смеју изостати ораси. У вардарској Јужној Србији је општи обичај да на Бадњи дан обилазе све куће у селу поворке дечака, *коледари*, који певају нарочите песме и добивају дарове. У Васојевићима и херцеговачким пределима стока се увече проводи између две свеће, а у вардарској Јужној Србији рогатој стоци се ставља на рог а коњима на самар по једна упаљена свећа. На Бадњи дан и у ноћи уочи Божића врше се разна обредна обилажења око огњишта и око куће, највише ради одбране од чини.

Божић се слави три дана. Ти дани се зову *Божић*, *Средњи дан* и *св. Стефан*. Првог дана се врше у кући обичаји који су продужење обичаја од Бадњег дана, а другог и трећег дана се праве међусобне посете. Људи се поздрављају са: »Христос се роди!« На Божић треба у кућу да дође полазник, који се свечано дочекује, сем у крајевима где он долази већ на Игњатијевдан. У динарским крајевима уводи се у кућу и животињски полазник, во. Готово је општи обичај да се на Божић треба омрсити месом од врапца. Од главње од бадњака праве се крстићи који се стављају на зграде и њиве, а божићна слама се износи на њиве и везује на родна стабла, којима се прети да ће их посећи, ако неће да рађају. Општи је обичај био пуцање из пушака на Божић. Кокошкама се даје храна у кругу од конопца на земљи. Спремају се и једу нарочити обредни хлебови, а општи је обичај да се за Божић закоље што. Свуда се певају нарочите божићне песме. На Косову и у Санџаку (Рашкој) изводе се обичаји као и о слави: приликом обеда пију »у славу«.

Многе од божићних обичаја врше и сада помуслимањени Срби, па и Арбанаси и Турци. Тако муслимани у Гори и Дреници доносе и горе бадњаке, а врше и друге обичаје као православни Срби. Муслимани у Средској ложе бадњаке, доносе сламу у кућу, једу кестене и орахе итд., а Арбанаси у Самодрежи на Косову секу по три бадњака, гатају по угљевљу од бадњака и спремају за Божић смокве, орахе и кестење.

Некршћени или несрећни дни су дванаест дана од Божића до Богојављења. Верује се да тих дана нема крста и да у то време, особито ноћу, обилазе разна зла демонска бића. У то време пада и празник *Василица* (у северозападном делу Јужне Србије *Мали Божић*), *Нова година* када се спрема колач *василица* (*василица* у Васојевићима), а у околини Скопља и на Косову и бакр-

дан или топеница, који се сматра као »мечкина повојница«. Иначе у ово време од Божића до Богојављења обилазе по селима косовске и вардарске Јужне Србије поворке које изводе обредне игре драмског карактера. То су добро познате дружине *русалија* у околини Ђевђелије, немаскираних играча с дрвеним мачевима, у горњем Повардарју дружине маскираних *џамалара* или *џемалџија*, у Маријову дружине *бабара*. Поред тих, на дан Василице иду групе дечака, *суровари*, те дебелим штаповима лупају по кућним вратима, вичући: сурова, сурова!

На *Водице*, *Водокрс* или *Богојављење* врши се свечано освећење воде. Од народних обичаја могу се поменути као општа гаџања о здрављу и роду у години те веровање о отварању неба у ноћи уочи Богојављења. У вардарској Јужној Србији је раширен и обичај да иду поворке девојака, *водичарке*, певају пригодне песме и скупљају дарове. Особит је обичај у мијачкој (дебарској) области и суседним јој деловима брсјачке области да се образују од по већег броја кућа заједнице које заједнички приређују свећење воде и гозбу. Био је и по селима и по варошима обичај да се у реци, ако је има, окупају све младожење, које се не откупе вином.

Од осталих празника у зимским месецима само још *св. Трифун* (св. Трипун) има већи значај, а у северозападном делу Јужне Србије *св. Сава*. Док нису почели да пропадају виногради, св. Трифун је био велики виноградарски празник. Свако би у свом виноградом закројио и окопао неколико чокота, прскао чокоте освећеном водом, па би се онда сви присутни частили. Иначе је то више женски празник.

Празници у пролеће. Први дани марта се сматрају почетком пролећа односно лета. Стога се 1 март у дебарској области зове *Лейник*, другде *Марш*. Исти или слични обичаји врше се и на *Младенце* или *Мученике* (9 марта), које славе и муслимани под именом *Султан невр*. Врло је раширен обичај да се у те дане пале буњишта или слама, да не би било бува и змија. Исто тако да се на дан Мученика попије четрдесет чашица ракије. Тих дана се, по народном веровању, појављују змије.

Благовез, *Благовес*, *Благовјес* је велики народни празник. Пада увек у ускршњи пост, и тог дана треба да се једе риба. И тог дана се пале буњишта и слама. Женској деци се тог дана буше уши за обетке.

Ускршњи пост целим својим трајањем пада у пролеће. Циклус ускршњих обичаја почиње већ на три недеље пре почетка поста. Субота пред Месне покладе су *Задушнице*, када се иде на гробље и тамо раздаје за мртве. Држе се још двапут опште задушнице преко године: уочи Духова и пред Митровдан. *Прочка* се у косовској и вардарској Јужној Србији зове дан Белих поклада. Тог дана, пред улазак у пост, међусобно се посећују сродници, кумови и пријатељи: млађи иду старијим, једни другим »проштевају« (опраштају) увреде и пакости. Општи је обичај да се у кући после вечере обеси о концу ољуштено кувано јаје, па се заљуља, и онда сви присутни настоје да га ухвате устима. То је *ламкање* или

амкање. Раније је био обичај да се на *Чистић* *понедељак* деца први пут воде у школу, а и сада тог дана искувавају суће у ком су кувана мрсна јела. И на *Прочку* се увече пале и прескачу ватре.

Ускршњи пост се и данас држи веома строго, нарочито прва и последња недеља. Веома је у обичају да се неко време тримери, тј. да се у три дана једе само једанпут. Тако чини старији свет, а и девојке.

На *Тодорицу* (Тодорову суботу) вари се пшеница или пшеница и кукуруз или грах, и то се заједнички једе код цркве или на гробљу, а што остане носе кућама. Жене остављају од тих зрна за врачања преко године.

Као што је улазак у Ускршњи пост праћен многим обичајима, тако исто се изврше многи обичаји у последње дане поста: *Лазареву* суботу и *Цвети*, у току Велике недеље, особито на Велики четвртак и Велики петак.

Општи је обичај да на *Лазареву* суботу иду поворке девојчица по селу, које иду од куће до куће и у свакој кући певају нарочите, лазарске, песме. То су *лазарке*, *лазаренке* или *лазарице*. Дарове које скупе поделе после међу собом. У охридском Дрим-колу не иду девојчице него иду као *лазари* младићи. Иначе, ови обичаји падају у ону групу обичаја који губе своју животну снагу, те их преузимају Цигани. Тако већ и по Јужној Србији, особито у Повардарју, као *лазарице* иду циганске девојчице. Пред вече на Лазареву суботу жене иду на гробље и раздају.

На *Врбницу*, *Цвети* или *Цветнице* у цркви се освећују цвеће и врбове гранчице, које се носе кућама. Обично се тог дана причешћују невесте.

Велики четвртак, *Велики петак* и *Велика субота* су дани у које се ништа не ради, него се марљиво посећује црква. Ове дане поштују и сви муслимани, без обзира на народност. На Велики четвртак се кувају и бојадишу ускршња јаја. Спремање ускршњих јаја је општи обичај. Прво јаје које се бојадише зове се *сираниник* и њим мајке потрљају децу по образу да би била здрава и румена као то јаје. У Вучитрну се страшник нашара на средопосну среду, а скува с осталим јајима на Велики четвртак. То се јаје чува да се баци у двориште кад пада град, па да се град застраши. У околини Куманова почну шарати јаја за Ускрс још на Тодорову суботу. Као Велики четвртак сматрају се у Повардарју и код православних и код муслимана сви четвртци до Спасовдана.

Велик дан, *Велигден*, *Васкрс* је велики хришћански празник, али је у народу сразмерно мало обичаја. Празнује се три дана. Првог дана се иде у цркву, а другог и трећег међусобно у посете. Међусобно се поздрављају са: »Христос воскресе!« Посетиоци се даривају ускршњим јајима. И сваком муслиманину је много стало до тога да од суседа или познаника хришћанина добије о Ускрсу јаје. Средњег, другог, дана Ускрса носе се црвена јаја и на гробове. Првог и другог дана бивају у селима сабори, а у многим селима иду крстоноше на сâм Ускрс. Има и нарочитих ускршњих песама

Први петак по Ускрсу је народни празник: *Источни петак* или *Балаклија* (тј. Богородица Балаклија, Рибља Богородица). Тог дана, пре сунца, болесни највише иду на »лековите« и свете воде (источнике), а здрави на излете. Значајно је да се тај дан на Овчем Пољу зове св. *Стефан (Дечански)*, те се силан свет окупља у варошици Св. Николи код кладенца и цркве св. Стефана Дечанског.

Ђурђевдан, Ђурђовден је највећи народни празник у пролеће и један од највећих у току године. Безброј је обичаја, врачања, и гатања који се врше тог дана, а све ради здравља, плодности и напретка чељади и стоке. Ђурђевдан је општи празник: празнују га не само православни Срби и Цинцари, него и муслимански Срби, па и Турци, Арбанаси и Цигани, али ипак православни Срби са много више обичаја и магиских радња. То су обичаји и радње који су углавном исти као и код осталих Срба и других народа на Балкану. Неколико дана пре или у последњи дан уочи Ђурђевдана жене иду да беру биљке које ће употребити у врачању на сâм Ђурђевдан. Тако се у околини Скопља бере преко седамдесет разних врста биљака: неком се опасују да буду дебели, неке стављају у воду за умивање, неке у крму стоци да би била напредна и давала доста млека итд. На Ђурђевдан устају рано, пре сунца, залажу се белим луком пре него чују глас магарета, пуцају преко стоке док је закрмљују, у њиве задевају младе гранчице итд. Био је општи обичај да се не једе јагњеће месо пре Ђурђевдана: на Ђурђевдан се закоље јагње као курбан, и тада први пут у тој години једу јагњеће месо. Тог дана први пут се музу овце и први пут се окуси од млека и сира. Опште је веровање да жене чињарице уочи Ђурђевдана јашу голе на вратилима и одузимају млеко стоци. Ради одбране, око стаја се посипа пепео или просо. Општи су обичаји да се тог дана куће и зграде ките зеленилом, да се омладина умива росом, омахом или водом у коју је стављено црвено јаје, да се љуља, да се сви мере на кантару, да се гата о удаји и о роду усева у наредној години, итд. Певају се многе нарочите песме. Дечаци граде у време око Ђурђевдана свирале. На Ђурђевдан славе многе цркве и манастири, а св. Ђорђу су посвећена и многа друга култна места, те тог дана буду многи сабори.

Ђурђевдан се узима и као важан рок у години: с њим стварно почиње народна рачунска година. Наиме, на Ђурђевдан су ступали на дужност нови сеоски главари и службеници, па је са службеницима и данас тако на много места, а слуге се још увек погађају тако да ступе на посао на Ђурђевдан. Од Ђурђевдана до Митровдана је тачно половина године, па се слуге обично и узимају само на по пола године: од Ђурђевдана до Митровдана или од Митровдана до Ђурђевдана.

На осам дана после Ђурђевдана је *Јерemiјевдан, Јерemiје, Еремија* или *Ремија* (1 маја по ст.), који се празнује због змија: змије и гуштере терају тог дана од кућа у море или у планине. Веома је раширен обичај да се на Јерemiјевдан копа земља од које ће жене градити препуље тог истог дана или у који подесан дан доцније.

Спасовдан, *Свети сас* није праћен нарочитим обичајима, али тог дана славе многе цркве и тада у многим селима иду крстоноше. У Васојевићима и Доњем Колашину на Спасовдан стављају у крму за стоку нарочите траве и дају стоци со, а на зграде, кућу и њиве стављају се крстићи од лесковине.

У време око Бурђевдана или Спасовдана обавља се свечани *стриг* оваца, који је код правих сточара велика свечаност. Правило је да се овце једног домаћина морају острићи у току једног дана, те се стога тај посао обавља мобом. За оне који су стригли приређује се свечан обед, за који је заклано једно јагње, курбан. Општи су обичаји код стрига да се острижене овце прскају водом у којој су стригачи опрали руке и ножице и да се пуца преко оваца.

Свети Дух, *свети Дуси*, *Дуовдан*, *Света Тројица* (Духови) су празник који се празнује три дана, али се строго празнује само први, недеља. У неким селима у ове дане иду крстоноше. У Повардарју је обичај да првог дана Духова жене раздају јело и врше се други обичаји у вези с култом мртвих: црква и гробови мету се ораховим лишћем, којим и крстове украшавају, сирочади се деле бардачићи с водом да се то нађе за мртве на оном свету. Где је постојао обичај раскопа (поновног сахрањивања), кости су обично на Духове преношене у општу или породичну костурницу.

Празници у лето. У летњим месецима има више већих и мањих празника (Ивањдан, Петровдан, Илиндан, Преображење итд.), али о тим празницима нема много обичаја. Издвајају се три дана *Горешњаци*, *Горешници* или *Чурици* (Огњена Марија, 17 јула, дан пре и дан после), када се не раде никакви послови ни у пољу ни у кући да се не би упалило жито. У крајевима бившег Санџака (Васојевићка Нахија, Доњи и Стари Колашин, околина Бијелог Поља, Сјенице и Плеваља) обичај је да се уочи *Петровдана* носе лиле око торова. *Илиндан* је у вардарској Јужној Србији често сеоска слава с клањем курбана. *Црнден*, св. Јован Црнориз, *Усековање* (29 августа) је веома тежак празник, те се најстрожије пости. Не једе се ништа црвено, нити се што сече ножем. Гледа се у који је дан пао тај празник, па се у тај дан преко године не почиње никакав посао.

Потраје ли у летњим месецима суша дуже времена те запрети опасност усевима, онда се образује поворка сиромашних девојчица из села које иду од куће до куће и играју, певајући нарочите песме којима се моли за кишу. Те песме имају по правилу припев: ој додоле! Те поворке се зову *додоле*, *додоларке*, *додолице*. Главна од девојчица је увијена у траву и лишће. Њу прскају водом кад играју пред неком кућом. Додоларке добивају дарове које после поделе међу собом. Обичај се и код Срба у Јужној Србији већ преживљава, те се место девојчица из села често виде циганске девојчице које долазе нарочито из вароши и којима је то једна врста приређивања.

До краја августа свршиће се већ и са жетвом стрних жита. И *жетва* је прилика коју прате многи обичаји и радње ритуалног

карактера. Жетва се обично обавља мобом. Стога рад тече с весељем: певају се и нарочите песме, а кад се сврши посао, буде свечана вечера за све учеснике. И у Јужној Србији је познат веома распрострањени обичај да се последња руковет класја остави на њиви непожњевена или се ишчупа уз нарочите обреде и носи кући. Та је руковет *брада*, *брада на дедо Госиода*. Где се та руковет узима, увезу је црвеним концем, оките цвећем и босиљком и свечано носе у домаћинов двор, па од ње исплету као лесу, која се остави у хамбар. Кад буде време сејању, онда се најпре то класје истрља и најпре се та зрна баце у њиву. Од пшеничног класја праве и друге лесе које се вешају по кући као украс. Таква леса се зове *брада* или *амајлија*. А кад се доврши вршај, онда се украшава стожер: увезе се сламом, а привежу се још и метла којом се мело гумно и разно цвеће. Ови су обичаји исти и код православних и муслиманских Срба.

Празници у јесен. Са септембром почиње јесен. Православна црква празнује 1 септембра св. Симеона Столпника, и тај се дан сматра у православној цркви почетком црквене године. Народ у Јужној Србији зове тај празник само *Симеон* или *Симион*, али се у неким крајевима чује и *Јелисеј* (околина Скопља) или *Алисеј* (околина Куманова), ма да црква пророка Јелисеја празнује 14 јуна. У косовској и вардарској Јужној Србији је општи обичај да се тог дана излази на прво орање и сејање односно да се тада благослови семе за прво сејање, које ће бити свакако у току септембра. Много је обичаја и прописа које мора да изврши орач односно сејач. Пре свега, он иде на тај посао »чист« (извесно време се уздржавао од сношаја) и празнично одевен, а на њиву му се доноси добар ручак на који он позива све суседе и пролазнике, али од погаче и банице даје најпре воловима. Ником ништа не даје се тог дана из куће на зајам. За сејање се узима семе које је освећено у цркви; овај се обичај већ готово изгубио. У семену сејач носи и разне ствари као: јаје, босиљак, сребрни новац, четку, грозд и сл. Јајце ће се ставити под трећу бразду у орању, а оне ствари су ношене да би после жито било густо као чешаљ, бело и чисто као сребро итд. У томе има много локалних варијација. Приликом сејања пази се да се почне у срећан дан, особито у понедељак, и у време док месец напредује.

У току јесени има више мањих и већих празника: Мала Госпојина, Крстовдан и др. Истичу се *Мрашњињаци* или *Маршњињаци* (11 новембра), који се празнују због прва, змија и вукова, и *Мишировдан*, општи празник не само свих Срба него и свих Арбанаса и Турака, јер се тај дан сматра почетком зимске половине године и за њега везују многи рокови.

Помињао сам како муслимански Срби, па и други муслимани, врше многе обичаје као и православни Срби о Божићу, Марту, Благовести, Ускрсу, Ђурђевдану и другим хришћанским празницима, а имају и трагова од породичне службе. Док на тај начин и у култу и култним обичајима одржавају многе везе са православним Србима, они су, као муслимани, с друге стране попримили

и држе и праве исламске празнике: *Мевлуд*, *поси* рамазан, *Рамазански* и *Курбански бајрам* и прослављају их као и остали муслимани: не раде, облаче ново, међусобно се посећују и кољу прописани курбан о Курбанском бајраму.

б) Обичаји у личном и породичном животу

Обичаји приликом рођења. Пород се цени необично много, нарочито мушки. Брак без деце сматра се великом несрећом и Божјом казном. Бешчедни супрузи чине све што им се препоручи да би дошли до деце: иду на лековите воде, у чувене манастире и текије, чине завете итд. Који имају само женску децу труде се опет да добију и синове. Кад већ ништа не помогне, онда се приступа узимању посинка односно довођењу домазета у кућу да би се имало ослонити на кога у старости и коме предати кућу и имање.

Невероватно је велик број прописа и забрана којих мора да се држи трудна жена, нарочито у погледу јела и кретања, али све до самог порођаја ради све послове у кући и у пољу. Сам порођај се крије, и стога се породиља порађа на скривеном месту или где у кући где нико више нема приступа. Чак ни глас јој се не сме да чује. Нека искусна жена или бајалица биће *бабица*: она ће детету повезати пупак и купати га прва три дана. Да породиља не добије породиљску грозницу (*навој* или *нави* у Повардарју), да детету не нашкоде разна зла бића (*бабици* у околини Скопља) и да се ни оно ни породиља не урекну, употребљавају се разна средства: гребени, рогови, вода, катран, чађ, плава боја, бели лук, хамајлије итд., не даје се из куће ништа на зајам за 7 или 40 дана, дете се чува да га не обасја месец, породиљу и пелене не сме мрак затећи напољу итд. Рођаке и сусетке долазе породиљи у посету и доносе понуде, нарочито погаче, пите и тиганице. Код поарбанашених Срба био је обичај да пуцају из пушака кад се роди мушко дете. Велики значај у животу детета приписује се трећој вечери после рођења, јер у току те ноћи долазе да одреде детету судбину суђенице: *уречници*, *наречници* или *суђеници*. Код муслимана је очувана успомена на ово веровање у обичају да се детету даје име треће вечери по рођењу.

Ако је новорођено дете слабо или ако су родитељима раније умирала деца, дете се крштава одмах, иначе до седам дана. Око Таре и Лима било је раније да се крштавају већ одрасли дечаци, јер није било довољно свештеника или што родитељи нису имали могућности да на време крсте дете. Они којима се не држе деца мењају кума, који се иначе нипошто не мења, на тај начин што изложе дете на пут, па ће кумовати први ко наиђе. Таквом детету се даје и име које ће га одржати на животу: Трајан, Живко, Стојан, Стоја и сл.

Кумови и кумство су у Јужној Србији под заштитом св. Јована, а у Скопској Црној Гори се чак узима да је кум св. Јован. Породиља (*леунка*, *лауса*, *лоуса*) се сматра нечистом за четрдесет дана после порођаја. После четрдесет дана жена иде у

кркву с дететом да јој се чита молитва; у градовима породиља после четрдесет дана иде и у бању да се окупа.

У свим приликама (рођење, крштење, посете) обичај је да се даривају дете и породиља, а она дарива нарочито кума.

Кад дете прохода, и то је свечаност у кући и тада се меси баница, кравај или погача, већ како је где обичај.

Општи је обичај да се мушком детету, кад му буду три или пет година, свечано стриже први пут коса: *сѣриг* или *сѣрижба*. Стриже му косу кум с крштења, који том приликом дарива дете, а кума дарива дечија мајка. Ако се у родитеља не држе деца, стриг се врши одмах по рођењу или пре године дана. И код муслимана се врши тај обичај, те лице, неки сродник или кућни пријатељ, које је детету стригло косу постаје *кумбар*. Може бити да православни буде кумбар муслиманину и обратно. Обичај се губи, јер је скопчан с великим трошком: у најбољем случају свечано се стриже коса само првом сину.

Женидба и удаја. Ступање у брак не само да је жеља него и дужност сваког одраслог и здравог момка и девојке. Не ступају у брак само они који имају тешке физичке недостатке: слепи, сакати и сл. Велика је несрећа за оног који не моћне да нађе девојку те остане целог живота у целибату: тога има само у селима и малим пределима који су са свих страна опкољени Арбанасима, те тешко сваки мушкарац може да нађе жену. Пошто влада несразмера између броја младића и девојака, свака девојка има изгледа и могућности да се уда: не само оне које нису имућне и лепе, него се удају и такве које имају мање физичке недостатке, па и такве које су ванбрачно рађале. Удовцу је на селу тешко, готово немогућно, оженити се, и стога удовци често прелазе у вароши.

Припреме за ступање у брак почињу с пубертетом, нарочито код девојака које отада почињу да израђују своју спремину, док код момака нема нарочитих припрема. Као што сам већ поменуо, девојке се друже саме међу собом, а момци опет за себе. Ипак, проводи се и љубав. Љубавне везе које су у Повардарју доста слободне, јер заљубљени могу да се састају насамо, да се грле и љубе, ипак још ни сада нису одлучне код склапања брака. О склапању брака и сада одлучују само родитељи односно домаћини, у нормалним приликама, тако да и сада бива да се венчају младенци који се пре венчања нису ни видели. Али се у новије време води већ рачуна и о жељама самих кандидата. У вези с тим доскора је био и по варошима, а по селима је и сада обичај, да се на великим саборима и у црквама гледају и бирају снахе односно зетови. Много се пази готово у читавој Јужној Србији да се не узме невеста из рода који има исту породичну службу; у околини Дебра се на то не гледа.

У кући се свугде још строго пази на ред код женидбе односно удаје: млађа браћа и сестре морају чекати док се пожене односно поудају старији. У вардарској Јужној Србији био је доскора општи обичај да девојка буде коју годину старија од младожење. У околини Скопља та је разлика могла да иде од 10—12 година,

Насупрот томе, у пределима око Лима и Таре правило је да младожења буде старији: раније је у Васојевићима било срамота оженити се пре 30 година. Бракови се склапају само између чланова разних родова односно братстава, а у вардарској и косовској Јужној Србији само унутар исте етничке групе или предеоне целине.

Брак се може склопити на три главна начина: мирним договором и споразумом, бежањем девојке и отмицом. Први начин склапања брака је једини нормални, и тај је најчешћи. Девојка бежи момку у кућу у случају кад њени не пристају да је даду за момка за ког она хоће, а отмици се прибегава кад девојка сама неће да пође или њен род неће да је да. Ма да се против отмице већ од средњег века боре и грађанске и црквене власти, она се одржава још и данас, иако ретко. Док је права отмица све ређа, јавља се тзв. привидна или уговорена отмица да се избегну велики трошкови које изискује свадба, а нарочито да се избегне давање откупа за девојку. То је чест узрок и одбегавању девојке у момкову кућу. Може се овде поменути да су у прошлости Арбанаси и Турци врло често отимали српске девојке, па се њима женили и преводили их у ислам и турчили односно арбанашили.

Код избора девојке те у преговорима око услова и у припремама врло значајан део имају посредници: на Косову *наводација*, у Повардарју *сиројник*, у Средској *водација*, у околини Куманова *намерник*. Без стројника се у косовској и вардарској Јужној Србији не може ни замислити женидба, и тек кад он доведе обе стране до пристанка, приступа се јавној прошевини и уговарању. И у случајевима кад девојка добегне или се отме, уграби, опет се јавља стројник, ком је тада дужност да умири невестине родитеље, па да бар накнадно дадну пристајак.

Једна од главних одлика женидбених обичаја у Јужној Србији је давање откупа за невесту: то је општи обичај у вардарској и косовској Јужној Србији, па и у Санџаку (Стари Колашин, Ибар), а има га и у Васојевићкој Нахији (вероватно и другде), иако у нешто измењеном виду. Откупна цена зависи од многих чинилаца: више се плаћа у планинским неприступачним селима, где је мање девојака, а оне из нижих села неће да иду у планину, затим поједини родитељи неједнако поступају, негде су црквене власти утицале на смањивање откупне цене, као на пр. на Косову. Данас се откупна цена креће од које стотине па до 10000 (код Мавроваца и до 30.000) динара. Поред тога, младожењина кућа мора да поднесе и сав остали трошак око свадбе, да за невесту набави хаљине како се походе и дарове за њен род. У оправдање овог обичаја »куповања жена« може се навести да новац који се да за њу ипак долази с њом, јер се тај новац обично употреби за допуну њене спреме коју ће понети у свој нови род. Много је већи утицај на губљење овог обичаја који врши варош него ли власти: у селима крај вароши (Скопља, Велеса и др.) не само да се губи тај обичај него се уводи сасвим супротан: да девојка носи мираз.

Од давања пристанка па до свадбе је још увек далеко. Свдби претходе по правилу неколики значајни чинови. Најпре се обави

јавна веридба: у околини Скопља момкови родитељи из Скопске Црне Горе почасте младине у некој механи и том приликом утврде коначну погодбу, девојци се пошаљу дарови и прстен. Црногорци то зову *ишње*, а Блаћани тај чин обаве код куће и зову га *мали шеи* или *исџиџи*, али мали шеи тј. давање прстена и дарова, може се обавити и доцније, ако су родитељи сиромашни. После неког времена врше *велики шеи* или *зговор*: будући свекар са 10—15 људи зговорџија одлази свом новом пријатељу, свату, пошто је претходно по стројнику послао сребрн крст за будућу снаху. Зговорџије носе печења, пића, прстен и друге дарове за невесту. У Скопској Црној Гори следује за тим *исџиџи* у цркви, а тако исто и у Блатији, ако испит није обављен приликом малог шеиа. Тада вереница шаље дарове веренику. У околини Ђевђелије се обави *армас* (прошевина), пошто стројник добије пристанак, а од армаса до свадбе и ту се врше разни састанци и обичаји. У Пећи су то *мали* и *велики нишан*. *Нишанима* се свугде по Јужној Србији зову обележја која шаљу једна страна другој у знак пристанка и задане речи.

После малог шеиа испрошени су међу собом *свршени*: *свршеник* и *свршеница*. Још су у обичају и називи: *заговорка*, *годеница*, *реченица*, а на крајњем југу и грчки називи: *армас*, *армасан*, *армасана*.

Ти чиновни који претходе свадби изостају делимично или савим кад се девојка отме или сама побегне. Иначе, од веридбе до свадбе протекне по правилу по неколико месеца, па и по која година. Ово је последње нарочито у печалбарским крајевима, где момак мора по коју годину да проведе у туђини док прикупи новаца колико му треба за откуп невесте, свадбени трошак и за оснивање породице.

Свадбе се обично обављају с јесени, ређе у току лета, и по правилу тако да се главни обред, венчање, изврши у недељу или у празник. Запажа се ипак свугде да се свадбе обављају већином у дане сеоских и црквених слава. У печалбарским крајевима све се свадбе у једном селу обаве у току једног дана. Тако на пр. у великом печалбарском селу Галичнику све свадбе буду о Петровдану, у Волковији, у Горњем Пологу, на Ђурђевдан и Никољдан. Можда се у таквом обичају чува и давна старина, али је у новије време на његово одржавање утицала печалба: печалбари су већи део године у туђини, а у селу се скупљају обично у време око своје црквене славе.

На неколико дана пре свадбе позивају се свечано лица која ће узети учешћа у сватовима, у првом реду сватовске старешине, законици. Особит је обичај који претходи свадби да се, у Повардарју, на неколико дана пре свадбе скупи по неколико младића који иду у шуму да донесу дрва за младожењину кућу. Свадбено весеље почиње на неколико дана пре свадбе, а сама свадба последњег дана после подне уочи дана венчања. У вардарској Јужној Србији за свадбу се позивају из вароши Цигани свирачи. Постарају се и за оне који ће помагати у кувању јела, *аиџије*, и кување кафе, *кавеџија*, као и за оне који ће послуживати госте: то су *измећари*,

Мланеста из Средачке Жупе с накитом на глави и грудима.

слуге, наситијници, достојници или измејчије, који се познају по том што носе прегачу.

Међу сватовима су свуда ови часници: *стијарејко* или *стијари свати*, *кум*, понегде и *пошкум*, и домаћини момкове и младине куће. У вардарској Јужној Србији иду два девера или побратима: *стијари* и *млади*. Стари је ожењен и он ће поучити младожењу у брачним стварима. У околини Скопља нема код православних да се носи барјак, те нема ни *барјакџара*, ког иначе има на Косову и у Метохији и у неким крајевима Повардарја (Куманово, Полог) и код Мијака; понегде кум доноси барјак, али нема нарочитог барјактара (Ђевђелиско). Са сватовима из момкове куће, који иду на коњима, пође и понека жена, и оне иду пешке. На једном коњу се носе дарови и јела. Уз пут се пуца и пева. На Косову *коморџије*, 2—4 човека, носе комору пре сватова.

По доласку у девојачку кућу, сватови седају за трпезу. Време се проводи у шали и задиркивању, па се исплати откуп за невесту, ако није послан раније, приме дарови од девојке и изломи сватовска погача. После ручка у младиној кући, момци и девојке поједу младожењски колач, а понеће невестински и њега изломити у младожењиној кући. Ако је близу, сватови ће се вратити на преноћиште својим кућама, а иначе ноће у роду девојачком. Сутра ујутру води се млада, пошто је претходно девојке и невесте из села обуку као невесту. Тада први пут облачи невестинску, богато везену, кошуљу. У невесте је лице покривено: то је општи обичај у Јужној Србији. Сада сватови с невестом иду у цркву, где већ чека младожења. Или се невеста доведе увече, па је ту ноћ чувају девери, а сутра из момкове куће иду на венчање. Раније су и венчања често обављана код куће.

Општи је обичај да младожењу пре венчања брије старији девер, без обзира на то да ли младожења има браде или је, због младости, још нема. У цркви младожења раније није скидао капу. На младенцима за време венчања није смело ништа да буде везано. После венчања, сватови ударају младенцима главу о главу.

Свуда уводе младу у њен нови дом уз нарочите обичаје: скидају је с коња, приносе јој *накоњче*, треба да ступи у кућу десном ногом, да уклони с пута дрва и друго што намећу укућани, да изврши разне обичаје на прагу и код огњишта, да процара ватру, да се поклати свекру и свекрви и пољуби их у руку итд. У свадбеном весељу у младожењиној кући учествује отада читаво село. То је *сеир*. Обичај је да позвани на свадбу дођу са разне да-рове, особито у јелу и пићу. Обичај је да после ручка или после вечере буде *посијување* (Скопска Црна Гора) или *посијување* (Косово), тј. млада полива појединим сватовима да умију руке, а они је даривају. Тада невеста раздаје дарове свекру и другима у кући. Увече се сватови разилазе.

Понегде се још одржава да невеста прво вече не спава с младожењом него с деверима. Тако је на пр. у Скопској Црној Гори. Свођење младенаца је свуда праћено многим обичајима који треба да одагнају од њих чини и да им обезбеде слогу, срећу и плодност

у браку. У Повардарју после прве брачне ноћи, жене из куће и рода врше преглед да ли је невеста била честита. Утврди ли се то, настаје велико женско весеље. Раније, ако би се нашло да је невеста изгубила девојаштво пре удаје, враћали би је у род уз јавно срамоћење. Сада се задржи и таква, али је њен живот у новој кући тежак. Истог јутра се невеста води свечано први пут на воду. После свадбе на неколико дана дођу законици на вечеру и тада се уговори кад ће младенци и код кога од њих ићи у посету. После једне до две недеље позваће невесту и зета њен отац у *првич*, затим таст и ташта долазе у прву посету зету. Та прва посета може да буде о породичној или сеоској слави, а убудуће се те две куће редовно

Змија која је изишла на Младенце прелази преко *»нишана«* нероткиња и болесника (Орман код Скопља).

посећују у таквим приликама. Леп је и занимљив обичај да све невесте из једног села у све веће празнике, негде само један или два пута, до у пролеће (негде до Тодорове суботе, негде до Духова) долазе обучене као невесте к цркви, те се после службе у цркви, поређане по реду како су се венчавале, клањају цркви и скупу домаћина који седе крај цркве.

У свим приликама, почевши од веридбе па док се сматра невестом, невесту даривају рођаци и посетиоци, а и она мора многе да дарује. Све значајније моменте прате свирка, оро и песма, а песама и здравица о свадби је безброј.

Женидбени обичаји у косовској и вардарској Јужној Србији су свуда углавном исти као и у околини Скопља, који су овде узети као основа: исти су чинови и исти елементи у обичајима.

Разлике се свode највише на терминологију. Веома су слични и обичаји у бившем Санџаку. Тако на пр. и у Васојевићкој Нахији (а не може бити много друкчије ни у осталим крајевима) родитељи су бирали себи снахе односно зетове, гледајући при томе да их узму из здравих, храбрих и честитих кућа. И ту се пазило на ред по старешинству. Не узима се један посредник, али се обавештења прикупљају преко сродника и пријатеља. Отац момков и који сродник иду у *просидбу*. Ако испросе девојку, онда после неког времена буде састанак у кући девојкиних родитеља, тзв. *уговор*, када се уговоре све појединости за свадбу, а нарочито број сватова који ће се довести. Главара је међу сватовима већи број: *стари сват*, *првијенац*, *вјенчани кум*, *војвода*, *барјакџар*, *ђевери* (први и други ђевер) а са ђеверима и по једна женска, обично девојка, *анђибула*, која ће после бити уз невесту. Са сватовима иде један *коморџија* који на коњу тера печење, јело и пиће. Пуцање и певање не престају у путу. У дому се ређају здравице и такмичење у љубазности. Невеста се предаје уз разне обичаје (ђевери морају да дају као откуп »ђевојачки грош«, а стари сват »мајчину пару«). На поласку се обе групе сватова међу собом задиркују. Сватови воде невесту уз пучнаву. И овде се невести даје наконче, пре него је скину с коња кад дође у младожењин дом, и уводе је у дом уз посипање житом и друге обичаје. По завршетку весеља младу даривају сви сватови, пошто им она полије да умију руке. Прву вечер млада спава с ђеверима и анђибулом, а друге са заовама, и тек треће вечери с младожењом. По свадби долазе невести у походе браћа, а затим она с деверима иде својима у првиче. И у тим приликама се измењују дарови.

Код муслиманских Срба су схватања о браку углавном иста као и код православних Срба. О женидби и удаји својих синова и кћери одлучују само родитељи: код муслимана нема тога да би се младићи и девојке састајали, а камо ли да би водили љубав. Стога код њих стројник има веома значајну улогу: он изналази девојку, стара се да добије пристанак, носи нишане од једне стране другој, уговара дан свадбе, откупну цену, количину и врсту дарова које треба да да момкова кућа. Код Торбеша свадба почиње у уторак, а у четвртак се доводи невеста. *Свадбаре* или *свадаре* предводе *чауш* и *барјакџар*. Невести у њену роду жене уочи свадбе по муслиманском обичају бојадишу кном косу и нокте. Сватови, само мушкарци, воде на коњу невесту која је под првеним дуваком. У момковој кући буде велико весеље. Као и код других муслимана, приређују се утакмице пеливана (рвача). Увече свode младенце у ђердек (ложницу). Кад буде нов месец, жене из куће воде невесту први пут на воду. Тако се и код осталих Срба муслимана чувају многи стари обичаји. »Арнауташи« на Косову су се до друге половине XIX в. венчавали само недељом, а отада четвртком. У околини Призрена и Дебра пак и код муслимана су се венчавали сви млади брачни парови у један дан, као и код православних Срба.

Код Помака у Пијанцу се сватовски старешина зове *клар-ага*, а са сватовима иду и жене. За девера се узима дечак из момкова

рода. Млада у новој кући почиње да ради тек пошто јој родитељи буду дошли у *џрвич*. Сутрадан после свадбе и прве брачне ноћи долазе у посету пет, седам или девет мушкараца из девојачког рода и воде младожењу у госте код старца (таста), где и руча, а после десет дана долази тазбина у *џрвич*.

Обичаји приликом смрти и погребља. У овој групи обичаја је уопште највише старине и подударача између појединих делова нашег народа. Много је ситних веровања и обичаја који су исти као и у другим деловима нашег народа: да се покров сече каменом, да се мртац може повампити, да се вампир може убити глоговим коцем, да се с гробља враћа не окрећући се и да се по повратку мију руке и баца угљен преко себе, да су нечисти сви предмети који су били у додиру с мртацем, да се по гласовима животиња, појавама на мртвачеву телу и на гробу гата о смрти итд. Ипак, Јужна Србија односно поједини њени делови имају и неке своје посебне и карактеристичне обичаје приликом смрти и погребља.

У вардарској Јужној Србији настоје да самртника, кад већ виде да му је смрт близу, обрију и измију још док је жив. Обичај је наиме, у крајевима на југу и истоку од Скопске Црне Горе и Шар-Планине да се мртац не купа, а у селима у осталом делу Јужне Србије мртац се купа. По Јастребову, и у варошима косовске Србије постојао је обичај раније да се мртац купа, па је то изобичајено. Исто тако, самртник треба да се исповеди и причести и да се опрости са својим укућанима, сродницима и пријатељима, нарочито с онима с којима је имао несугласица. У часу умирања упали се свећа, која се стави у руку самом самртнику. Мртацу одмах заклопе очи, па се покрије платном. У косовској и у вардарској Јужној Србији мртацу стављају у уста, у џеп или у појас новац. Чим се сазна у селу за нечију смрт, одмах почну долазити жене да изјаве саучешће и да наричу над покојником.

Као и другде, мртац се строго чува, а нарочито ноћу, да преко њега не пређе што живо. Мртацу треба ставити у џеп или у појас какав новац. Стари је обичај да се после подне сахрани мртац који је умро пре подне, а да се чека до сутра изјутра, ако је умро после подне. Сада се чека на законски рок од 24 сата. Мртац се носи на носилу, без ковчега, а у новије време употребљава се у селима ближе градовима и ковчег. Мртаца носе мушкарци. Жене учествују у пратњи, али иду иза мушкараца.

Пошто изнесу мртаца из куће, на место у кући где је лежао стави се суд с брашном. То ће се брашно после дати у какву сироту кућу.

Укућани не спремају јело док им је мртац у кући, него се узму у помоћ једна или две старице из рода или суседства које спремају све што треба тада, а и о главним поменима. Оне су *месарије*, *мешале* и сл., и даће им се неки дар, пошто се мртацу изда и годишњи помен. На Косову се узимају мушкарци, ако је умрло мушко лице.

На Косову и у Метохији и у неким селима Горњег Полога коље се за мртваца *курбан*: ован или овца, већ према полу покојника. На Косову и у Метохији се коље и за погреб и за све главне помене до године, а у Горњем Пологу или за погреб или за четрдесетодневни помен.

Сваки род има на гробљу своју парцелу и мртваца сахрањују, ако нема места за његов гроб, у неки стари гроб, обично сина у очев гроб и сл. Пре спуштања у гроб на мртвацу се одвеже све

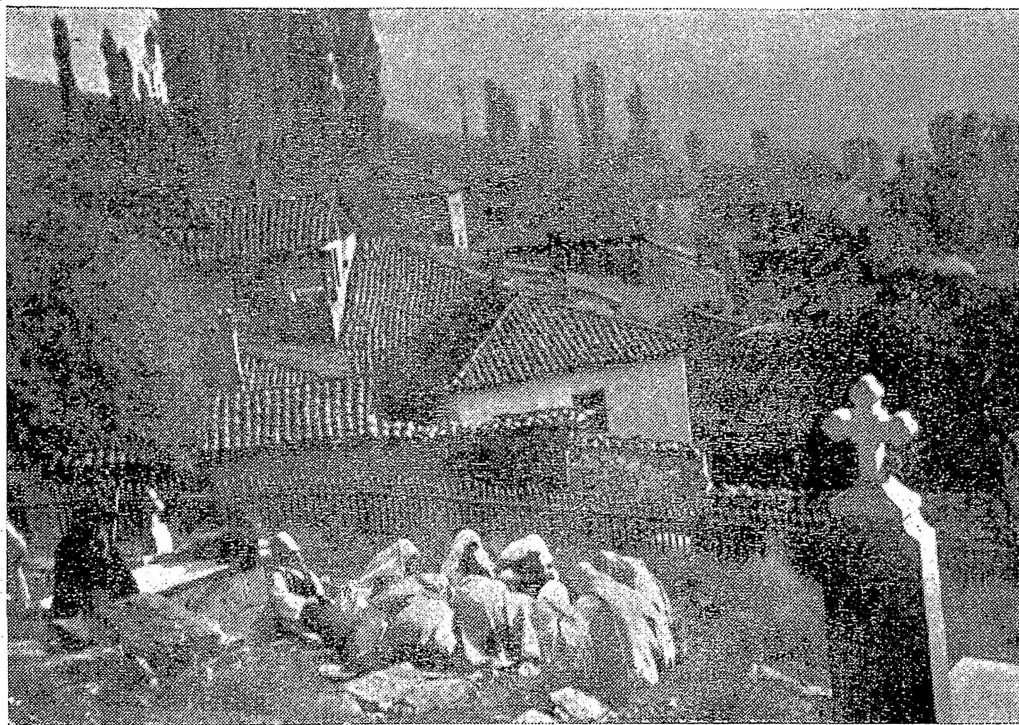
Старац с пуштеном брадом (Белотино, Струмишко).

што је било везано. Мртвац се не затрпа одмах земљом, него се од плоча или дасака начини као сандук, и онда се затрпава гроб. Пошто се покојник сахрани, крај гроба или у трпезарији на гробљу приређује се обед, трпеза, за све који су учествовали у пратњи или се та трпеза даје код куће.

Општи је обичај у читавој Јужној Србији да се за мртвацем нариче у импровизованим стиховима: то чине жене из рода и суседства, понегде и плаћене нарикаче, док је мртвац у кући, кад га

понесу, приликом спуштања у гроб и приликом доцнијих посета гробу до године дана. У крајевима око Лима и Таре постојао је и обичај да мушкарци лелечу, чега има унеколико и данас, и да се ударају и гребу по лицу. *Лелек* је у томе да група мушкарца, приближивши се кући покојника, у кратким реченицама изражава жалост за покојником, пратећи то са »леле«. Тако лелечући постепено прилазе кући, а лелек прихватају и мушкарци који су већ окупљени код куће.

Жалост за покојником показује се и разним спољашњим знацима. Количина и врста тих знакова, као и време ношења, зависе од доба узраста покојникова и од степена сродства, те жаљење траје од четрдесет дана до једне године, па и више. У знак жалости не

Нарицање на гробу. (Вевчани, Охридски Дримкол).

учествује се у весељима, не носи се накит, жене носе црну мараму, понегде се изврћу горње хаљине, мушкарци се не брију за четрдесет дана итд. Док је мртавац у кући или за неко краће време по сахрани, мушкарци из најближег рода иду гологлави, а женске са спуштеном косом. Особит је обичај у доњем Повардарју и Струмици да старији људи, пошто им умре који одрастао син или ћерка, пуне браду коју носе до смрти. Само што за малим дететом не смеју родитељи да жале: ни да плачу ни да носе знаке жалости. Штавише, треба да су весели и лепо одевени.

Гроб се често посећује. У вардарској Јужној Србији иду на гроб већ првог јутра по сахрани, па у трећи дан, затим у седми или девети (у вардарској Јужној Србији обично у девети, а у ко-

совској у седми) и четрдесети дан, на пола године и годину, као и о општим задушницама у току те године. Увек се на гробље носе јела и пића, »задуша«, и раздају »за Бог да прости«, а сем првог дана носе и кувану пшеницу. Ако је могућно, зове се свештеник да изврши помен. На те скупове долазе углавном само жене. Жене из ближег рода иду на гробље и сваког дана до девет или четрдесет дана, не носе ни пшенице ни јела, него само пале свеће, каде гроб и наричу. Пошто се дâ годишњи помен, мртвацу се убудуће не чини посебан помен него заједно са свима осталим мртвим из рода о општим задушницама и о свим великим празницима. Сви ти помени врше се суботом, односно у петак увече и суботу изјутра.

Крстови на гробу Милосава Божовића у Подгорици (Ст. Колашин) († 1926).

У крајевима старе Рашке обичај је да на двадесет дана али више на четрдесет дана ближи женски род покојников доноси на гроб барјаке. То су обичне мараме или баш тробојне заставе које се вежу за какву мотку која се усади више гроба. Ти барјаци стоје годину дана, па их онда оборе, ако сами дотле не падну. У Старом Колашину поред тога доносе ближи сродници и дрвене крстове који се такође усаде крај крста који је стављен приликом сахране, тако да на једном гробу буде по више крстова који су сви обично виши од човека и лепо рађени.

Веома је у обичају у Повардарју да се споменик мртвацу подиже тек за годишњи помен или на задушнице пред Прочку или на Духове.

У вардарској Јужној Србији веома је био раширен обичај поновног сахрањивања, *раској* (Повардарје) или *ошкочување* (Де-

бар) који се већ губи. Пошто би посмртни остаци провели у гробу одређено време, три до седам година, гроб би се отворио, кости повадиле и покупиле у кесу или у сандуче, па однеле у цркву. У цркви би стајале четрдесет дана и онда их уз црквени обред сахранили у породичну или општу сеоску или манастирску костурницу. То се чини с пролећа: обично се гроб отвара уз ускршњи пост (у околини Ђевђелије) или по Ускрсу тако да се онда кости изнова сахране о Духовима (Велес). У селима где нема таквог обичаја, кад се отвара стари гроб да прими новог покојника, скупе се кости које се нађу, па се покупе у мараму и ставе изнад главе новог мртваца. Свештеник прелије и те кости. Тако у једном гробу може да се види и по десетина лубања.

Муслимански Срби сахрањују своје покојнике строго по прописима ислама, али се ипак одржао и понеки преисламски обичај, истоветан с одговарајућим обичајем код православних Срба. Тако на пр. и код Торбеша и код муслимана у бившем Санџаку одржава се обичај да наричу за мртвацем, жене не носе накит за неко време или више никако. Код поарбанашених Срба у Дреници и у Метохији долазе суседи и пријатељи ожалашћеној кући као и код православних Срба »на здраву главу« да теше домаћина. И они дају подушја на седам и четрдесет дана, на пола године и годину, и много троше за подушја.

ЕТНИЧКЕ ОСОБИНЕ НЕСРПСКОГ СТАНОВНИШТВА

АРБАНАСИ

Арбанаси су најбројнија несрпска етничка група у Јужној Србији. Живе поглавито у крајевима дуж границе према Арбанији, у косовској Србији их има и дубље у унутрашњости, све до пређашње турске границе према Србији (пре 1912 год.), а има их и у горњем и средњем Повардарју, али не прелазе Пчињу и средњи Вардар. У крајевима на тлу данашње Југославије Арбанаси су ново становништво: у средњем веку било их је, и то у незнатном броју, у Метохији. Њихово ширење по данашњој Јужној Србији пада у доба турско, нарочито у XVIII и XIX век.

Међу нашим Арбанасима, у којих су предања о пореклу врло жива, могу се по томе као и по језику и другим особинама разликовати три слоја. Један слој су прави Арбанаси и по пореклу, и њих има и муслимана и католика; други слој су раније помуслимањени и поарбанашени Срби, а трећи слој су такви који су тек крајем XVIII и у току XIX века поарбанашени и који још говоре српским језиком и чувају многе друге српске особине. Ослобођење је код овог последњег арбанашког слоја, тзв. Арнауташа, зауставило даљи процес арбанашења и има много знакова да ће се они вратити српству. Треба још напоменути да су Арбанаси који су долазили у наше крајеве као католици у великој већини по досељењу примали ислам.

Сем једног малог дела Арбанаса у околини Струге и Битоља, као и у граду Битољу, који припадају групи јужних Арбанаса

или *Тоска*, сви остали Арбанаси код нас припадају *Гегама*, групи северних Арбанаса. Главна одлика тих северних Арбанаса је да они који су у својој правој етничкој области и данас живе подељени по племенима. Код Арбанаса на тлу Југославије нема праве племенске организације. Ма да су наши Арбанаси прилично растурени, ипак код њих влада велика уједначеност у етничким особинама, нарочито у ношњи и друштвеном уређењу.

Ношња арбанашка није описивана. Позната ми је боље ношња скопских Арбанаса. Колико сам могао да запазим, мушка је ношња свуда углавном иста, а разлике се свode унеколико на крој, а више на боју, јер има крајева у којима су и данас сви горњи сукнени делови бели.

Сви мушкарци носе до тела једноставну платнену кошуљу и гаће. Некада су скопски Арбанаси носили *фустан* (*фустанелу*), а сада сви носе по доњем телу веома уске чакшире од клашња, беле, смеђе или црне. И у околини Скопља а тако и другде виде се два типа чакшира: чакшире које нагоре допиру до под појас и такве које не допиру до појаса, те се између појаса и учкурлука од чакшира види кошуља. Чакшире се украшавају црним гајтаном. По кошуљи се носи јелек или *џемадан* без рукава: зими од клашња, лети од басме. Појасом се покрије доњи део јелека и учкурлук на бечвама, ако се носе дуже бечве. Две су врсте куповних појаса: шарен *ђаковачки* и вишњев скопски са плавим изукрштаним пругама, а носе се и појаси домаће израде у једној боји (бели, тамноцрвени или жућкасти), а и шарени. По јелеку се облачи бео, црн или црвен минтан од клашња или басме с дугим а уским рукавима. Преко минтана се носи карактеристична арбанашка *ђурдина* или *љурка* од клашња с кратким рукавима и са љурком, широком јаком од које се направи као капуљача кад је рђаво време. Зими носе тешку кабаницу. Чарапе су обично дуге до колена и у њих се увуку ногавице од бечава, а онда се око ноге и преко чарапа обавије конопчић од опанака. Имућнији носе кундуре, плитке цигеле, а сви остали једноставне опанке које праве сами. Разне су врсте капа, али се највише носи бело кече или дебела смеђа капа. Некада су сви Арбанаси носили перчине; сада косу стригу, сем једног дела од темена до чела који брију.

Код арбанашких жена и по селима се шири муслиманска варошка ношња, али већина арбанашких жена и у скопским селима носе још народну ношњу. Главни су делови те ношње: кошуља, која је краћа него у Српкиња, те се виде крајеви ногавица од гаћа, које оне редовно носе, затим црвен јелек, дуг до испод колена (без рукава, а ако има рукаве зове се *антиери*), испуњен памуком. Минтан је кратка хаљина од басме с рукавима. Кад је студено, носе се и минтан и јелек. По кошуљи и јелеку се носи skutача (*скутаче*), обично плава, црвена или бела. Преко јелека односно антирије стављају појас од вунене или памучне тканине, а по њему ремен. Обућа су кратке чарапе и опанци. Косу повезују шамијом. Косу и нокте бојадишу кном. Девојка од 13—15 год. почиње да скрива лице. Сакривају га помоћу белог, црног или шареног

чаршава (*шерде, иром* или *чаршав*). Старе жене облаче кад где излазе *шереце*: пространу хаљину од црне чохе с рукавима, и тада обавију главом белим јашмаком. Место тога сада више носе хирам од лаке црне тканине, који је утврђен за сукњу са задње стране, па се пребаци преко горњег тела које покрије цело. Скривање лица нити је опште нити је свуда тако строго: и у самој околини Скопља има тога да се арбанашке жене не крију, на пр. у Патишкој.

У друштвеном животу има и код Арбанаса појава као и код Срба. Тако на пр. и код њих је веома развијен задружни живот и организација задруге углавном иста као и код Срба. Као особитост се може поменути да отац-домаћин у арбанашкој задрузи престаје да ради тешке послове пошто ожени сина. Такав домаћин постаје члан већа старца које се састаје кад год у неку кућу дође гост, приликом молитве у џамији и кад год треба договором да се реши неко сеоско питање. Таква већа старца имају већи углед него у српским селима. Иначе је организација села иста као и код Срба.

Главну пак карактеристику друштвеног живота код Срба чине *фисови*, уствари разгранати родови или братства, међу собом строго егзогами. Услед миграција дошло је до тога да огранака појединих фисова има у разним пределима. Тако на пр. Краснића има не само у Северној Арбанији него и у Метохији, Дреници, на Косову и у Горњој Морави. Сви ти огранци сматрају се члановима једног рода, једног фиса. Ти фисови носе имена фисова у матичној области из којих су били родоначелници односно имена фисова у којој су се родоначелници убратствили. Наиме, потомци поарбанашених Срба и Цигана носе по правилу имена правих арбанашких фисова (на пр. Гаш, Бериш и др.) по томе што се родоначелник ставио под заштиту односног фиса или ушао у фис који је имао највише утицаја да он пређе на ислам и да се поарбанаше. У појединим пределима (Косово, Дреница) прича се да су заступљени по дваест фисова, а у ствари их је по више. Раније је била и нека организација: на Косову су се претставници дванаест фисова састајали и решавали о стварима општег значаја, нарочито о миру. Иначе се у фису слуша шта реше старији. Чланови фиса се помажу међу собом материјално и морално, а раније су били обавезни и да врше освету. Значајна је одлика појединих фисова заједничка слава. Сви фисови, и муслимански, знају који им је хришћански светац, био слава, па га неки и сада прослављају. Приликом прелажења на ислам неки Срби су улазили у оне фисове који су имали исту славу као и они. Тако на пр. поисламљени Срби у селу Липовици (у Г. Морави) сматрају се Краснићима. Њихови православни сродници славе св. Враче, а св. Врачи су, по предању и стара слава Краснића. За време Турака постојала је и деоба на *барјак*, војничка одељења, којима су на челу били *бајракџиари*, лица која би се истакла у војсци и добили чин и бајрак. Барјаци су били формирани углавном према природној предеоној подели, те су у састав појединих барјака улазили огранци разних фисова из неко-

ликих села, као што је могао и по један мањи фис да чини самосталан барјак.

У вези с оваквим друштвеним уређењем су, сем егзогамије, установе крвне освете и бесе (вере, часне речи). Код ових Арбанаса на тлу Јужне Србије беса није имала свугде подједнаку вредност, али им је крвна освета општа особина, па се и данас дешавају случајеви крвне освете ма да наши судови и управне власти енергично раде на њену сузбијању. Стога је раније сваки Арбанас носио пушку, а ступање у пунолетство било обележено предавањем пушке. Може се овде још поменути велико арбанашко гостопримство и давање уточишта гоњеним, али те особине нису онако развијене и постојане као код Арбанаса у етничкој арбанашкој области.

У својим обичајима имају Арбанаси доста заједничког с осталим балканским народима. Иако готово сви муслимани, наши Арбанаси, поред тога што строго празнују муслиманске празнике обављају многе обичаје о хришћанским празницима, а нарочито о Ђурђевдану (*Шин Ђерџ, Едрлез*), када се и код њих гата и врача у свему као и код Срба. Од осталих празника држе Никољдан, Бадњи дан и Божић (спремање одабраних јела, употреба ораха, понегде налагање бадњака, стерање божићње сламе и везивање на воћке итд.), први и девети март, Велики четвртак и четвртци до Спасовдана, Мартиндан, Митровдан и др.

Обичај је да се детету даје име треће вечери по рођењу. У случају тешке болести, име се може променити. Општи је обичај да се детету, кад му буде три године, свечано стриже први пут коса. Лице које стриже постаје *кумбар*. Кумбар може бити Арбанасину и Србин, и обратно. Нема обичаја да би се момци дружили с девојкама, и о склапању брака одлучују само родитељи односно домаћини. Девојку изналази *шкус* (стројник), који уговара и откупну цену, дан свадбе, дарове итд. Девојка се купује, а цене су веће него код Срба и Турака: код Арбанаса у околини Скопља плаћа се за девојку од двадесет до шездесет турских златних лира (око 6500—20000 динара). Раније је био чест случај да Арбанаси отму српску девојку: тога је било свугде где живе измешани Срби и Арбанаси. Свadbено весеље траје сразмерно дуго; у околини Скопља почиње на две недеље пред свадбу, а сама свадба траје од понедељка до петка. По невесту иду само мушкарци. У припремању невесте главно су купање и бојадисање кном. Невеста се доводи у четвртак. Све док је не прихвате жене у момковој кући, она је под тешким дуваком. Увече своде младенце, а сутрадан буде *сеир*, и тада се изводе утакмице у рвању, трчању, бацању камена и скакању. Приликом свадбе и мушкарци играју оро; иначе га не играју. И код Арбанаса се невеста свечано води на воду у први петак, и обичај је да јој отац дође наскоро у посету, па онда води њу к себи на седам дана; после ће доћи по њу сâм младожења с неколицином из свог рода.

Мртви се сахрањују по муслиманским прописима, али има и неких народних обичаја. Чим неко умре, у кући се, као и код

Срба, одмах пролије сва вода и изнесе семе из куће. Сви из села помажу око спреме и укопа мртваца. Док мртавац лежи у кући, изнад главе му ставе сахан с брашном. По укопу даје се у кући обед за све који су били на сахрани. *Пер шйирѝ* (за душу) дају и у седми и у четрдесети дан, па и на пола године и годину. На Косову има и тога да носе јела на гробове. Одржава се и обичај да жене наричу за мртвим.

Богато је народно песништво, нарочито епско. Маса је кратких песама у којима су опевани локални и општији догађаји и јунаци, и такве песме постају код њих и данас. Али имају и дужих старијих јуначких песама, тзв. *крајина*, у којима се певају значајнији јунаци, нарочито Мујо и Халил, добро познати и из српских народних песама, па косовски бој, догађаји из првог устанка, Марко Миљанов и др. Јуначке песме певају се уз гусле (лаута) и уз тамбуре.

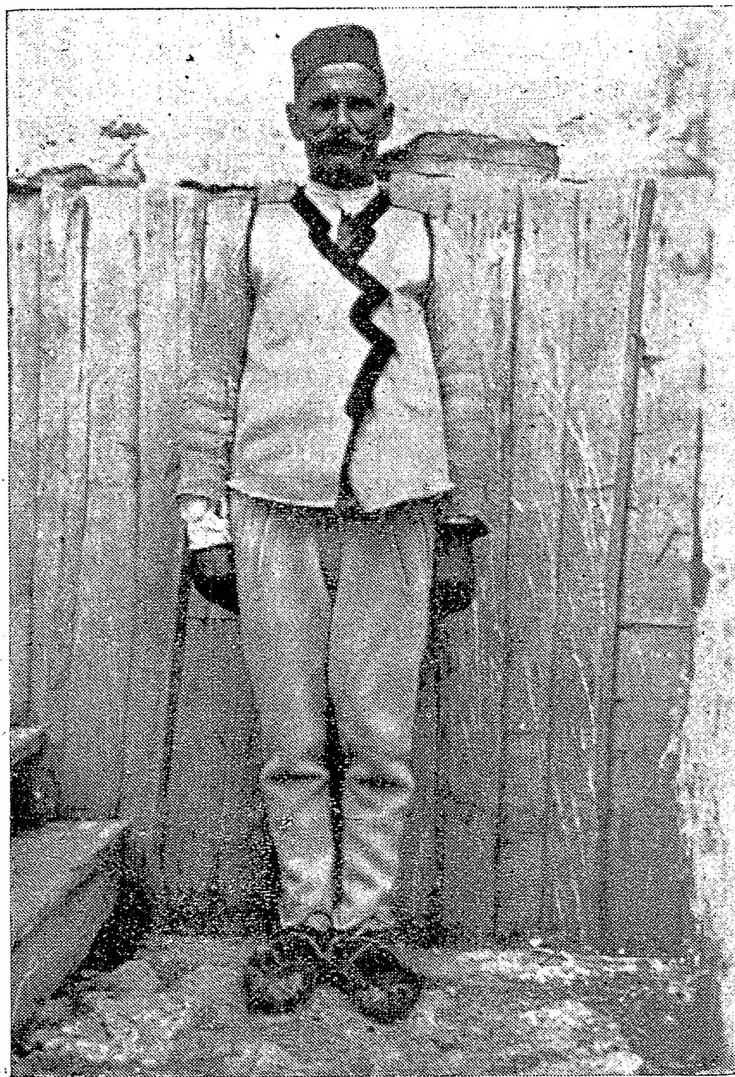
ТУРЦИ

Турака је у Јужној Србији сваког дана све мање: нарочито се много исељавају Турци са села. Турака има иначе по свим варошима косовске и вардарске Јужне Србије, али данас у већем броју само у Скопљу. Ти варошки Турци, међу којима их је много српског и арбанашког порекла, баве се трговином и занатима или живе од прихода својих земаља.

Турака као сеоског становништва било је у већем броју само у источном Повардарју, затим у оазама у Пелагонији, Горњем Пологу и око Куманова. Међу њима је доста потурчених Срба и Арбанаса. Ти сеоски Турци деле се углавном на две групе. Једно су *Јуруци*, првобитни номадски сточари, пореклом из Мале Азије, данас сви сталноседеоци земљорадници и сточари. Они се сами не радо зову тим именом и себе зову радије *Коњарима*, по свом тобожњем пореклу од града Коње. Предела у којима живе Јуруци зову се *Јуруклук*. Такав је један Јуруклук на левој страни Вардара од Овчег Поља до Демир-Капије, други у јужној подгорини Беласице (око Дојрана), трећи у јужној подгорини Ограждена. Другу групу чине *Читаџи*, претежно земљорадници, по општем уверењу њихових суседа потомци потурчених Срба. Не може се још рећи колико је то тачно. Врло је вероватно да међу Читацима у Јужној Србији заиста има и родова српског порекла, као што неких нетурских примеса мора да има и међу Јурудима, који су великом већином људи плаве комплексије и код којих чак и у сточарској терминологији има словенских примеса: они на пр. говоре *подвара* (урда). Ни једна група Турака није била предмет обимнијих етнолошких проучавања, те се о њиховим особинама зна веома мало.

Турска ношња је веома једноставна и уједначена. До тела се носе гаће и кошуља од обичног платна. Сви носе чакшире од клашња с веома уским ногавицама. Чакшире су најчешће мрке (смеђе), ређе прне или беле. У околини Струмице у Читака су чак-

шире украшене црним гајтаном, а у Јурука без гајтана. По кошуљи се облачи код Турака у околини Скопља јелек, обично плав, а без рукава, и по њему минтан с рукавима, од клашња или од басме. У околини Струмице носе по кошуљи антерију: код Читака од басме, а код Јурука од клашња. Доњи део минтана односно антерије и горњи део чакшира покрије широк појас: *кушак*. Нов појас је код скопских Турака бео, а после се бојадише у цр-

Србин муслиманин из Јабланице (Дебарски Дримкол).

вену или вишњеву боју. У околини Струмице Јуруци носе црвен, а Читаци бео појас. Ко има, носи преко поменутих горњих делова сетре, капут европског кроја. Зими носе и *кејџе*, гуњ у природној боји вуне, који има кратке рукаве и кукуљицу. Овчари носе зими и кожухе. Обућа су вунене чарапе и опанци или кундуре. На глави се носи црна платнена капица, *шаке*, или фес. Фесом се зове и капа од ваљане беле или смеђе вуне. Зими редовно, а и лети обавијају капу и главу преко упију црном марамом.

Турске жене носе гаће и кошуљу, затим шалваре. По шалварама носе прегачу: *боџче* или *џуџа*. У околини Скопља по кошуљи носе кратак јелек, који не допире ни до појаса, а по њему минтан; у околини Струмице је то плава антерија. Од осталих делова одеће главно је хаљетак којим ће покрити лице кад излазе изван куће: обично се огрћу белим чаршавом, а кав иду где у посете, онда облаче *ирам*, који се састоји од широке сукње и једног великог за њу учвршћеног чаршава. Косу и нокте бојадишу кном. Много носе разни накит, поглавито од сребра.

За друштвени живот код Турака карактеристично је да и код њих има задруга, али не тако често и не тако бројних као код Срба и код Арбанаса. У околини Струмице има и тога да се син одели кућом од оца, али не и имањем, које се и даље обрађује заједнички. Свест о сродству је код Турака много ужа него код Срба и Арбанаса: род се рачуна углавном само до три појаса, а даљи сродници већ ступају међу собом у брачне везе. Родови имају имена, *лаубе*, обично по свом претку односно деду, с додатком *-лар* у околини Скопља (на пр. Илијазлар), а у околини Струмице с наставцима *-лар*, *-лик*, *-лк* или *-лук* (на пр. Метолар, Делимутелик, Алчолк). Презиме може бити и по надимку (на пр. Бурунсузлар, тј. Безносовци) и по занимању (на пр. Таракчилар, Брдари). Код Турака у околини Дојрана је родовска организација боље очувана: једна *оба* је група од по 30—40 породица које су све заједничког порекла од претка који је дошао из Мале Азије и засновао род. Од особита значаја је у животу јужносрбијанских муслимана веома развијено дервиштво: не само по варошима, него и многи Турци по селима припадају разним дервишким редовима; има бекташа, меламија, халветија, руџаија и др.

О обичајима код Турака се зна веома мало. Поред тога што држе муслиманске верске празнике, и они много празнују *Едрлез* (Ђурђевдан), држе *Алиђун* (Илиндан) и *Касум* (Митровдан). Знатан је народни празник и *Невриз* (*Сулијан невруз*), који пада 9 марта по ст. И код правих Турака има тога, на пр. у околини Струмице да и сами бојадишу црвена јаја за Ускрс и да славе Бадњи дан.

Сви Турци праве свадбе четвртком. Невесту изналази стројник. О свадби се приређују разне утакмице, нарочито у рвању: на свадбе долазе чувени пеливани и из далеких крајева. Исто тако и кад се врши сунет (обрезивање деце) у имућнијим кућама.

ЦИНЦАРИ

Само један огранак Цинцара живи на тлу Јужне Србије, где су познатији под именом *Влаха*; они се сами зову *Арман*, *Армен*. Јужносрбијански Цинцари могу се поделити у две групе. Једну чине сталноседелацки становници вароши, нарочито Битоља и Крушева, и неколиких села у околини Битоља, Крушева и Струге. Из тих крајева и вароши су се у току XVIII—XX века ширили на све стране, тако да их данас има готово по свим варошима Јужне Србије. Сви су они пореклом из Москопоља и из Епира,

одакле су избегли у другој половини XVIII века, испред гоњења од стране Али-паше Јањинског. Цинцари ове групе живе од трговине и заната, а многи раде као механџије и ханџије. Имају велику склоност ка печалбарском начину привређивања, те многи од њих и данас привређују у крајевима изван свог места становања. Последица те њихове покретљивости је и данашње њихово велико распрострањење. Ове групе Цинцара нестаће брзо, јер се нагло посрбљују. Раније је код њих, особито у Битољу, било погрчавања.

Каракачани преду.

Другу групу Цинцара чине номадски сточари, познати под разним именима, највише као *Каравунџи* и *Куцовласи*. Доскора уопште нису имали сталних насеља. Овај њихов део који је заостао у границама Краљевине Југославије више не одлази на зимовиште у Солунску Равницу, која је под Грчком, него зиме проводе по котлинама око средњег и доњег Вардара, затим на Овчем Пољу и у Струмичком Пољу, а преко лета издижу на планине око Битоља и на планине у источном Повардарју. У источном Повардарју има их око 400 породица. Због све већих тешкоћа за номад-

ски начин живота, и ови Цинцари постепено прелазе на полуномадски и сталноседачки живот: купују имања од Турака који се исељавају и тим обезбеђују стална и сигурна зимовишта, али се у тим селима баве онда и земљорадњом. Таквих цинцарских насеља има сада на Овчем Пољу и у Тиквешу. Треба још напоменути да сви ти Цинцари, па и жене им, поред цинцарског говоре и српски.

Номадски Цинцари подижу и на летиштима и на зимовиштима једноодељне округле или правоугаоне колибе, плетене од прућа и покривене сламом, а по потреби живе и под шаторима. Држе највише црне овце степске расе и коње. Млеко продају закупцима који израђују качкаваљ. Код сточара је ношња уједначена и обилата. Мушкарци носе до тела фланелу па кошуљу, по кошуљи џамадан и по њему црн гуњ (*шигуње*), па се по њему опасују. Место гуња може да се носи и долама са прорезаним рукавима који могу да се спусте низ леђа. На ногама носе беле ланене гаће и доколенице. Зими се носи *сарика*, сукнена хаљина с рукавима, до појаса припијена, а од појаса широка. Зимске хаљине су и *шалаган*, који има прорезане рукаве, и *кайот*, кроја сарике али без рукава. Носе и тешку пастирску кабаницу. Раније су носили на глави фес, сада црне шубаре, качкете и др., а на ногама чарапе и опанке.

По више породица се удружи те заједнички иду на летиште и зимовиште. На челу такве заједнице је *челник* или *ћехаја*, чија је моћ и данас велика.

Малобројни Власи у селима Хуми и Сирминину код Ђевђелије припадају народићу *Мегленских Власа*, чија је већина на грчкој страни.

ЦИГАНИ

Има их свуда по Јужној Србији, и то не само по варошима него и по селима. Зову их *Циганима* или *Ђујцима*, а у косовској Јужној Србији и *Габелима* и *Мађујима*. Рачунам да их у Јужној Србији има најмање 60000 душа. Деле се на првом месту по вери: на хришћанске и муслиманске Цигане.

Хришћанских Цигана има по варошима (Скопље, Гњилане, Приштина, Велес, Струмица и др.) а и по селима (Горња Морава, Скопска Котлина, Струмичко Поље и др.). У северним крајевима ову врсту Цигана зову и *Ђорговци*. Обично не знају цигански, него говори српски. У ношњи и обичајима такође немају ничег свог него су једнаки са сиромашнијим слојем српске средине у којој живе. Баве се поглавито земљорадњом и надничарењем.

Много је више муслиманских Цигана, којих такође има и по варошима и селима. Они по селима баве се земљорадњом као напличари или радници. По селима има и ковача, али су ти готово увек од варошких Цигана. Цигани по варошима баве се занатима (ковачи, решетари и сл.), сточном трговином, разним нижим пословима: раде као носачи, слуге и надничари, преко лета иду на села те раде другима земљу. Према томе се и деле. Тако на пр. у

Скопљу има Цигана ковача, цамбаса, ковача-колара, бугурџија (бургијара), клинчара, решетара и барутчија, који су некада израђивали шалитру у селу Јурумлеру код Скопља.

Готово сви муслимански Цигани говоре цигански. У ношњи и обичајима настоје да се изједначе с господарећим муслиманским становништвом: Турцима односно Арбанасима. Међутим, ни једни ни други их не примају: не пуштају их ни у цамије, па им не дају ни своја гробља него Цигани увек имају своја посебна гробља. Цигани у Јужној Србији имају и својих обичаја. Најзначајнији је њихов народни празник *Василица*, дан св. Василија (1 јануара по ст.), који они прослављују веома свечано, иако су муслимани. Велики су им народни празници Ђурђевдан и Бадњи дан, а Цигањчице учествују као додоларке и лазарице и у култу самих хришћанских становника.

О осталим групама несрпског становништва нема шта нарочито да се каже. Грка има само неколико десетина породица у Битољу и Скопљу, и то су махом потомци погрчених Цинцара, Срба и Арбанаса. По планинама око Битоља има тзв. *Саракачана*, номадских сточара, који говоре грчки, а по начину живота су у свему као и номадски Цинцари. — По градовима, а особито у Битољу и Скопљу, има Јевреја, који се баве поглавито трговином и занатима. Говоре шпанолски. — У Скопљу има око четрдесет породица Јермена и неколико их у Битољу, Тетову и др. То су све скорошњи досељеници и баве се трговином и интелектуалним занимањима (апотекари, лекари). — Од неколико хиљада породица Черкеза, које су биле насељене у другој половини прошлог века, остао је до данас сасвим незнатан број: неколико породица у Горњој Морави и Скопљу и око 300 душа на Косову, у селима Горњим и Доњим Становцима, Великој Реци и Милошеву. Ти Черкези су очували свој језик, али већ говоре и српски, турски и арбанашки. У погледу ношње и обичаја потпадају све више под утицај Арбанаса и Турака.

ЛИТЕРАТУРА

Белић А.: Галички дијалекат. Београд 1935; Вељић Михаило: Српске народне умотворине, обичаји и веровања из околине Дебра. Братство IX—X; Вешовић д-р Р.: Племо Васојевићи. Сарајево 1935; Влаховић Митар: Средачка Жупа. Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области I. — Етнолошка проматрања на Косову Пољу. Јужни преглед (Скопље) 1930. — Мушка ношња у Васојевићима. Гласник Етн. музеја VIII. — Женска ношња у Васојевићима. Гласник Етн. музеја IX; Вулић Н.: Неколико питања из античке прошлости наше земље. Гласник С. К. А. CLX. — Бастарни у нашој земљи. Гласник Скопског научног друштва II, свеска 1—2; Гравје Г.: Новопазарски Санџак. Београд 1913; Дебељковић Дена: Обичаји народа српског на Косову Пољу. Српски етнографски зборник VII; Дедијер Јевто: Нова Србија. Београд 1913; Ђерић Вас.: Неколико главних питања из етнографије Старе Србије и Македоније. Ср. Карловци 1922; Ђорђевић Тих. Р.: Македонија. Друго издање. Београд 1929. Наш народни

живот I—X. Београд 1930—1934; Ebert: Reallexikon der Vorgeschichte; Ердељановић Јован д-р: Македонски Срби. Београд 1925. — Неколико етничких проблема код Јужних Словена. Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу.. Београд 1924; Жупанић д-р Нико: Etnološki značaj kosovskih Čerkeza. Etnolog (Ljubljana) V—VI; Ивић д-р Алекса: Историја Срба у Војводини. Нови Сад 1929; Јиречек — Радоњић: Историја Срба I—IV. Београд 1922—1923; Јastreбовъ И. С. Обичаји и пјесни турецкихъ Сербовъ. С.-Петербургъ 1889; Јовановић д-р Петар: Порече. Српски етнограф. зборник LI; Кацаровъ Г: Пеония. София 1921; Косанчић Иван: Ново-пазарски Санџак и његов етнички проблем. Београд 1912; Костић Цветко: Муслимански Цигани у Скопљу. Скопље 1934; Кречмер Паул: Преисторија Балкана у огледалу језика. Књига о Балкану I. Београд 1936; Костић Петар: Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку. Београд 1928. — Светло - крсно име - слава у Призрену. Гласник Етн. музеја VI; Lutovac M.: La Metohija. Paris 1935; Манојловић Коста: Свадбени обичаји у Галичнику. Гласник Етн. музеја I. — Свадбени обичаји у Пећи. Гласник Етн. музеја VIII. — Свадбени обичаји у Дебру и Жупи. Гласник Етн. музеја X; Мезанъ Сауљ д-р: Еврејството въ Македония. Македонски прегледъ VI; Милојевић Боривоје Ж.: Јужна Македонија. Српски Етногр. зборник XXI; Мркоњић Петар: Средње Полимље и Потарје, Српски етногр. зборник IV; Народна енциклопедија Српско-хрватско-словеначка I—IV; Niederle L.: Manuel de l' antiquité slave I. Paris 1923; Нушић Б.: Крај обала Охридског Језера. Београд 1894. — Косово I—II. Нови Сад 1902, 1903; Новаковић Ст.: Село. Гласник С. К. А. XXIV. Београд 1891; Павловић Јеремија: Малешево и Малешевци. Београд 1929; Петровић Атанасије: Обичаји народа српскога у Скопској Црној Гори. Српски етногр. зборник VII; Петровић П. Ж.: Свадбени обичаји у Галичнику. Гласник Етн. музеја VI; Поповић Душан: О хајдуцима I—II. Београд 1930—1931; Поповић Павле: О служби у Кривопаљаначком срезу. Гласник Етнографског музеја V; Радовановић Војислав С.: Тиквеш и Рајец. Српски етногр. зборник XXIX. — Народна ношња у Маријову. Гласник Скопског научног друштва XIV, XV—XVI; Раичевић Светозар: Народна ношња у Скопској Црној Гори. Гласник Скопског научног друштва VII—VIII; Rosa Stjepan: Južna Srbija. Split 1928; Селишчев А.: Полог и его болгарское население. София 1929; Скопље и Јужна Србија. Београд 1925. (Издање Југосл. проф. друштва); Smiljanić Тома: Pleme Brsjaci. Narodna starina X (Zagreb). — Кичевија. Српски етногр. зборник LI. — Мијаци, Горна Река и Мавровско Поље. Српски етногр. зборник XXXV; Станковић Тодор: Путне белешке по Старој Србији 1871—1897. Београд 1910; Трухелка Ђ.: Дарданци. Гласник Скопског научног друштва V; Ђоровић Владимир: Историја Југославије. Београд 1933; Урошевић Атанасије: Горња Морава и Изморник. Српски етногр. зборник LI; Тановић Стеван: Народна ношња у околини Ђевђелије Гласник Етногр. музеја у Београду VI. — Српски народни обичаји у Ђевђелиској Кази. Српски етногр. зборник XL; Тројановић д-р Сима: Сретечка Жупа и њена изумрла ношња. Зборник радова посвећен Ј. Цвијићу. Београд 1924; Филиповић С. д-р Миленко: Северна велешка села. Српски етногр. зборник LI. — Етнолошке белешке из северних велешких села. Гласник етногр. музеја у Београду. — Задруга Спасића (Чурковска кућа) у Булачанима. Гласник Скопског научног друштва VII—VIII. — О етнолошком проучавању Јужне Србије. Годишњак Скопског филозофског факултета I (Скопље 1930). — Породична, лична и еснафска слава у Велесу. Гласник Етногр. Музеја II. — Породичне и сличне славе у Тетову. Гласник Етногр. музеја у Београду VI; Fewkes, Goldman and Ehrich: Archaeological Reconnaissance in Yugoslavia. American School of Prehistoric Research, Bulletin May 1933; Fewkes Vladimir J.: Archaeological Reconnaissance in Yugoslavia. Amerikan School of Preh. Research, Bulletin, May 1934; Haberlandt M.: Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien. Wien 1917; Хаџи Васиљевић д-р Јован: Јужна Стара Србија. I, Кумановска област. Београд 1909; II, Прешевска област. Београд 1913. — Скопље и његова околина. Београд 1930. — Муслимани наше крви у Јужној Србији. Београд 1924; Цвијић Јован: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије I—III. Београд 1906, 1911. — Балканско Полуострво I—II. Београд 1922, 1931. — Проматрања о етнографији македонских Словена. Друго попуњено издање. Београд 1906.

ДИЈАЛЕКАТСКА ИСПИТИВАЊА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

ОД ДЕЛИМИРА ЛАЗАРЕВИЋА

Територијална распрострањеност говора Јужне Србије не може се довољно тачно обележити ни ограничити, пошто посебне студије о њеним дијалектима (говорима) у многим правцима недостају, те и географско пружање дијалеката или *дијалекатски атилас* који модерна лингвистика захтева, не може се за сада у правој мери дати.

Али сва Јужна Србија од Прибоја до Ђевђелије, прошарана је најразноврснијим говорима. Тако на крајњем западу њеном у тзв. Новопазарском Санцаку имамо један појас најчистијег Вуковог јекавског говора. Одмах до њега имамо косовски говор, који се на северу пружа као косовско-ресавски, а на југу као косовско-метохиски или пећки говор.

Између Косова и Скопља има још говора недовољно испитаних, који се углавном свode на призренско-јужноморавске и тетовско-кратовске говоре.

Призренско-јужноморавски говор заузима призренску област са Шар-Планином, средачку и сиринићку жупу, у којима се призренски говор меша са тетовским, па иде даље северном падином Скопске Црне Горе (Карадага) и удара на Јужну Мораву, са којом улази у предратну Србију, испуњујући њену долину све до Сталаћа, па и северније од њега, а на исток до Заплања и Сврљига. Ови говори чине језгро говора средњештокавског типа, а говори Санцака и Косова показују новије штокавске типове, и то Санцак новији, а Косово нешто архајичнији тип, али не потпуно као јужноморавски говор. Призренско-јужноморавски говор показује велику разноликост црта својих посебних говора. Његове су главне одлике према осталим говорима ове: место вокалног *л* има *лу* или *у*, у part. praet. II место *л* има *ја* као: бија, видеја, дошја или дошја, итд.

Призренски говор посебно узет унеколико се разликује од јужноморавског. Он зна готово за све падеже како у једнини тако и множини (instrum. само гласи сѣс жену, а лок. жене). Код придева и заменица има: тога, светога, мојему итд. У аористу у 1 л. мн. има — смо (нађосмо) итд. Овај је говор примио *ја* у part. praet. вероватно од оближњег пећког говора, у коме се тај облик првобитно и правилно развио.

Правац пружања призренско-јужноморавског говора показује нам донекле и пут којим су се кретали у Србији претставници овог говора. Тако призренски говор мешајући се у долини Мораве са говором заплањскога типа, дао је савремени јужноморавски говор. Овај има знатно мање облика деклинације него призренски, и има доста особина које се само мешавином могу објаснити. Тако је на пр. дојђем постало од призренског дођем и заплањског дојдем.

У тетовском крају, у Скопској Црној Гори, у кратовском и кривопаланачком и северније од њих имамо говоре са *ћ ђ*. Ова и неке друге прте чине да их можемо везати у једну групу, али сваки од њих ипак има својих посебних особина, које је сам развио. Тако је тетовски говор развио као и староштокавски веларно или лабијално *л* (Љ), које се у Скопској Црној Гори развија у врло кратко *о* које не образује слога, а тако се исто у њему развило испред *е* и *и* полумекко *л*. На све ове говоре у великој мери су утицали, како ћемо даље видети, староштокавски говори, који су се кретали с југа на север.

Појединих прта ових говора находимо у споменицима од краја XII века и доцније, нарочито од XVI века, у све већој мери у записима, писмима и другим документима.

Јужно од Скопља пружа се староштокавски дијалекат, састављен од врло великог низа дијалеката и поддијалеката са разним посебним пртама. Његове границе претстављају у исто време границе наше државе у Јужној Србији на истоку према Бугарској, на југу према Грчкој и на западу према Албанији. Линија пак која би пролазила јужно од Тетова па према Скопљу, у ком је као у свима већим центрима говор помешан, а затим између Кратова и Кочана ка бугарској граници, претстављала би нам границу између средњештокавског на северу од те линије, и староштокавског јужно од исте линије.

Овај су староштокавски говор у овим изнесеним границама многи научници различно обрађивали и одређивали: као старословенски говор, који се находио под утицајем српскохрватског, или као мешовит или прелазни српскохрватски, у који је српски унео своје особине, а старословенски своје. Претставници српске етничке средине могли су у своје време, тј. у време освајања или колонизације ових области, донети и дати и својих особина овим говорима, али је језичка основица њихова остала староштокавског типа. Ову језичку староштокавску основицу претставници Србохрвата могли су овамо донети само у најстаријим епохама насељавања по Албанији, Епиру, Тесалији и Грчкој, а то је време од VI—VII века. (*Енциклопедија* Станојевића 1067).

Један од првих испитивача ових говора био је L. Masing са својом студијом: *Zur Laut= und Akzentlehre der Macedoslavischen Sprache* St. Petersburg 1891.

Говорећи о акценту Мазинг налази две системе: северозападну и југозападну, везану (непокретну) и неvezану (покретну).

Мазинг се први послужио лично забележеном грађом по говору једног Велешанца и једног Охриђанина, а послужио се и дотле објављеним туђим текстовима и грађом. Из фонетике указао је, између осталог, први на српске гласове *ћ* и *џ*, а постанак акцентског система покушао је да објасни утицајем македонско-румунског језика. Он је на крају изнео и мисао о сродству језика македонских Словена с нашим чакавским наречјима и о језичкој прузи »Ријека—Солун«, коју су касније неки од испитивача и одобравали. Испор. М. Вукчевић, Rad 145 стр. 151.

У много јачој мери обратио је пажњу ученога света на ове говоре Словенац Ватрослав Облак, када је 1896 В. Јагић у бечким Sitzungsberichte (134) издао његову чувену књигу: Macedonische Studien. Овде је В. Облак описао говоре околине Солуна, говор Галичника и малих места Клења и Обока. За говор села Клење у дебарском крају слушао је говор једног дечка од 9—10 година, који је доста давно био отишао у Солун и неколико месеци чак посећивао бугарску школу. За говор Галичника послужио се Облак такође доста неподесним за тај посао лицима — пастирима у солунској околини. Иако је при вршењу испитивања наилазио на велике тешкоће, студија је његова марљиво и на научној основи израђена. Обухватио је све из фонетике и морфологије описаних говора, али је синтаксу изоставио, а о акцентима ограничио се на најопштије напомене. Од свих ранијих испитивача он је ипак најбоље одредио природу и употребу гласова *ћ* и *џ*, који су, и по њему, најкарактеристичнији за ове говоре. Он је нашао да се ови гласови изговарају час са већом енергијом (и већом фрикацијом) = *ћ/џ*, а час са мањом енергијом (и мањом фрикацијом) = *к/г*. Исп. Mac. St. 10, 58, 59, 64. Испор. у Anhang-у и 3, 4 и 5 писмо. Књига Облакова има доста и слабих страна: она је рађена и сувише описно и по ондашњем начину не узимајући у обзир сам дијалекатски развитак, ни социјалне прилике ни кретања становништва. Отуда као и зато што није довршена, јер је био принуђен прекинути испитивање он и није дошао до јасно изражених закључака ни до жељених и правих научних резултата. О грешкама пак чињеним према српском језику позабавио се у нарочитом чланку код нас д-р В. Ђерић у књизи: *Неколико главних питања из Етнографије Сјаве Србије и Македоније* стр. 86—96.

О говорима староштокавским Јужне Србије много су писали и расправљали наши источни суседи Бугари. Од многобројних писаца лингвиста Бугара истакли су се са знатним радовима Б. Цонев (*Историја бугарског језика*), Љ. Милетић (*das Ostbulgarische, die Rhodopenmundarten*) и Ст. Младенов (*Geschichte der bulgarischen Sprache*). Он, Младенов на пр. да друге не узимамо, исповеда начело да има »бугарских« дијалеката који показују прелаз ка српскохрватскоме, али он не допушта да би могло бити српскохрватских дијалеката који показују прелаз ка бугарскоме. У основи то је позната теорија »прелазних« дијалеката словенских језика Ј. Шмита или теорија таласастог распрострањања језичких црта, коју је нарочито обрађивао иза њега Јагић у VIII и XVII

Arch. у чланку: *Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen* и у *Verwandschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen* у XX Arch. По њој се не може ни у новијим ни у старијим епохама развитка језичких прта повући *оштра граница* између српскохрватског језика и словеначког, с једне, и бугарског, с друге стране. (Arch. XVII 85). То је познати Јагићев »Ланац дијалеката« по коме словенски дијалекти органски прелазе једни у друге према своме географском положају (ibid. 24.). Али Јагићева теорија допуштала је барем и једно и друго и није се изражавала о племенској припадности ових дијалеката, као што и треба да буде, пошто је то искључиво право (Исп. Облак у писмима) оних који говоре овим дијалектима. А Младенов који пише као лингвиста новијих погледа и привидно стоји на »исправном« гледишту да дијалекатских граница нема, мисли да га то начело овлашћује да прогласи на карти (коју је својој Историји додао) Бугарима све Србе источно и јужно од линије Тимок—Алексинач—Ниш—Врање—Призрен. Међутим наука треба да остане науком и на висини, и не треба да има никакве везе са политиком. Исп. П. Скок: Јужнослов. филолог XII књ. стр. 75 и даље. Младенов је прогласио Бугарима и све Словене који су некада живели у Дакији, Панонији, Грчкој, Албанији иако нема никаквих доказа, нити може бити таквих доказа да су се ови Словени икада звали Бугарима.

Из овога се види, наставља г. Скок »да су у нашега хисторичара бугарског језика двије душе: једна практична која злоупотребљава лингвистику у политичке и племенско-шовинистичке сврхе, и друга — теориска која је на себе навукла научну лингвистичку маску. Она прва била је дуго времена у моди у словенској науци. Она је одговарала извесним романтичким тенденцијама, које су се нужно морале испољити у доба буђења националне свијести. Хисторија и лингвистика биле су оруђе у буђењу политичке свијести код западних Словена на југу и сјеверу. Али како међу западним Југословенима већ никоме не пада на памет да фонетским, морфолошким и синтактичким појавама доказује неке племенску припадност, на пр. да су Кајкавци заправо Словенци итд. тако ће, надамо се, вријеме учинити своје, те ће оваква тенденција застарети и код најисточнијих Југословена, — Бугара« (ibid. 75).

Достојанство науке захтевало би да се свака ствар постави на своје (право) место, и нигде можда није то потребније него код нас на Балкану. Да се задржимо зато само на овоме из тога нашега »цвећа«. Младенов је своју историју бугарског језика успео да пласира у *Grudriss der Slav. philologie und Kulturgeschichte*, што га у Берлину издају Trautmann и Vasmer а коју цео учени свет чита. Само се по себи разуме да приказ чињеница и ствари мора овде бити на висини, како и доликује дискусији у свакој па и у лингвистичкој науци. Али наш бугарски аутор коме је славни часопис отворио своје странице за научну дискусију још у уводу нашао је за потребно да нам истакне да је дело своје написао као резервни бугарски официр који је у сва три рата (редом) учествовао! Да ли је он овим постигао што је желео или сасвим супро-

тај резултат? По нашем мишљењу: наука и ово што је он рекао не стоје у правој сразмери. На истом месту, даље, писац истиче да је то повест бугарског народа, који је био тешко искушаван и с којим се веома често неправедно поступало! И ово није аргуменат за науку и маколико он провејавао кроз читаву књигу, нема му овде много места. Даље, сви бугарски писци из реда идентификују језик Ћирила и Методија (старословенски) са данашњим бугарским језиком и његовим дијалектима. И по Младенову, разуме се, као и по другима, језик словенске браће је само један старији степен данашњег бугарског језика. И ово је у основи погрешно схватање које ствара забуну врло штетну и за саму науку, јер је и науци као и њима Бугарима потребно тачно знање: шта је језик словенске браће, а шта је бугарски језик?

Ми наине знамо да је то био црквени књижевни језик који и св. Браћа зову *језиком словенским* а нису га ни могли називати бугарским, јер у њихово доба још није била настала идентичност израза словенски=бугарски. Ова је идентичност каснијега датума. Најстарије потврде потичу из X в. У животопису св. Климента из X в. који је написан на грчком језику (Исп. Miklošić 1847. С. II) употребљено је τὰ σλοβενικὰ γράμματα за писмо а за народ двојубо: τὸ τῶν σλοβενῶν γένος εἶ' οὖν' βουλγάρων. Из овога излази да су Грцима овога времена изрази словенски и бугарски идентични. (Испор. П. Скок Јужнослов. Филолог. XII. 88—89). Према томе назив »старо бугарски« не одговара ни у погледу на територију ни у погледу на историју.

Постоји и једна друга грешка (или заблуда) о месту, постојбини старог словенског језика која није само њихова. Овај језик, знамо, створен је за црквене потребе. Да је то тако признаје и Младенов. Али као такав тај језик нема ни фонетске ни лексичке хомогености у жељеном континуитету. Можда је сасвим неисправно постављати базу језика на простору између Солуна и Цариграда, како је то у *Entstehungsgeschichte* (280) чинио В. Јагић. Јер, све ако је и природно узимати да су св. Браћа као Солуњани могли да науче њима најприступачнији словенски језик на том простору, ипак нико до данас још није могао научно утврдити да се црквени књижевни језик поклапа у свему с језиком који се говорио на територији Солун—Цариград.

На основу изучавања старих словенских туђица (Миклошић) у румунском, албанском, мађарском, новогрчком итд. сазнало се да су све те туђе речи које су ушле у поменуте језике у доба кад су Словени већ конституисали били своје државе на пространим територијама Балкана и Паноније једнаке и да за све њих важе готово подједнаке фонетске ознаке тога црквеног књижевног језика. За старе румунске славизме поуздано је утврђено већ да нису позајмљени од дачких Словена него од балканских (Slavia VIII 277).

Стога оне не карактеришу довољно ни географску ареју старог црквеног књижевног језика. »Али мађарски славизми императивно доказују да је територија црквеног књижевног језика била не само читав Балкан уколико је био и јест словенски, већ

и читава панонска низија. Дакле, ако већ треба повући какву пругу од Солуна, онда се не смије повући у правцу на Цариград, него, да останемо у жаргону Младенова и осталих, бар до — Пеште». (Ј.Ф. XII. 88).

Бугарска језичка литература иначе је врло обимна о старо-штокавским говорима Јужне Србије. Листа лица која су на њој радила је доста велика. Још много већа је листа издатих књига. Има акценатских, фонетских и др. студија и покушаја али највише је међу њима ситних покушаја — *Бележака* напр. Мирчева о прилепском говору и др. сличних без имало или са врло slabим научним претензијама. Сам је В. Облак у уводу своје књиге *Mac. Studien* (2) окарактерисао сву ту бугарску језичку литературу као непоуздану, нетемељну и превише »патриотску«. Из тих разлога нећемо се ни ми на њој ни задржавати јер ма колико она била по обиму велика, по садржини је незнатна, безначајна.

Од Срба је о дијалектима Јужне Србије први писао Стојан Новаковић у XII Гласу Српске Краљевске Академије: о *ћ* и *ђ* у македонским дијалектима и о прилепском говору. Он је и о другим говорима дао у *Archiv*-у за словенску филологију неколико докумендованих чланака. (Испор. *Arch.* XII 82—94, XIII 523—557, XIV 360—373). Он је први међу писцима Србима објавио да су све публикације народних умотворина из Македоније, осим Јастребовљеве збирке, у многим погледу непотпуне, а најнепотпуније су баш у ономе што је најглавније: у репродукцији фонетских особина онога дијалекта коме припадају. У свима њима влада правопис претрпан традицијама и назови ученошћу, а најмање се водило рачуна о изговору гласова који су баш отсудни за карактеристику говора (Исп. Глас. XII стр. 5). Од Срба је о једном делу наших говора написао расправу М. Ивковић: *Српско-македонски акценатски системи*. Ј. Ф. II 254—271, IV 46—71 (1921). Рус Сељинчев А. М. написао је опсежан рад *Из македонске дијалектологије*, Казан 1918, а Француз А. Мазон написао је *Textes slaves de la Macédonie sud-occidentale*. Paris 1923, који се делимично бави многим особинама наших говора. Најзнаменитији рад на пољу дијалектологије говора Јужне Србије је рад г. А. Белића у издању Српске Краљевске Академије: *Галички дијалекат*. Београд 1935. У овоме раду Белићеву налази се сажет целокупни рад свих осталих наших и туђих трудбеника на пољу наше балканске дијалектологије. Г. Белић је овај говор који се одликује и чистоћом и старином нарочито изабрао за студију. Прибијен уз реку Дрим на југозападу Јужне Србије, он није био ни мало изложен оним многобројним потресима којима су били изложени остали говори наши који се налазе на главним друмовима и миграционим линијама. Зато је он боље него други наши дијалекти сачувао најзначајније црте свога некадашњег склопа. Он нам представља у исто време језгро свих других наших говора. Упоредо с њим г. Белић нам је дао сав материјал и из осталих говора објаснио га и показао како на све њих треба гледати. Ми ћемо се постарати да изложимо г. Белићеве дефинитивне закључке по свима питањима из фонетике ових говора који су први пут код

нас изнесени са потребном испрпношћу у свима правцима. Односи ових говора према бугарским околним говорима као и према осталим српскохрватским дијалектима према томе, ради боље илустрације, редом се баш нарочито узимају у дискусију. Тако глас Ћ је у свима говорима Јужне Србије замењен са е. Ова замена позната је и средњештокавском који се пружио и по западној Бугарској, а позната је уопште свима екавским (источним) штокавским говорима. У самој Бугарској граница изговора Ћ-е помера се и данас све више на исток, као што је још од старих времена уопште покрет средњештокавских дијалеката и ишао у главним линијама од запада на исток — са српске територије на бугарску језичку територију. Ово до извесне мере признају и бугарски па и други филолози. Испор. Милетић *Das Ostbulg.* 39. Цонев. Истор. 394, 402. Рус Шчепкин на пр. приписује такође данашње е јужносрпског говора српском утицају, кад каже: »Готово сва Македонија има сад глас е (од ст. Ћ).« Б. псалт. 190.

Како је у источним деловима нашег језика одувек Ћ=е, без икаквог отступања и колебања, почевши од XII в. а у бугарском и старословенском одувек је Ћ=’а, ја, еа, еја, ја, ieа, јасно је да у овој замени имамо врло стару српску особину. Само је питање, кад је ова особина захватила све ове говоре наше на југу? Г. Белићу изгледа да је она дошла још из праштокавског у овај староштокавски дијалекат, јер је захватила дубоко корена у њему. Линија изговора Ћ—е померала се у Бугарској под утицајем српских говора на исток исто онако што је староштокавски дијалекат на југу, у својој домовини, у Грчкој и Албанији, утицао да многи други архајични старословенски говори (костурски на пр.) приме од њега тај исти изговор.

Носни назали ж и љ врло су значајни за утврђивање односа староштокавских говора према нашим и бугарским говорима. Прва и основна особина свих српскохрватских говора јесте да увек разликују љ од ж. То је исто и у овим нашим дијалектима. У бугарским дијалектима, као што се зна, ти се гласови мешају један с другим. Тако место љ овде имамо свуда чист изговор е, исто онако као и у средњештокавским говорима и у осталим српским дијалектима. За ово ми чак имамо и признање Цонева које каже: »Пошто је сад изговор е (м. љ) изједначен у свима западним говорима... то је онда вероватно да тај изговор е (м. љ) долази као наставак на заједничку српску замену тога гласа са е. (Истор. 36). »Разлика је« пише г. Белић »између мога схватања и Цонева у томе што он у тој црти *види српски језички талас, док ја видим у њој један од саставних делова српске гласовне стируктуре тих говора*«. (Гал. дијалекат. 39).

Мало је сложеније питање о носном ж. И Цонев наглашава како »Срби имају право да означе као своју говорну границу линију до које допире изговор ж-у« (Ор. cit. 35). Српскохрватски у великом броју својих дијалеката, и чакавских и штокавских, има ову замену. Али ово није працрта српскохрватског језика. Напротив, познато је да су Србохрвати у свом језику имали носне

гласове када су дошли на Балканско Полуострво, јер у нашим речима које помињу страни писци у својим делима на грчком и латинском језику има пуно носних сугласника (на пр. код Порфириогенита: Μονυτιμῆρος, а у латинским повељама: Muncimir). И претставници староштокавског дијалекта у Грчкој и Албанији око VI и VII в. морали су имати **ж** и **џ**. Како су се они доцније развијали доста независно у језичком правцу од осталих Срба и Хрвата, код њих је задржан и данас назални изговор горњих гласова. За ово време и касније у осталим дијалектима извршила се замена **ж** звуком **у**. Зато се за даљи развитак овог гласа морају узети и други критеријуми у обзир. У правим српскомакедонским говорима имамо замену **ж** гласовима **о** и **а** и то у мијачком говору **о** а у осталим брсјачким говорима **а**. Има, разуме се, и доста говора где је замена са **у** као уопште у српскохрватском проведена, али њу остављамо на страну сад. Све ове изговоре г. Белић своди на некадашње чисто **о** или **а°** које се непосредно тако развило из **ж** старог. Међутим у источно-бугарским говорима **ж** прелази у носни полугласник **љ** а затим у обично **љ** и има даље његову судбину. Према томе, разлика је од осталих српскохрватских говора и ових наших овде што је **ж** прешло у отворенији вокал од »у« онако као што је у словеначком прешло у **о**; а разлика је од бугарских говора и у карактеру промене (овде код нас пун вокал, а тамо полугласник) и у боји звука.

Разуме се дијалекатско шаренило је доста знатно и код овога звука и за сваки његов појав треба потражити чисто лингвистичке разлоге. У брсјачким говорима на пр. често се до **а** долази преко **а°** или **о^а** и др. њиховим ступњевима. Само мора се рећи говори нису до данас у тако строгом смислу довољно испитани.

У замени носног **ж** вокалима **а** и **о** ми видимо продужење оне исте тенденције која се овде јавила и код замене **љ** и **љ** вокалима **о** и **е** и која се у осталим нашим говорима јавила у замени полугласника звуком **а** или **у** замени **ж** звуком **у** (испор. Гал. дијал. 43). Како су се говори брсјачког типа проширили и у једном делу Бугарске (Враца, Разлог, Радомир, Ћустендил итд.) јасно је да је и у њима не само **ж** замењено вокалом **а** него и полугласник **љ** (исп. Цонев Истор. 500), те је тачно што о њима Цонев вели за **ж=а**: »Јавља се негде у Македонији и шири на свима странама и с временом захвата врло разнолике говоре« (ibid. 501). Дакле и он овој црти налази извор овде у овим нашим говорима.

Иако је прелаз **ж** у **о** доста стар г. Белић мисли да је овај македонски талас по Бугарској ипак скорашњи. Али је свакако било и старијих таласа. Са овом македонском заменом **ж—о^а—а°** налазе се у вези родопски говори у којима се **ж** и **љ** подједнако замењују гласовима **ѓ**, **ѓ̑** — **о** и **а**. Разлоге овим особинама налазимо у колонизацији која се из наших крајева тамо вршила. Ширење ове црте ишло је и на север. У многим случајевима налазимо **ж—а** и у врањском говору, као у облику паднала на пр. (Испор. Дијалекти 610—16).

Полугласници дају у свима нашим говорима Јужне Србије пуне вокале Ъ—о (наравно у затвореним слоговима у тзв. јаком положају), а Ъ—е. То је врло позната особина, која се јавља и у старословенским споменицима познијег времена. По овој особини македонски се говори одликују и од бугарских и од других српских говора. У бугарским говорима место два полугласа находимо обично један и то Ъ, а у неким говорима имамо у извесним случајевима и замену полугласника Ъ — вокалом е. У српскохрватским говорима имамо вишеструк изговор: или изговор оба гласа подједнако као полугласник реда е (Їе) или као полугласник реда а (Їа) или као вокал а или е (кајкавски дијалекти), да оставимо друге локалне изговоре. Їе и е свODE се на полугласник Ъ, а Їа и а на полугласник Ъ. Према томе, у грубим цртама, може се рећи да су се полугласници у српскохрватском језику изједначили тако да је то изједначење у неким говорима извршено у корист Ъ (зетски говори, кајкавски дијалекти), а у другим у корист Ъ (средње шток., ново штокавски и готово цео чакавски дијалекат). Главно је да су сви наши говори морали разликовати оба полугласника, пошто су их једни свели на један, други — на други.

Зато се мора претпоставити да је и староштокавски говор у Грчкој и Албанији морао познавати оба полугласника, исто онако као што их је познавао и старословенски. Само настаје питање: који је од два дијалекта дао први потстицај да се почне вршити промена Ъ у о и Ъ у е, ст. словенски или суседни му староштокавски српскохрватски? На то је питање тешко одговорити. Г. Белић претпоставља да се промена почела вршити у оба као »македонизам«, који је продро и у споменике старословенског језика свакако већ почетком XI в. (на пр. у Зографском јеванђељу и др.). Ипак се може скренути пажња на једну околност. У староштокавском (правом македонском) је стална тенденција да се полугласници замењују пуним вокалима као и у осталим српскохрватским говорима и да се пуни вокали не скраћују у полугласнике, док у јужномакедонским говорима јужније од наше границе и у бугарским дијалектима развија се замена у полугласник или у о или а.

Глас ы врло је рано на простору целог српскохрватског језика прешао у и. У ћирилским споменицима XII в. има промене ы само иза грлених сугласника, али то је била само књишка традиција једног процеса који се знатно раније извршио. У првим глагољским правим хрватским текстовима (на пр. у Бечким листићима) већ находимо прелаз ы у и потпуно извршен. Међутим у бугарским говорима и северним и јужним има још и данас остатака од изговора ы. У средњештокавским и у правим македонским (староштокавским) — од ы нема више ни трага. У источном делу јужномакедонског има местимично таквих остатака од изговора ы старога. Због тога г. Белић с правом узима да се у правим македонским говорима извршио прелаз ы у и у духу тога процеса свих српскохрватских говора, а тај је исти говор утицао да се тај процес развије и у западном делу јужномакедонског. (Испор. А. Мазон *Textes* 20—1).

Ову особину помиње и Цонев и тачно вели: »Изједначење Ћ са и постало је саобразно са изједначањима познатим и својственим српском језику (Ћ=e, Ђ=Ђ, Ж=ou, Л=e) међутим у бугарском нема тога, или ако и има и уколико има, постало је под импулсом са запада (Op. cit. 36).

Вокално р и л. И у овим говорима јавља се р и л вокално. У српскохрватским дијалектима од најстаријих времена имамо те гласове. Истина у једном делу наших говора, штокавских, чакавских, па и кајкавских, имамо место љ—у, за које је поуздано да се јавило око половине XIV в. (ранији су примерци усамљени). Али у свима архијичним говорима (чакавским кварнерским, средњештокавским, северозападно кајкавским) имамо још и данас или л или гласове који су му сродни лу, ел, лђ и сличне. Према томе није чудо што и у овим нашим говорима имамо вокално р и л. Примери су за ове гласове исувише познати и очигледни те није потребно да их наводимо. О чувању сугласника л на крају речи и на крају слога није потребно ни говорити, јер прелаз л у о је нов појав српскохрватског језика. То је појав краја XIV и почетка XV века и наводи се само у новоштокавским дијалектима, јер је само њих захватио. Није ни мало чудо што га у овим говорима уопште нема. Исто тако само напомињемо да је и губљење т у речима као мост, жалост, особина свих српскохрватских говора (Испор. погрешна тумачења Цонева op. cit. 40. 338. 361—3, 345).

Замена прасловенских група tј и dј је најкарактеристичнија можда за све ове наше говоре. Сви наши говори Јужне Србије знају за њихову данашњу замену са *ћ* и *ђ* и то мало ко више да спори. (Испор. Облакове речи: Die Laute *ћ* *ђ* reichen bis vor die Thore Salonikis, bis zur äussersten Südgrenze des slavischen Sprachgebietes am Vardar Mac. St. 58). Али има и једно доста раширено мишљење да су *ћ* и *ђ* продрли овамо из севернијих српских говора. Само број примера са *ћ* и *ђ* тако је велики у овим говорима да би се морала претпоставити врло јака мешавина севернијих српских говора са старословенским, што није лако усвојити. Јер како би се могла разумети тако широка употреба *ћ* и *ђ*, ако се претпостави да је донета са стране, када нема других особина дотичних говора. Г. Белић сматра да је немогуће претпоставити утицаје севернијих говора, пошто прави македонски дијалекат има својих специјалних особина којима се одређује као дијалекат нарочите врсте. Кретање становништва не показује ни мало утицаје са севера. Ни проф. Лавров није допуштао могућност утицаја српског језика на македонске дијалекте у таквим размерама, већ је сматрао да је та сличност органска. Кад на пр. Облак назива србизмима глаголске прилоге на *-ћи*, он Лавров примећује: »Ту ми можемо допустити само близост македонског говора српском језику а ни на какав начин не можемо у томе гледати утицај српског језика«. Ж. М. Н. Пр. 1901. 484.

Македонски говори не подвргавају се нигде утицају бугарских или српских говора, већ са своје стране на њих утичу (Галички дијалекат 29). Да прте језичке нису долазиле са севера на југ, већ да је кретање њихово ишло на север, о томе говори чешће и Се-

љишчев. Кад говори он о дијалектима источне Старе Србије, о говору Скопске Црне Горе, он примећује: »Овде је важно напоменути, да је утицај ишао с југа, из Македоније, а не обратно«. (Очерки 270). Исто тако кретање ових говора, по лингвистичким знацима, одређује Сељишчев и кад говори о кратовском говору (274) и овчепољском (275). Тако су и родопски говори у Бугарској а и други у многим правцима претрпели овај македонски утицај. Ово исто важи и за северније српске говоре, нарочито за средњештокавске који су врло активни, чак агресивни у ширењу својих особина према бугарским говорима, на чији су терен у многим погледу и пренели борбу облика и осталогa потискујући полако особине бугарских говора. (Испор. Егблом Arch für slav. phil. XXIX. Белић Галички дијалекат 29). Још морамо и ово напоменути. Ми говоримо староштокавске у нашим границама зовемо правим или српско-македонским говорима за разлику од јужномакедонских ван наших граница у Грчкој. Ови наши говори који знају за *ћ* и *ђ* знају и за *ш'ч'* и *ж'џ'* од заједничкословенских група *stj/zdj* и *skj/zgj*. Важно је напоменути да ову особину нити имају севернији српски говори нити је имао старословенски језик, већ и севернији српски дијалекти и старословенски имају ту подједнако *шт* и *жд*. Зато прави (српски) македонски дијалекат и није могао своје *ш'ч'* *ж'џ'* добити од старословенског, како би хтели они који говоре о старословенском супстрату ових говора, нити су те гласове могли добити од севернијих српских говора. Како је у исто време невероватно да су од њих, као што смо мало пре видели, добили *ћ* и *ђ*, онда је јасно да прави наши македонски дијалекти са својим гласовима *ћ ђ ш'ч' ж'џ'* претстављају нарочите врсте говор који не може бити производ мешавине ни данашњих ни некадашњих околних говора.

До сличног је резултата дошао и В. Облак испитујући у овом правцу дебарски говор (Mac. St. 67).

Што је ових црта (тј. речи са *шч* и *жџ*) налазио Цонев у самоковском, пијаначком, малешком крају и наниже чак до солунског и воденског краја, то је сасвим на свом месту. Он то налази још даље у ксантиском крају и у Брацигову (ibid. 409). Али у томе и иде тако правац кретања тих црта, који г. Белић одређује да увек иде с југа на север и североисток, а не обрнуто.

Још једно питање поставља г. Белић: шта је било у Македонији пре него што су у њу продрли, с југа архајични старословенски, а са запада староштокавски говор? Ако ћемо судити по споменицима у њој је морао бити старословенски дијалекат св. Браће просветитеља. Али колико се он простирао, тешко је рећи. Само је несумњиво да у прво време није било мешавине у великој мери. По томе пак што су се главни остаци његови сачували на крајњем југу, јужније од наших граница, може се рећи да је ту био старословенски говор најкомпактнији. На северу је морао бити знатно рећи. Зато се он у средњој и западној Македонији и подвргао потпуном асимилирању од правог (српског) македонског дијалекта, којег су претставници, у највећем броју долазили са запада, те уколико се претставници старословенског дијалекта нису на исток

и север иселили, изгубили су се у новим за њих дијалекатским масама. (*Галички дијалекат* 30). Данас више нико од истакнутих специјалиста не сумња у то да *ћ* и *ђ* претстављају српскохрватске гласове. Само се разликују у тумачењу: на који су се начин ти гласови појавили у овим (нашим) говорима. По мишљењу г. Белића ови су звуци саставни део првобитног дијалекта српскохрватског који се некад находио у Грчкој и Албанији и који је допније заузео највећи део данашње Македоније. И не само ова већ и друге гласовне црте ово потврђују. Све данашње црте ових наших говора скупа показују да су прави (српски) македонски говори сачували или архаичније црте које је имао наш језик у најстаријим епохама или су изменили старије црте у оном истом правцу у ком и остали наши говори и дијалекти. Није чудо онда што су и овде сачували једну од тако основних црта нашега језика, којом се он, *као најважнијом у свом гласовном склопу* подједнако одликује како од бугарског тако и од јужномакедонског.

Има један део рупаланских говора које називају *ћекавским* говорима: од Сахар-Планине до према Димотици и западно преко Марице до Лозен-града и Бунар-хисара. У њему се употребљава македонско »*к'е*« у помоћном глаголу за *футур*. Како смо и досада у разним правцима констатовали везу ових југоисточних бугарских дијалеката са македонским, јасно је да је и ова црта њихова потекла из наших говора. А ти су говори после дали ту црту и понеком североисточном бугарском говору, као на пр. у Алађуну. (Исп. *Милетић Ostbulg. 138*).

Једна од врло старих особина штокавских дијалеката је прелаз старе групе *чр-* у *пр-*. Сви наши дијалекти на југу знају за овај прелаз. Бугарски језик за њ не зна, а није га знао ни старословенски. Што се данас и у јужномакедонском находи у великим размерама ова особина, то се објашњава утицајем македонског староштокавског (као и ширење *ћ* и *ђ* у њему). Није зато чудо што се ова црта находи и у рупаланским бугарским дијалектима, којих су језичке везе са македонским дијалектима несумњиве (Милетић *Ostbulg 233 Rhodopenm. 45,6*).

У правим (српским) македонским говорима епентетско *љ* кад није у кореновим слоговима прелази у *ј* или нема место њега никаквог заменика: купен место купљен или купјен. Овај се процес вршио већ у старословенском којему је иначе познато епентетско *љ* каогод и српском језику. Али је врло тешко рећи где се он отпочео: у архаичном старословенском или у старословенско македонском. Он значи појачавање умекшаности, а не смањивање њено. То исто вреди за бугарске дијалекте, који су у знатној мери сачували, а понегде још знатно даље развили палатализацију сугласника. Г. Белић мисли да потстрек за ово није дошао од староштокавског иако има доста наших говора (чакавских и штокавских) у којима се прелаз *љ* у *ј* вршио. Али маоткуда да се отпочео овај процес, он се распростро и на ове наше говоре. Из њих се у засебним морфолошким категоријама распростро и по великом делу штокавских дијалеката.

У многим говорима Јужне Србије избије и понека специјална особина дијалекатска. Тако је у многим дијалектима *л* испред *е* и *и* нешто умекшаније, а испред *а* и *о* такво *л* постаје потпуно лабијално. Овај однос $л > е и = л и л > а о = \bar{л}$ претставља нам не продужење старе палатализације у остацима већ гласовну црту која обухвата и албански језик, српске говоре у Старој Србији и чак неке говоре у Црној Гори, а по Новаковићу и Милићевићу и неке говоре дуж Дрине. Ова је особина по свој прилици имала као полазну тачку албански језик или можда аромунски (Испор. литературу о $\bar{l}$ албанском код Сељишчева. *Очерки* 157). Према томе и галичко и осталих дијалеката наших *ли*, *ле* са *л* нешто умекшаним треба сматрати пре као задржавање обичног стања поменутог звука наших говора испред *е* и *и* (*л* је ту увек по тону врло високо); а оно друго се $\bar{л}$ развило под туђим утицајем (можда комбинованим аромунско-албанским).

У галичком *а* и у многим другим говорима врши се у знатној мери и ново јотовање. Кад се деси зубни *т* или *д*, *л* или *н* испред *ј*, пошто је између тих сугласника и *ј* испао полугласник, врши се сливање сугласника са *ј* у *ћ* *ђ* *љ* и *њ*. Познато је да се то исто врши у свима новоштокавским и средњештокавским говорима. У њима се то јотовање почело вршити почетком XVI в. а завршило се крајем XVII в. И ово јотовање се морало извршити у истом духу и као и у осталим говорима штокавског типа.

У свима говорима македонског староштокавског типа у многим се положајима глас *х* губи, а у другим прелази у *ф*. Губљење звука *х* познато је и српским и бугарским говорима. Само у српскохрватском језику оно заузима далеко веће просторије и старијег је датума. Ово је захватило и албанске говоре у којима има и прелаза *х* у *ф*. Изгледа ипак да се тај процес креће од српских штокавских говора и ка бугарским и свима осталим. За тачно одређивање овог појава, потребна су детаљнија испитивања него што су досадашња.

У неким говорима Јужне Србије чује се и глас З (*dz*). Многи дијалекти (на пр. галички) не знају за ову африкату. Нема сумње да су остаци од употребе овог звука продужење старог односа који је обележен већ у старословенском. (Исп. колебање у употреби з у Зографском јеванђељу Ван-Бајк Ј.ф. V 44—5). Али г. Белић од наших лингвиста не гледа на овај глас као на неку нарочиту старословенску или старобугарску особину као што то чини Цонев (ор. cit. 361—3, Сељишчев 157—160, *Дијалекти* 200—7).

Звучни сугласници на крају речи развили су се у мукле у свима нашим говорима српске Македоније. Те особине немају остали штокавски говори. У њима су на крају звучно-мукли (Исп. Rosznik Slawist. 196). Овде су међутим потпуно мукли, онако као и у јужномакедонским дијалектима. Можда су се они почели развијати прво у јужномакедонском дијалекту, па одатле и у овом. У средњештокавском имамо још увек звучномукле сугласнике као и у другим нашим говорима. (*Дијалекти* 240. Дијал. зборн. II 29—31).

Основна је особина консонантизма свих јужнословенских језика — губљење умекшаности њихове. Српскохрватски и словеначки иду у овој црти паралелно. У старословенском имамо умекшаност у знатној мери очувану. То се исто може рећи и за бугарски и јужномакедонски, а средњештокавски и македонски староштокавски говори развили су оно исто што и остали српскохрватски дијалекти. У староштокавском може се чак констатовати да је то губљење умекшаности чак и поопштено. О свима овим појавама говори и Милетић, али много прецизније од њега говори В. Облак *Innerhalb der macedobulgarischen Dialekte sind es abermals die macedonischen die sich durch ihren härteren Charakter des Konsonantismus enger an das benachbarte Serbocroatische anschliessen. Nur die südmacedonischen Dialekte entfernen sich von den übrigen macedonischen und gehen mit den östlichen bulgarischen Nachbardialekten* (Mac. Stud. 43). Ова се палатализација огледа у многим правцима. Тако на пр. гласови ч ж и ш у нашим говорима су тврди готово свуда. У јужномакедонском источном као и западном неједнако се понашају. У одређивању ове особине Облак је и од Сељинчева поузданији. У бугарским говорима (на пр. у рупаланским) су *č ž* и *š* врло палатални (испор. Милетић Ostbulg. 235).

Сугласници р њ и љ добивени од прасловенских *rj, nj, lj*, у нашим су говорима или тврди звуци као р и н или је л нешто мало меко — л. Међутим у источном делу јужномакедонског дијалекта имамо потпуно меке љ, њ и р' (Mac. St. 89, Ostbulg. 93). Наш прави (српски) македонски отишао је у овом правцу и даље неголи већина српскохрватских говора, али опет у њиховом правцу, јер у српскохрватским говорима само р' прелази увек у р (тврдо) док њ и љ остају, а у хрватском кајкавском и словеначком имамо опет очвршћавање тих гласова. У правом македонском као р очврсло је и њ, а љ је стално на средини пута ка очвршћавању, те се изговара као нешто мало умешкано л (л). Наравно, и у бугарским дијалектима како код прве тако и код друге групе гласова има знатних разлика, али је њихов целокупни карактер палаталнији (Милетић). Најзад, овамо иде и палатализација сугласника испред меких вокала. У источном делу јужно македонских дијалеката то умекшавање постоји, код неких сугласника у већој код других у мањој мери. У бугарским дијалектима ти сугласници су веома умекшани, тако да често прелазе у друге сугласнике. Исп. Милетић Ostbulg 87. Rhodopenm. 73. 174. 209—10, 213). Код нас међутим сугласници остају пред неким вокалима тврди као и у свима осталим говорима српскохрватским. То чини једну од врло карактеристичних црта српскохрватског и бугарског језика, јер је проткано кроз велики део њихове гласовне структуре.

Једна од најважнијих особина ових наших говора јесте акценат. Цонев вели за њ да се развио по својим правилима, независно од српског језика, али је заборавио да дода; и независно од бу-

гарског језика, јер тада тек била би његова констатација потпуна.

И наш прави македонски дијалекат има везан акценат, и то за трећи слог од краја кад год је то могуће. Међутим и други српски а и бугарски књижевни акценти нису везани за један одређени слог, него су слободни. Овај акценат захвата цео простор правог македонског дијалекта до Вардара. У источним крајевима акцентуација се меша са слободнијом и даје друге разне комбинације. Главно је да се она пружа од запада према истоку, тј. од Дрима према Вардару. Што има пак везаног акцента и у јужним бугарским говорима — то баш претставља утицај македонских говора. Г. Белић чак мисли да је и дуљење наглашених вокала код Павлићана у Бугарској македонски утицај. (Исп. Rhodopenm. 87).

Везана акцентуација тумачи се страним утицајем и то грчким или романским, јер је и у романским језицима, као и у грчком, акцентуација била везана за последња три слога у речима.

Често се истиче да је редукција ненаглашених вокала која се овде-онде среће бугарска особина. Иако се не може баш овако рећи, несумњиво је да дијалекти Бугарске знају за редукцију самогласника у великим размерама, док за њу не знају ни средњештокавски говори ни ови наши македонски староштокавски. За праве македонске говоре интересантно је да се и том особином разликују од јужномакедонских који у знатној мери знају за редукцију, ма да би и у њима ваљало тачније одредити, у којим се приликама, у којој мери и тачно на ком простору тај појав јавља. Већина говора на југу (галички на пр.) нема ове особине. Али колико има те редукције, она је врло мало идентична са редукцијом у бугарским дијалектима. О овом појаву се слично изразио и О. Брох у својој књизи *Die Dialekte des südlichsten Serbiens*. Из свега се овога јасно види да уопште староштокавски говори имају најмање редукције и да се и у томе слажу са већином српскохрватских говора. Али, наравно, и други неки наши говори, нарочито по западнијим крајевима, развијају редукцију вокала извесне врсте. Тако исто и чакавски говори, а особито кајкавски. Али сви они заједно узети, и са средњештокавским говорима, и са овима овде, мање имају тога неголи бугарски говори. Чак се из тога чуло мишљење и закључивање да су бугарски дијалекти тиме раније изгубили и тзв. квантитет, него поменути наши дијалекти. Међутим у овом се као год и у многим другим особинама огледа туђински утицај, који је могао бити јачи у Бугарској неголи по другим крајевима. (*Галички дијалекати* 45).

Довде смо изнели у најопштијим цртама све што је до данас обрађено из области гласова: вокала и консонаната ових говора. Сматра се да је гласовни систем, гласовни састав сваког дијалекта или језика најпресуднији у питањима његовог односа према суседним дијалектима. Он се најспорије и мења па зато и остаје као најпоузданији и најнепроменљивији део унутрашњих језичких односа. И проф. Цонев у својој историји бугарског језика за основну поделу словенских језика узима гласовне прте као најважније:

»Овде је реч пре свега о фонетским разликама, јер управо оне су и старије и важније него морфолошке« (ор. cit. 22). Па ипак и Милетић и сам Цонев и сви који за њима иду узимају баш морфолошке црте да на основу њих одреде узајамне односе међу дијалектима македонским, бугарским и српским. Тако исто и Сељишчев узима: »При одређивању узајамних односа међу македонским говорима и суседним језичким групама, бугарској и српској, закључујемо: 1) по општој системи промене, 2) по формалним елементима« (Очерки 180—1). Међутим ови односи, према општем стању данашње науке, нису од прворедне важности за одређивање порекла дијалеката ни сродности њихове. Ово се чини с тенденцијом да се нагласи споља сродност македонских говора с бугарским дијалектима, јер и Цонев сам признаје: »У њима се изражава већи бугарски утицај у морфологији, међутим српски утицај захвата више звукове (фонетику)« (ор. cit. 34).

Па ипак ми ћемо прегледати и најглавније морфолошке особине свих наших говора и одредити њихов значај и место према сличним облицима других српских дијалеката. У овим говорима има више наставака за множину: *и, е, ови, ове, ииџа, иџа* итд. Сељишчев вели да они не претстављају материјал на основу којег се може говорити о узајамној вези ових говора са бугарским или српским језиком. Али ни у томе Сељишчев не иде до краја колико треба. Тако у правом македонском у *dat. sing. fem.* имамо наст. *е* тј. утицај тврдох основа на меке. У северној Бугарској имамо *и*: баби, мајци, у јужном бугарском (Ропка) сестри, баби. (Rhodopen. 53, 139). У српскохрватском имамо у целом косовско-ресавском увек *е*: сестрѐ, мајке и сл. а у свима штокавским говорима: сестри, мајци. Шта се на основу овога може друго рећи него да су и македонски говори, као и српски и бугарски, имали обе промене, и меку и тврду, којих су наставке самостално и на свој начин комбиновали.

У правом македонском имамо код имена женских у *voc. o*, а *е* једино код имена на-ица (Милице), баш онако како је у свима штокавским говорима. У средњештокавском то *е* се преноси и на имена сродства са сугласником *к* (испор. Белић: Дијалекти 315). Тако и у северним бугарским говорима находимо: жено, мајко, снахо, али и кумице, Ратке, Станке. Зато се ови односи не могу узети за мерило да ли је што српско или бугарско, како то чини Цонев (ор. cit. 339-40), јер би на сваком кораку биле у Бугарској српске црте, а у нашој земљи бугарске!

У *nom. pl. fem.* у многим македонским говорима међу њима и у правим српскомакедонским имамо наставак *и* (=ы), дакле, уопштен наставак тврдох основа као у *dat. sing. fem.* Истина на целом осталом простору штокавских дијалеката имамо уопштен наставак неких основа (*е*). Али у чакавском делу српскохрватског језика поред *е* има и много остатака од *і* (=и) како у овом падежу тако и у *ass. pl.* и *gen. sing.* Међутим у северним бугарским говорима поред наставка *и* има и *е*, а знамо да је и старословенски имао обе промене,

У свима македонским говорима, правим и јужномакедонским имамо у једносложних именица м. р. наст. — *ови*, исто онако као што имамо и у средњештокавским и у осталим штокавским говорима. Међутим у бугарским говорима имамо наст. — *ове*. Па ипак не треба сматрати да је једно знак само српскохрватског језика, а друго бугарског, онако исто као што не треба сматрати да је *сељани* српска црта, а *сељане* — бугарска, као што чини Цонев (op. cit. 339—40). Све су те наставке имали сви ти говори, а данашњи дијалекти чувају њихове остатке, тако да се без опасности да се не пређе у сасвим произвољна тумачења, не може на основу уопштавања једне или друге црте ништа позитивно рећи.

И код заменица има особина које су карактеристичне за узајамне односе ових наших говора. У македонском староштокавском има још највише особина које га везују са другим српским говорима.

У ном. sing. имамо у овим нашим говорима два облика ја и јас (= азъ — его = ἑγώ). Треба знати да у словеначком такође знамо за најразноврсније облике личних заменица. Тако у терском дијалекту и дијалектима уз Сочу имамо ја и јас, па и јаст за старо азъ (Енциклопедија Станојевића 226). Заменице јаз (= ја) има у малој мери у чакавском говору на Силби и у Истри (ibid. 400). За заменичку систему се слободно може рећи да се развијала паралелно, говово идентично на целом простору нашег језика. Ако гдегод у бугарским говорима и има *ја* оно се фонетски развило у нарочитом положају од јаз или је добивено од наших македонских говора. Тако и у рупаланским говорима *ја* је утицај (македонски) наших говора, а тако исто у Алађуну, а у Етропољу — утицај средњештокавских говора.

У ном. pl. личне заменице за 1 лице имамо *мије* или *није*. У македонском сттароштокавском имамо мије (или мие) а у јужномакедонском имамо није, које се јавља и у бугарским дијалектима. Према томе *ја* и *ми* (проширено мије) претстављају несумњиву везу са старом српскохрватском основом ових говора. Од заменице *сај* (сѣј) у данашњем галичком која се и постпозитивно додаје, има остатака у чакавском, кајкавском и староштокавском. Остале заменице -ов-, -он-, -т- чине основицу свима демонстративним заменицама у српскохрватском језику. Од њих се даље граде заменице за количину, за каквоћу, за начин итд. исто као у српскохрватском.

Као постпозитивни члан употребљавају се у правим македонским говорима в-ва-во, н-на-но, с-са-со, т-та-то, а у јужномакедонском само т-та-то. Али овде првобитна и основна употреба постпозитивних демонстративних заменица јесте демонстративна, месна, нарочито када се предмети одређују по месту. Овде се ова њихова употреба своди и једначи са прилошком употребом *ci*, *là* у француском језику уз заменице *celui*, *celle*. И многе друге демонстративне заменице могу се употребити до извесне мере у чланском значењу, а заменица *т* — по природи својој најближа је чланској употреби. Такво је *ѿај* у свима српскохрватским говорима. Према томе, чланско значење је у овом дијалекту, само једно од значења општег

»детерминизма« или »деиктизма« који се развио у овом говору употребом постпозитивне демонстративне заменице.

И код заменица су разни писци појаве њихове различно тумачили. И ту има доста неспоразума и произвољних тумачења, на пр. кад Цонев узима облике им, и (= их, ги) за бугарске, а њим, њи за српскохрватске. Тако исто и кад Сељишчев (стр. 201) истиче да се у свима говорима Јужне Србије употребљавају кратки облици ми, ти, си, ни, ви, му и (је), им место присвојних заменица мој, твој итд. јер није ваљда тиме хтео да каже, да је то све у српском друкчије, а ако би тако рекао, учинио би још већу грешку. Те су заменице у таком облику познате у свима говорима српским. У македонским староштокавским говорима енклитички је облик од *ми*, *ви* у dat. pl. *ни*, *ви*, у ass. pl. *не*, *ве*. Ове се заменице тако употребљавају и у целом косовскоресавском говору, у којем нема никаквих утицаја македонских дијалеката. Затим се у црногорским и херцеговачком дијалектима употребљава *ни*, *ви* за dat. pl. а *не*, *ве*, за ass. (Решетар, Štok. dial. 188).

Тако исто код Цоневе нема смисла тврђење да је српска црта *нама*, *вама*, *нас*, *вас*, а бугарска — *ни*, *ви* (cit. 339—40) јер и у централноштокавским говорима имамо ту црту. А што се у родопским говорима чује *ни*, *ви*, *не*, *ве*, то је опет македонски утицај у њима као и у многим другим правцима. И у средњештокавском имамо *ни*, *ви* (= ны, вы) и *не*, *ве* (= ass. pl.) и докле у њима г. Белић види наслањање на косовскоресавски говор, дотле то Сељишчев сматра погрешно као год и македонске *ни*, *ви* и *не*, *ве* да их спаја са бугарским језиком, иако су они у том облику познати широм целокупног пространства српскохрватског језика.

Исто је тако са тумачењима Сељишчева и других *неја*, *неје ја*, *је* који баш најмање значе неку нарочиту везу са бугарским језиком, јер се налазе и у српскохрватском језику (*ја* и *је* идентично је са *ју*, *је* у српскохрватском, у чакавском има *њеје* = *ње* у српском итд.).

Тако исто констатација Цоневе да је српско *мене* а бугарско *мен*, српско *шебе* — бугарско *шеб*, такође је без вредности, јер иако се у свима староштокавским налази *мене*, *шебе*, нису ретки и македонски говори па и средњештокавски, где има обоје.

Тако исто ствар стоји и са партикулом *ј*, *ја*, која се негде додаје, а негде се и не додаје заменицама. Некада се та партикула додавала у великој мери многим облицима заменица (Исп. Глас 62, 199, 200 стр.) Зато и у додавању *ја* у *шаја*, *шија* и сл. нема ништа специјално бугарскога како Цонев наводи (ор. cit. 345).

Од свих заменичких наставака сматра се као најтипичнији за српскохрватске говоре наставак *га*, јер старословенски и бугарски имају место њега наставак — *го*. Како македонско староштокавски исто онако као и јужномакедонски има обично *го*, то су многи (Цонев 339, Сељишчев 201) истицали да то приближује ове говоре бугарском језику. Али по мишљењу г. Белића то не значи да је македонско-староштокавски увек имао тај наставак, нити наставак — *го* мора имати некакав изузетан значај. *Го* је црта старословен-

ско македонског и то архајичнијег македонског, те не би било никакво чудо да се тај наставак распростре и на овај наш говор и истисне из њега наставак — *га* који је могао у њему постојати. Зар је мало прта (исп. *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*, пр. и др.) које је овај наш дијалекат пренео и на старословенске дијалекте, па је сасвим природно да и он од њих добије по коју прту. А морфолошке се прте у суседним говорима кудикамо лакше шире неголи фонетске (гласовне). Међутим македонски староштокавски дијалекат заиста је познавао наставак *га*. Истицана је више пута до сад веза родопских говора са македонским. Мора се претпоставити да се једно време, и то пре данашњег стања, македонска дијалекатска струја излила у родопске говоре и тако им наметнула неке особине, а међу њима и *га*. Тако находимо у Бугарској (у Хаскову, Рупчосу и Ахарчелебију) њега, га, њега, га, нега, у Родопима нег, нек, кога, у Габрову тога итд. Према томе мора се претпоставити да су и наши ови дијалекти правог македонског и староштокавског имали у морфологији знатно више особина које су претстављале баш његову стару српскохрватску основицу, па су доцније када су се сељењем па север и исток разредили, тим лакше попримали и неке утицаје с југа, а међу њима и ову особину, коју су сами доцније изгубили.

У 1 лицу множине имамо наставак *-ме* у овим нашим говорима. Тај се наставак није употребљавао ни у старословенском нити се употребљава у данашњем бугарском језику. Како се он ни у српскохрватском не употребљава (за њ знају чешки и неки малоруски дијалекти) могло би се закључити да се он употребљавао у првобитном архајичном старословенском језику, па да се одатле протегло и на остале говоре и старословенске и српскохрватске. Где се у јужнобугарским говорима употребљава *-ме* (родопски) ту је оно дошло из македонских говора, ма којег порекла. На тај начин смо добили у сад. времену: у бугарском *м*, у српском *-мо*, а у јужносрпским дијалектима *-ме*.

Тако исто била је разлика међу српским језиком, старословенским и бугарским у образовању 3 лица једнине и 3 лица множине. Само старословенски имао је редовно у једном као и у другом лицу т̑: бугарски језик у 3 лицу једнине нема никаква наставка, а у 3 лицу множине има наст. т; српски књижевни језик нема наставка ни у 3 лицу једнине ни у 3 лицу множине.

У западном делу јужномакедонског дијалекта може бити наставка у 3 лицу једнине и у 3 лицу множине или може, као у источном делу његову, не бити *-и* само у 3 лицу једнине, у правом македонском имамо увек *-и*.

Г. Белић сматра да и у староштокавском није првобитно било *-и* у 3 лицу једнине и множине и да је он утицао у том правцу и на архивични старословенски, тако да се резултати тога утицаја виде данас у западном делу јужномакедонског. А да је у прво време свога развитка староштокавски у Македонији још имао ту своју особину, види се по родопским говорима и у једнини и у множини без *-и*, поред других примера са *-и* у оба случаја (Испор.

Rhodopenm. 130, 184-7) који су и ту особину од њих добили. Али у доцнијем свом развиту македонски староштокавски подвргао се утицају старословенских дијалеката који су још чували *и* у оба броја.

Има још једна особина која има одјека у овим нашим дијалектима и која се разно тумачи. У старословенском смо имали старе наставке за императив. Код једних глагола: *и*: *ѣше*, код других *и*: *ише*, према томе каква им је била основа. У српскохрватском језику имамо обично изједначење у корист наст. *и*: *ише*; а у кајкавском хрватском имамо *и*: *ете*. У бугарским дијалектима имамо обрнуто изједначење у корист наст. *и*: *ѣте*. У македонским дијалектима имамо обоје.

Често се истичу са веома разноликим тумачењима и образовања аориста и имперфекта у овим говорима. Старословенски језик је и овде стајао најближе данашњем српскохрватском језику. Он је имао у имперфекту у множини наставке *-хомъ*, *-шете*, *-хѣ*, а у аористу *-хомъ*, *-сте* *-шѣ*.

Српскохрватски има у имперфекту *-хмо* (доцн. смо) *-сте*, *-ху*; а у аористу *-хмо* (доцн. смо) *-сте* *-ше*. У чакавским дијалектима и у старијим споменицима штокавским до краја XVII в. и он је имао наставке *-хомо*, *хоте*, *ху*; *-хомо*, *-хоте*, *-ше*; чак се по који пут може наћи и у аористу *ху*. (Даничић, Историја облика 329). У српским дијалектима као што се види, продрло је *с* најпре у 2 лице множине имперфекта, па онда и у 1 лице једног и другог облика, те се *смо* добило у свима западнијим говорима, док је у косовскоресавском и средњештокавском остало и даље *-хмо*. У дијалектима македонско-српским отишло се још за корак даље: *х* из 1 лица продрло је у 2 лице и аориста и имперфекта као у данашњим чакавским и у многим старијим штокавским говорима. И не само то већ је и у аористу у 3 л. множине и *и* замењено гласом *х*. На тај начин смо добили овде овакве наставке: *хме*, *хте*, *хѣ* у имперфекту, а *хме*, *хте*, *хѣ* у аористу. Како су се сад ти наставци врло мало разликовали и како су се ови облици овде и синтактични приближили у значењу, то је изједначено 3 л. множине и у аористу и у имперфекту те је свугде овладао или наставак *-хѣ* = *ха* или наст. *хѣ* = *хе* кад је једном избледила првобитна јака разлика између ова два облика.

Мијачки говори Јужне Србије заједно са западним делом јужномакедонског имају —*хе*, што нас упућује на старије наше *ше* = *шѣ*.

Брсјачки говори Јужне Србије заједно са источним делом јужномакедонског имају и у аористу —*ха* = *хѣ* које је пореклом из имперфекта. За овај наставак *хе* г. Белић мисли да се развио упоредо и у староштокавском и архаичном старословенском још онда, када су ти дијалекти били у Тесалији и Епиру (Гал. дијал. 60) у суседству. Кад се доцније говор овај распростро по Македонији, његов источни део, данашњи брсјачки говор, подвргао се утицају старословенског дијалекта и добио наставак *ха* и у аористу. Према томе и ово је врло стар појав језички.

У већини дијалеката Јужне Србије као и у многим другим језицима и дијалектима њиховим на читавом Балкану има много језичких црта које су у свима њима врло сличне. Такав је у овим нашим говорима и дијалектима и развитак тзв. аналитичких или перифрастичких облика место ранијих синтетичких. Тако на пр. место да се употребе наставци за поједине падеже као у књижевном нашем језику, употребљавају се предлози с једним општим падежем који је негде и свој облик падежа изгубио. Место једног облика за компаратив као у књижевном употребљава се овде нарочита реч којој се само додаје позитив придева. Место нарочитог облика за футур, употребљава се једна речца глагола хтети којој се додаје презент дотичног глагола. Овде се може споменути и позната употреба удвојених заменица и многи други слични појави који се налазе у синтактичкој или другој сличној вези и који се употребљавају врло често истовремено у више језика.

Тако исто нам ваља овде поменути и губљење инфинитива и замену његову са да и индикативом или конјунктивом, тако познатом особином како у грчком тако и у румунском и албанском језику. Многи филолози одавна већ оперишу тим фактом да је бугарски изгубио тај облик и да и губљење овог облика мора потицати од бугарског језика. Међутим у бугарском се још у великој мери употребљава инфинитив у футуру, а и у другој употреби има у бугарским говорима знатних остатака од инфинитива. Испор. Милетић *das Ostbulg.* 41: узнати, познати, чут, видет. *Rhodopenm.* 164, 261, 271.

Дакле, и у овој особини македонски говори иду паралелно са средњештокавским, а бугарски дијалекти иду својим засебним путем. О неком утицају бугарског говора наравно не може бити говора.

Мало пре смо поменули аналитички компаратив. У старословенском су се употребљавали нарочити наставци за овај облик, али у савременим и македонским и средњештокавским и бугарским дијалектима, употребљава се за компаратив речца *ио* (= *piu*, *иѿ*, *plus*) и позитив придева, исто онако као што се у суперлативу употребљава *нај* с позитивом место *нај* са компаративом. Да би се то боље илустровало наведећу неке компаративе у романским језицима који бацају јасну светлост на ову употребу: у дакорумун. *mai—larg*, португал. *mais largo*, каталон. *mes llarch*, прованс. *pu larg* итд.

Наводећи Цонев *иѿ висок оѿ мене* као црту бугарског језика он заборавља да се и у српском (у прасловенском и у разним словенским језицима) употребљава за истицање особина придевом изражених: он је побољи од тебе, повише ми дај, потежа је ова наша школа итд., а заборавља и на употребу и у родопским говорима: тој от мене стар, ти си от мене малџк (*Ostbulg.* 246). Према томе, исто онако као што у употреби *нај* не треба гледати никакав узајамни утицај дијалеката, тако не треба гледати ни у *ио*.

У источнобалканским језицима: грчком, бугарском, аромунском, албанском, широко је распрострањено описно обележавање намерних реченица са *за да* (= *διὰ τὰ* у грчком, *trá sé* у аромун., *ki tá* у албан.) Овакве су реченице створиле себи места и у нашим дијалектима. Али и овде има разлике између њих: у нашим дијалек-

тима ова је употреба ограничена само на намерне реченице, док у бугарским дијалектима она служи за образовање футура а то је разлика.

Ово су најглавније фонетске, морфолошке и др. језичке црте ових наших говора на којима нам је требало задржати се и бацити на њих сву светлост коју су нам новији методи дијалекатског испитивања до данас пружили. То су у исто време и основни елементи развитка овог дела нашега језика од најстаријих времена до данас. Наш се дијалекат за ово време развијао и у овим крајевима под врло бурним и тешким околностима. Мирног језичког развитка готово и није било; он је стално био ремећен и нарушаван, спољним и унутарњим приликама. А историске, политичке и опште социјалне прилике и одношаји имају велики значај и за стварање дијалеката као и за упућивање језика и његових дијалеката (говора) у извесном правцу развитка. Кад се касније још боље и детаљније проуче ови наши говори видеће се како историски развитак језичких црта у многоме зависи од покрета становништва и његових селидбених струја. Стална сељења у најразличнијим правцима утицала су да се становништво из најудаљенијих крајева стално меша и да се стално нивелишу с тим у вези извесне разлике у језику, или да постају и још знатније. На тај су начин и овде многи стари односи говора па и читави говори потпуно изгубљени и створени други нови покрети и односи, који су се врло неједнако распростирали по свој територији овог нашег староштокавског архаичног (дијалекта) говора. Али поред свега тога све основне црте свих наших српско-хрватских дијалеката скупа огледају се на извештан фрапантан начин у свим овим нашим дијалектима скупа као и у свакоме посебице. Селидбене струје и покрете становништва, најстарије као и најмлађе, и правце њихове све ће више наука језичка узимати у обзир при вршењу испитивања. Бугарска школа није у томе показала успеха јер је занемарила те методе савремене лингвистичке школе, која своја испитивања не базира само на спољном површном изгледу ствари па ни само на лексичком ни само на дијалекатском разуме се увек сигурном материјалу, већ води рачуна и о свима савременим законима, о биологији речи, о еволуцији њеној у свима правцима и о свима другим моментима како географским тако и стратиграфским и осталим. Отуда метод који је толико момената у овој науци узео у помоћ није чудо што је најзад морао доћи и до виднијих и знатно одређенијих резултата.

ЛИТЕРАТУРА

А. Белић: Галички дијалекат 1935. — Дијалекти Источне и Јужне Србије 1905; Leonard Masing: Zur Akzent und Lautlehre der macedo-slavischen Sprache 1891; Ст. Новаковић: Први почеци словенске књижевности; Ћ и ђ у македонским дијалектима, Глас XII; В. Облак: Macedonische Studien 1896; Б. Цонев: Историја бугарског језика 1920; Сељишчев: Очерки по макед. дијалектологији 1918 — Des traits linguistiques communs aux langues balkaniques. Revue Slave 1925; Th. Capi-dan: Români Nomazi; A. Mazon: Textes Slaves de la Macédoine sud — occidentale. 1921; Љ. Милетић: Das Ostbulgarische; Die Rodopenmundarten 1912; Ст. Младенов: Историја бугарског језика 1929; П. Скок: Лингвистичке студије. Гласник Скопског научног друштва. — О бугарском језику у светлости балканистике Ј. Филолог XII 1933; О. Broch: Die Dialekte des südlichsten Serbiens 1903. Ј. Иванов: О говору Суха Revue Slave II; Дим. Иванов: О ђевђелијском говору. 1929; Мих. Вукчевић: О Керечком говору. Rad 145; Макушев: Истор. разысканія о Славянахъ; Миклошић: Die slavischen Elemente in Albanischen; М. Ивковић: Српско-македонски акценатски систем 1921; Sanfeld Jensen: Rumaenske Studier; Ј. Цвијић: Насеља; метанастазишка кретања, њихови узроци и последице; Weigand: Die Olymro—Vla-schen; Н. Дурнова: Русскіе рукописи XI и XII в. ЈФ VI; Шчепкин: Рассужденіе о Саввиной книги 1899 Болоньская псалтирь; К. Цанков: Граматика бугарског језика; Ван—Вејк: Prace Fil. XI 1927.
